

ВАСИЛЬ ЧАЙЧЕНКО

СОНЯШНИЙ ПРОМІНЬ

ПОВІСТЬ.

УКРАЇНЬСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
УКРАЇНЬСЬКОГО ГОЛОСУ
В КАНАДІ.

ВАСИЛЬ ЧАЙЧЕНКО

СОНЯШНИЙ ПРОМІНЬ

П О В І С Т Ь

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
Ї КАНАДІ

210-214 Dufferin Ave., Winnipeg, Man.

I.

Сонце стояло посеред неба і пекло добре, — як тільки може воно пекти в наших степах в травні місяці. Навкруги не було ні деревця — рівний голий степ. Ще непокошена трава степорая та буйнії жита та пшениці блищали ясними фарбами під золотим соняшним дощем, брали очі. Але той, хто їхав отсе тепер добре второваним шляхом, не міг нічого того бачити. Густа хмара сірого доїдливого пилу закривала від него все, лізла йому в вічі, в ніс, в вуха. Не вважаючи на те, що верх в фаєтоні піднято — може й саме через се — подорожний ледви міг дихати.

— Чи скоро доїдемо? спитавсь він нарешті візника.

— А ось вже скоро! — відмовив кучер і махнув батою на коний.

Коні підбігли швидше, а подорожний почав дожидати ся того „скоро“. Він вже кинув ся обтрушувати свою одежу, а силкувавсь тільки, схилившись в куточок, хоч мало-небогато зберегти від пилу очі та ніс. А сам думав тим часом:

— Ну, марою приїду до панів!

Пани, до котрих він їхав, се були Городинські, багаті пани, що мали тисяч до десяти десятин землі, жили здебільшого на селі і ті-

льки зимою, на три місяці приїздили до губерніяльного міста, з котрого отсе їхав наш подорожний, студент остатнього курсу історично-філософського факультету, Марко Кравченко. Він сего року кінчив університет, і тільки деякі екзамени відложено було на осінь. Старий пан Городинський надрукував в часописи оповістку, що бажає мати учителя для сина, гімназіста, що не здав екзамену і в осени мусів здавати його вдруге. Марко Кравченко приніс йому добрі рекомендації і пан покликав його до себе на літо. Маркови однак треба було на літо кудись їхати, бо він з того тільки й жив і себе в університеті держав, що заробляв, учачи недотепних гімназістів. Се була важка робота. Встань вранці, біжи в університет, а вийшовши з него поспішайсь зо три верстви до одного хлопця з третьої класи реальної школи. Хлопець нерозумний, до того лїнівий, — вчити його — лишенько; але що-ж робити? — се давало Кравченкови десять рублів на місяць, а деякі його товариші робили теж саме й за п'ять. Та і в його був ще другий учень — геть-геть, аж на тому краї міста — і той вже за п'ять рублів. Сими п'ятнадцятьма рублями на місяць він і жив всю останню зиму, поки скінчило ся вчиття. Звісно, їх не дуже ставало на жите, часто й густо доводилось не обідати, а жити са самим чаєм, але Марко Кравченко до сего вже звик. Чи таки-ж йому, синові мійського чоботаря, лякати ся того? Батько тяг ся з останньої копійки, щоб вивчити сина, посилав його до

початкової школи, тоді віддав до повітової. Там побачили, що в Марка є голова і порадили батькови віддати його до гімназії. Довго чувась батько (матери не було — вже давно померла застудившись на річці, де прала білизну, бо була прачка), довго думав, а далі сказав:

— Він-же в мене один! Може колись подякує.

І він віддав свого Марка до гімназії. Пять років ще робив він з усієї сили, віддаючи увесь свій заробіток на сина. Ні, не увесь заробіток, бо хоч і не часто, а був і в него гріх: він часом пив. Отсе не пє місяць, два, три, пів року, а там дивись випив де в знайомого чарку-другу і почав з того часу піячити. Він пив день, два, три, часом тиждень, часом і до дому на той час не приходячи, Але коли він і приходив, то тільки ще більшого жалю завдавав своєму Маркови. Завсїгди ласкавий до сина, він робивсь тепер зовсім неможливим: він плакав, лїз обнімати та цілувати сина, називав себе падлом, п'яницею та іншими такими-ж назвищами. І так тягло ся доти, поки він падав знесилений до долу та й засипляв на те, щоб завтра встати, піти помстити ся тай знову почати те саме.

Поки жива була Маркова мати, сего не було. Її смерть була першим великим Марковим горем. Тоді було йому вісім років. Він зіставсь сам без ласкавого материнного пестування. Батько був добрий, але батько був не мати. І се була перша хмара, що лягла на хлопцеву душу.

Другою хмарою було те, що батько почав пити. Горівку він пив і спершу, але не впивавсь, а тепер почав робити се. Се робило дуже важкий вплив на Марка. Йому страшенно жаль було батька, але він бачив, що запобігти тому лихови він нічим не міг. І він мучивсь, дивлячись на батька і се зробило хлопця дуже рано серйозним, замисленим. З тринадцяти років почав вже він думати про таке, що инший про те не думає і в двадцять. Він почав замислюватись над тим, чого батько п'є. Довго він шукав відповіді і не міг нічого знайти, поки сам батько не натякнув йому на неї. Повернувшись одного разу п'яний, він своїм звичаєм, почав обнимати та цілувати сина, приказуючи:

— Падло я!... стерво!... п'яниця!... А ти, мій синочку!... Хиба тобі такого батька? А-ні-же! А-ні-же! Не такого!... І ти гляди!... Я тебе віддав — навчу!... Гляди!... Батько дурний, невчений, а ти гляди, щоб а-ні-же! а ні краплини!...

Довго ще балакав батько на сю тему, і його балаканє вразило Марка. Він зрозумів в ній те — і зовсім з сим згодився, — що батько п'є тільки тому, що він невчений, неосвічений. І з сего часу наука здала ся йому зовсім иншою. Досі се було просто наукою, а тепер се вже освіта, котра не дає людині робити ся такою, як його батько. Досі Марко любив в науці тільки те, що його зацікавлювало, а тепер почав любити все — і цікаве й не цікаве тим, що воно веде до кращого життя. Не відразу з'явив ся в него такий погляд. Його дитяча голова

довго мучилась та думала, поки що змогла надумати, але як се стало ся, — Марко закохавсь в освіті, почав бачити в ній всю мету свого життя. Він не тільки вчивсь того, чого вчили в гімназії, але читав багато, добуваючи книжки де тільки міг. Читанє було безсистемне, але все-ж дещо давало хлопцеві, давало хоч невеличку загальну освіту, розвиток, котрого не мали його товариші-гімназіясти. І що далі він читав, то більше розсувалась перед ним завіса, що ховала від него деякі цікаві йому питання. Але тут трафило ся несподіване лихо: паний батько впав на вулиці і не вернувсь сеї ночі до дому. Рано його знайдено замерзлого.

Страшний вплив зробило се на душу шіснайцять-літнього хлопця. Скільки він перемучивсь за той час, поки се хоч трохи забуло ся, — він і тепер не може спокійно згадувати. Але одно стало ся і ніколи не забудеть ся: те, що він намислив, сидячи над батьковим трупом. Він думав:

— У тяжкій роботі звікували свій вік мати й батько. Мати і вмерла з тої роботи. Батько-ж робив ще, не покладаючи рук. Він робив свою важку нецікаву працю що дня, і з чого він міг розважити ся? Не з сеї, запевне, праці — але й иншого нічого не було. Батько був неписьменний і навіть книжки не міг прочитати.

І Марко, здрігаючись з страху, уявляв собі темне безпросвітне батькове жите: праця, праця — і більше нічого. На що-ж та праця? Яка її мета? Яка мета усього батькового життя?

Батько сього не знав — і нема чого дивувати ся, що він пив, то душа шукала хоч якого виходу з того безпросвітнього житя і — звісно — не могла знайти його в п'янстві.

Марко згадував, що так живуть всі міські робітники. Він не знав, як живуть селяни, але думав, що й там теж. І він починав лякатись. На що-ж таке жите? Його батько навіть про Христову науку дізнавсь тільки від сина, а то тільки знав одно: що був Христос... На що-ж таке жите? І до чого таке жите доведе? І Марко думав, що таке жите доведе до здичіння...

Як-же запобігти сему? Де вихід? Марко знов бачив його тільки в одному — в освіті. Він ще мало думав тоді про соціальні та економічні обставини, а все складав на освіту. І з того часу він зробивсь борцем за неї. Він запрягнув в душі віддати своє жите на услуги просвіті... Потім його погляд поширшав. Він побачив, що тут були ще й інші причини — соціальні та економічні. Він і їх почав мати на увазі, але ні трохи не кинув бути прихильником просвіти. На сімнайцятomu році він прочитав „Кобзаря”. Дивний вплив зробила на него та книга. Досі він читав тільки московські книжки і ту мову котрою писано „Кобзаря”, уважав простацьким жаргоном, навіть прикметою неосвіти. Але погляди, що висловлював поет тою простацькою мовою, були часто й густо Маркові погляди, або — краще сказати — натхнене поетове слово робило такий вплив на печатливу душу молодого хлопця, що він мусів віддати ся йому

затого без бою. Щира любов до матери та до батька у Марка ще побільшилась любовію до них, яко до нещасних затоптаних житєм людей. Сю любов він переносив потім на всіх убогих та знесилених, працюючих та знатужених. Се був несвідомий поки йому самому демократизм. Не дивно-ж, що як до його душі доторкнула ся демократична течія в формі високого поетичного слова — сей несвідомий демократизм мусїв стати ся самосвідомим. Але як Марко прочитав:

І день іде, і ніч іде,
І, голову схопивши в руки,
Дивую ся, чому не йде
Апостол правди і науки —

він забув, що се писано простацьким жаргоном. Кілька книжок з історії української доробили Шевченкове діло: Марко Кравченко зрозумів хто він і якої просвіти мусить бажати тому темному народови, про котрий він думав...

Важко було жити Маркови після батькової смерти. В него зістала ся поганенька батькова хатинка, в котрій вони з батьком жили, — та й тільки-ж. Тоді-то почав він жити приватними лекціями, та живе ними й досі. Того й тепер їде до пана Городинського. Пятнайцять рублів на місяць, квартира, харч — чи що дня-ж трафляється така річ? І Марко Кравченко був радий що так добре склало ся. Він виїхав вчора рано, попрощавшись з своїм другом, товаришом-студентом, Семеном Лісовським, з котрим він разом жив — і отсе тепер незабаром вже

й приїде до панства.

— Та чи скоро-ж ми доїдемо? — знов спитавсь він візника, прокинувшись від своїх думок.

— А ось зараз! — відповів йому візник і п казав кудись батогом: — он!

Марко глянув і побачив поблизу вже слободу в балці. Похитуючись по скелястій поритій дорозі з'їхав в ту балку і швидко пробіг невеличку слобідку, що, як і всі степові села, була вбога на дерева та богата на глину та на камінь. На краю слободи, в невеликому саду, вздрів Марко білий панський будинок. Коні швидко підбігли під рундук. Марко вискочив з фаєтону і зараз-же побачив невисоку та огрядну постать в літній одежі та в солом'янім капелюсі. Пан той стояв трохи на бік від рундука спиною до Марка і з кимсь балакав. Почувши гуркот від повозу він обернувся, і Марко пізнав самого пана Городинського. Його смугляве чепурне обличчя кінчалось двома довгими бакенбардами, чорними, аж блискучими, проміж котрими містило ся сите, чисто виголене підборіддя: карі очі були швидкі й блискучі — дарма, що панови було більше пятьдесять років; тільки чепурно сформована голова була трохи лиса. Він моторно підійшов до Марка.

— Просимо! просимо! дуже радий! — промовив він до него, стискаючи руку. Просимо!

І повів його на рундук. Але глянувши на Маркове обличчя та й на всю одежу, зупинивсь.

— Одначе! ви відразу добре познайомились

з нашим пилом. Коли так, то думаю, що вам більше тепер хочеться піти в свою хату. — Григорій! — гукнув він на льокаря, — проведи їх у флігель! — і додав Маркови: — Як тільки приберетесь, просимо до обіду!

Виголений льокаря взяв з фаєтону, легенький Марків чемодан, на котрий він глянув трохи скося, і повів Марка через двір у невеличкий старий будинок, що звався флігелем. В ній ніхто не жив, хіба гості іноді ночували, і отсе там виготовано хатку Маркови.

Марко звісно попросив умивати ся. Льокаря сказав: — „Добре” і вийшов геть. Через кілька хвилин хлопець уніс в хату вмиване. Марко, під товстим шаром пилу, справді скидав ся на Орапа і залюбки вимивсь і передягсь. Скоро скінчив те, почув, що коло будинку задзвонено в невеличкий дзвін.

— Що то? — спитавсь він хлопця.

— Обід. Скликають всіх — може хто в саду або ще де.

Марко пішов до панського будинку і знов стрінув у дворі пана Городинського.

— А що? причепурились? — гукнув той весело. — Ото добре! Ходіть-же тепер обідати!

І він повів за собою Марка. Перейшли рундук та передпокій, увійшли вони в велику салью, серед котрої стояв чималий стіл, готовий до обіду. В хаті була вже вся сім'я Городинських. Пан зараз-же рекомендував Марка своїй жінці:

— Отсе наш ментор! — весело скрикнув він.

— Марко... вибачайте — забувсь.

— Марко Петрович Кравченко! — пособив панови Марко.

— Марко Петрович Кравченко! А се моя жінка — Марія Семенівна.

Марія Семенівна була висока й худа пані, одягнена, не вважаючи на те, що се було на селі, відповідно всім вимогам етікету. Колись чепурне її обличчя, було тепер сухе й суворе; очі дивились неприхильно. Вона здавалась дуже старійшою від свого чоловіка. На Маркове привитанє вона злегка й згорда хотіла кивнути головою. Але Марко, звикши до студентського звичаю простяг їй руку. Вона мусіла зробити те-ж, що й він, і подала йому два пальці.

— Ну, сій добродійці я, здаєть ся, не дуже до вподоби, — подумав Марко, помітивши, як пані привитала ся.

— А се моя дочка — Катерина Дмитрівна. А се ваш учень!

Пан так швидко повертався, що Марко не встиг навіть і глянути добре на сих двох, як він згукнув:

— Ну, а тепер сідаймо обідати!

— Отсе добре! — озвався хтось з кутка. — А мене й забули! — Голос був поважний, значний.

Марко глянув і побачив стрункого й чепурного панка, вишліхтуваного так чистенько, з гладенько зачесаним коротким волосем, з підпідстриженою по французьки борідкою, що не без поваги виступав з кутка.

— А ти й сам швидкий! — пошуткував пан Городинський і додав: — Мій син!

— Іван Дмитрович Городинський! — домовив панок урочисто і подаючи Маркови руку.

— Ну, сїдаймо, сїдаймо, бо їсти хочеть ся! — скрикнув пан і сам перший сїв, посадивши коло себе Марка.

— А нуте лишень перед обідом, щоб краще їло ся! — промовив пан, беручи фляшечку з горівкою. І він налив синові й собі: Марко не схотїв.

— Отакий-же з вас і робітник буде! — пожартував пан і перекинув чарку в рот.

Пан Городинський, як і всі навкруг, балакав по московськи, але іноді, як і сего разу, вживав українські приказки, що очевидьки не зовсім подобало ся панї, котра що разу в таких випадках якось особливо морщїла ніс.

Почали їсти і на деякий час всі змовкли — чути було саме сьорбанє. Марко міг поки трохи роздивити ся. За столом сидїла вся сім'я Городинських, лічучи сюди й маленьку дочку з пристарілою панїєю, котру Маркови за поспіхом не рекомендовали і про котру Марко зрозумів, що се ґубернантка найменшої панської дочки, Французка, котра, як потім він дізнавсь, не вміла й слова по російському. Коло неї, просто Марка, сидїла старша дочка — Катерина. Біля Марка сїв Іван Дмитрович, а за ним у білій ґімназіяльній сорочцї худий, на погляд сонний хлопець років чотирнайцять — Марків

учень. Марко перебіг по нїм очима, перебіг очима по дївчинці та губернантці і зупинивсь на Катерині Дмитрівні. Як і вся сім'я, вона була чепурна. Трохи довгеньке обличчє, тонкий рівний нїс, рівні чорні брови; обличчє більше худе, нїж повне; вираз — спокійний, трохи гордовитий; на гордовитість та енергію натякала її постанова голови — трохи назад; чорне волосє з рівним продїлом додавало ще більше поважності сему обличчю. Маркови вона не сподобала ся; тільки очі, погляд котрих він випадком пїймав, були такі-ж карі, як у батька, але трохи горді.

— Панська врода! — подумав Марко і спустив очі.

— Ну, що-ж у вас нового в місті? — озвав ся пан, виївши добру тарїлку юшки та втираючи розгорненою серветкою. — Мабуть пил, спека — таке, що й не продихнеш?

— Та воно і в нас того добра чимало, — промовила Катерина Дмитрівна.

— Правда! правда! — засміяв ся пан. — Марко... вибачайте... Еге, Марко Петрович такий приїхав, що мабуть довго змивав з себе нашу степову пилугу. Ну, та се нічого, — за те в нас є, скеля.

— Папа завсїгди кожду нову людину найсамперед знакомить зо скелею, — знов промовила усміхаючись Катерина Дмитрівна.

— А що-ж? — скрикнув пан, — хіба не гарно? Ось побачите, Марку Петровичу, я вам покажу. — Так що-ж у вас нового в місті?

— Та мабуть нічого нема, окрім того, що ви й сами знаєте з газет,— відмовив Марко.

— Та кат його зна, що там ті газети пишуть! — сказав пан. — Ніколи їх читати — от хіба „Лучь” іноді почитаєш, посмієшся, як Жидів там батьожать. А ти вже й смієшся? — обернувся він до сина, помітивши в него на губах усміх. — Знаєте, Марку Петровичу, Іван з мене все сміється — він там модний бісрократ, петербурський урядовець, — се він, бачите, до нас на літо відпочати приїхав, — так він сміється з мене, що я іноді „Лучь” читаю. А мені подобається! Я як ще був офіцером... Ах, зараз! — скрикнув пан, зупинившись і почав брати печеню, котру вже давно держав біля него льокай. Набравши чимало, він заходився їсти і вже поки що не балакав.

— А ви давно з Петербурга? — спитавсь Марко в сина, аби не сидіти мовчки.

— Та вже два тижні, — відмовив той. — Його очевидно шокірували батькові слова про него і він трохи зневажливо забалакав: — Нудно! Воно, звісно, гарно — се чисте повітря, сад... Я тут родивсь, хоча ріс в місті... Але-ж мов відрізаний від світа. Живучи в Петербурзі, роблючи своє діло, чуєш, що ти частина великого, могутнього механізму, котрий захоплює величезний район, знаєш, що ти не район той, а ти над ним пануєш. А тут!...

Панок зробив погордливий жест і вдавсь до печені.

— А тут що? — спитавсь Марко.

— Тут природа гнітить!

— Природа гнітить? ” здивував ся Марко.

— Еге-ж! Сей степ нескінчений, сі скелі страшенні, котрі чогось залізли серед сего степу, примушують вас що години, що хвилини розуміти, що ви маленькі, мізерні. І всюди природа гнітить і дошкуляє: сонце не хоче гріти а нестерпуче пече, або не гріє зовсім тоді, як треба; пил засипає глотку й ніс; дощ ллє зовсім не тоді, як його бажають...

— Але-ж се незмінний лад! Де-ж ви инше знайдете? — спитавсь Марко.

Іван Двигрович троха промовчав. Він зручними рухами дорізавав останній шматок печені, не поспішаючись положив її в рот, розжував, проковтнув і тоді вже відповів Маркови докторальним тоном:

— Людина має розум, щоб скоряти собі природу. І вона її скорила — у містах. Подивіть ся гам. Я в своїй теплій квартирі, в своєму спокійному повозови, а найбільше в своїй робітні — в канцелярії — почуваю себе паном свого життя.

— Дуже оригінальний погляд на природу! — сказав усміхаючись Марко.

— З котрим я ніяк не можу погодити ся! — додала Катерина Дмитрівна.

— Та ми знаємо, що ти ентузіястка природи! — трохи іронічно сказав брат.

— Зовсім не ентузіястка, — відмовила дів-

чина, — а тільки не можу ніяк погодити ся з таким поглядом на природу. То на твою думку машина краща від живої істоти?

— Здебільшого, — аби гарно була зроблена Ти-ж зрозумій! Ось тобі паралеля. Іду я по степу. Сонце пече, заносить пил. Від сонця страшенно болить голова, пил не дає дихати. Втомлені коні ледви плентають ся. Коли се несподівано дощ! Пил змішавсь з водою і брудні патьоки течуть мені по обличчю, біжать за спину. Я трушусь, увесь мокрий з холоду, і не можу рушити з місця, бо потомлені коні не витягнуть з грязюки. Се твоя природа. І тепер зрівняй з сим мене в моїй канцелярії. Сидячи на мягкому кріслі, у помірно натоплений чистій та чепурній хаті, рішаючи справи, котрі мають значінє для всієї Росії, я почуваю себе паном, царем на цїєю природою, над людьми...

— Він думає, що з своєї канцелярії переробить природу, — забалакав пан. — Не погано було-б, як-би дощ ішов у нас тоді, як треба. Було-б дуже добре, як-би він слухав ваших офіційальних наказів. Але-ж до сего ваші канцелярії ніколи не досягнуть...

— Дуже можливо! — перепинив Іван Дмитрович батька, — хоча... Є вже проекти робити штучний дощ. Держава може взяти се діло на себе і керувати ним на користь усім. Бо тільки уряд може робити таке велике діло. Та й що уряд не робить? Все! Я дивую ся, як ви не бачите, що все жите проняте його впливом, що всюди його видко.

— Та що з того? — озвався пан.

— Як що? — горячо відказав син. — Як що? Уряд держить стрій громадський. Як-би не уряд, то стрій той мусів-би стати безладем, будинок мусів-би розвалити ся.

— Мені здається, — сказав Марко, — що ви дуже багато надаєте значіння урядови.

— Чому, коли ваша ласка?

— Та мені здається, що уряд не може держати громадського строю. Він справді може підтримувати його, пособляти деякому ладу в тому строю, але держати — ні!

— А хто-ж його держить?

— Сила речі самої. Форми житеві виробляють ся взаємодіянням усіх житевих сил і тим же й держать ся, а не урядовими заходами.

— Стара історія! Се, коли хочете, анархізм. Бачили ми, що давало людям таке взаємодіяння житевих сил! Де вже більшої волі їм, як у Франції було — а що вийшло з тої революції? Нічого, опріч терору та безладя. І що вийшло тепер з Франції? Нічого, опріч безладя, бо республіканський уряд — не уряд. Але я відбивсь на бік. Я хотів сказати, що справжнє освічена людина не може почувати ніяких симпатій до природи, бо мусить звикнути до цивілізованих форм життя. Гляньте в історію людськості! Коли найблизше людина до природи? Тоді, як вона живе дико, по звірячому. Але де далі, вона цивілізується, то більше відходить від природи і се зовсім натурально. Чоловік починає виробляти не ті форми життя, які накидає йо-

му природа, а ті, які вимагають здобутки цивілізації — таким побитом складається державний устрій. І що не кажіть, а твердий уряд, котрий все держить на припоні, все знає, до всього доглядаєть ся...

— Се правда, що за всім доглядаєть ся! — скрикнув веселий пан, котрому надокучила та розмова. Ось у нас репрезентант вашого уряду — урядник. Так той приїздить колись до мене, — зараз і доглядів ся: — „Гусочки, — каже — у вас гарні! Хоч-би з парочку мені!... і старий пан зареготавсь.

— Ну, що там урядник? Що таке урядник? — невдоволено відказав Іван Дмитрович.

— Чому? — промовила Катерина Дмитрівна — і Маркови здалось, що в її голосі задзвеніла іронічна нотка. — Чому? Адже і він частина вашого всемогутнього механізму!

Іван Дмитрович нічого не міг відповісти, бо в ту-ж мить почали вставати з-за стола.

— Ну, а тепер можна й відпочати! — промовив пан. — Ви, молоді люди, після обіду не спите, а мені не погано.

І він пішов відпочивати. Марко також пішов в свою хату, але не вважаючи на безсонну ніч в вагоні, заснути не міг — під впливом нових вражінь.

Минуло декілька днів, поки Марко обговорював та звик до нової обстанови, до нових людей. Сімя, в котру довелось потрапити Маркови, була богата панська сімя. Старий пан Городишський ще замолоду служив у війську.

З третої чи з четвертої кляси гімназії пішов він до війська, і гулянки з товаришами та карти далеко більше сподобалися паничеві, ніж скучні гімназіальні лекції. За веселу вдачу та за те, що щедро сипав грішми — улюблено його поміж товаришами. Батькова смерть примусила його покинути службу поручником та взятися до хазяйства. Запакувавшись на селі, він дуже „змужичився”, як казали про його аристократичні знайомі, — се-б-то відбився від міських навичок та смаків і навіть балакав трохи по простацьки. Се однак не навчило його добре хазяйствувати і хоча економія його вміла добре витягати копійчину з усюди і мати в твердій руці мужиків з околиці, та се робив не сам пан, а управитель з Москалів, якого він мав у себе. Пан-же мало до чого встрявав, бо любив солодко попоїсти, гарно поспати та на дозвіллі пореготати ся за веселою розмовою. Був він затого неосвічений, бо що вчився — забув, а читав хиба „Лучъ” та „Московскія Вѣдомости” — та й над останніми дрімав. А про те така-ж була більшість сільських панів, а ще більше — панків, — то пан Городинський нічим і не відрізнявся від них. Був-же чоловік не злий і мужики навіть хвалили його часом, хоч ніколи не хвалили його економії.

Його жінка була більша пані, ніж він. Вона була дочка дуже багатой панської сім'ї, ще й з рідні якомусь князеві чи графові. Тим-то сім'я її жила по аристократичному. Марію Семе-

нівну виховано в інституті і готовано заміж коли не за царенка чи князенка, то у всякому разі за генерала. Сама вона нижче генерала не спускала і очий. Воно може так би й стало ся, та трафило ся несподіване лихо: в оден чудовий день батько збанкрутував і вся сім'я мусіла їхати з блискучого Петербурга на село, де зоставсь їй ще невеличкий клаптик землі, котрий був тепер єдине її багатство. Відміна була велика і ніхто з чималої сім'ї (у Марії Семенівни було ще двоє братів та три сестрі — всі менші від неї) не міг погодити ся з нею. А погодити ся було треба, бо иншого способу жити не було. Спершу Марія Семенівна все сподівала ся, що ось-ось прилетить якийсь молодий герой — хоч не царенко, але у всякому разі такий, що колись буде генералом — і як той казковий принц розірве терня вбожества і своїм поцілунком покличе її до нового життя. Але час ішов, а молодий герой не приходив. Панна спустила навіть трохи низше: вона вдовольнилась-би й просто офіциром, аби багатим. Але й той не приходив. Так сиділа вона до двайцяти трох років. Житє, що здавало ся дочасним, мусіло зробити ся їй довічним. Минув ще рік і вона вже втратила надію. Як тут нагодивсь Городинський, що був сусідою їх на селі. Він закохавсь у двайцяти чотирьохлітню вродницю і посватав її. Подружє Марії Семенівні здавало ся зовсім небажаним. Що за манєри, розмова, яка грубість мужича — пхе! Чи могло-же се все подобати ся їй, що зросла серед тонкої атмосфери

московського інституту, та петербурських балів? — Але-ж сей степовий медвідь багатий! — казали їй родичі. — Мусиш йти, бо нічого не висидиш... Вона се й сама розуміла і пішла за молодшого від неї на два роки Городинського. Вона пішла, почувавши, що приносить жертву і ніколи не могла погодити ся з своїм становищем. І досі вона поводитись так, мов-би вона голова аристократичної господи, а чоловік дещо инше... Не змігши знайти в йому задоволення своїм аристократичним бажанням, бо він одружившись і не подумав кинути господарство та вести свою жінку блищати на великанських балах, як то їй бажало ся, — вона вдовольняла себе хоч тим, що свої панські погляди, свій аристократичний світогляд прищеплювала дітям. Вона досягла того, що сина віддано до одної з найаристократичніших педагогічних інституцій в Петербурзі, диплом котрої давав хлопцеві надію на добру бюрократичну кар'єру. І з сина вийшов чудовий бюрократ, на котрого не могла досить надивити ся мати; кар'єра його була забезпечена, бо й тепер він уже мав чималу офіційальну посаду. Але ще більший вплив мала пані Городинська на старшу дочку. Вона натовкла їй голову чужацькими думками про висшість панської породи, про те, що вона Катерина, призначена до блискучої долі і т. и. — сказати відразу — вона робила з дочкою те, що роблено замолоду з нею самою і мала великий вплив в сему напрямку хоча Катерина, маючи чималий розум

і самостійну натуру, не завсїгди годилась, нї з материними поглядами, нї з материним, досить суворим режімом. Метою материною було — виховати дочку у тому-ж інституті, де вона й сама вчила ся. Але інститут був в Москві, а вони жили серед українських степів, і батькови зовсім не хотїло ся запроторювати так далеко дочку. Що не робила Марія Семенівна, але завсїгди плохий пан Городинський безапеляційно сказав, що всї інститути нічого не варті і що він віддасть дочку до гімназії, як то всї роблять. Такою думкою про інститути він страшенно образив жінку, але не відмінив свого погляду: Катерина мусїла вчити ся в гімназії. А проте Марія Семенівна трохи розважилась: з одного боку вона дізналась, що в тій гімназії вчить ся й губернаторська дочка, а з другого — вона примудрувала так обставити Катєринене житє в місті, що дївчина, маючи панські нахильности, відразу опинила ся в гімназії серед того невеличкого гуртка панів, котрих подруги дражнють аристократками, панїями і т. и. Тому впливови, котрого так бояла ся від гімназії Марія Семенівна, Катерина затого не підпала і не „зопсувалась” або „зопсувалась” дуже мало.

Маркови панї Городинська зараз-же спершу не сподобалась. Завсїгди мовчазна та трохи сувора, вона поводитись з ним якось особливо згорда хоча дуже ввічливо. Марко та вона затого ніколи не балакали. Не дуже розбалакував Марко і з Іваном Дмитровичом. Сей молодий адміністратор, сумуючи по своїй па-

нуючій над людьми і природою канцелярії, завжди мав вигляд маленького Зевеса і ніколи не балакав, а докторальним тоном навчав, мов офіційальні накази видавав. Правда й він іноді не додержав того тону і прохоплювався якою горячішою відмовою, — найбільше як хто гудив його арміністративні теорії, — але-ж се робило ся тим, що він ще був досить молодий, щоб крізь ту Зевесикову шкуру не видно було звичайної людини. А про те можна було бути певним, що „статский совітник” доробить те, чого поки бракувало. Балакати з ним Марко не мав ніякого бажання, але й Іван Дмитрович був не цікавіший до Марка, раз собі рішивши, що се студент-ліберал.

Далеко більше зацікавлювала Марка Катерина Дмитрівна. З одного боку врода її дуже дивувала Марка. Де далі він приглядався до неї, то все більше мусів дивувати ся надзвичайно артистично виробленим пружкам її облича. З другого боку — вона зацікавлювала його як натура. Вона балакала з ним мало, поводитилась трохи згорда, хоча й не давала сього помітити. Але в її очах світивсь розум, а стиск губів та крутий лоб показували енергію. З усієї сім'ї вона була найцікавішою і Марко, дивлячись на неї, думав іноді:

— Яка пишна врода і яка шкода, що се — тільки панська цяцька. І невже сей розум, ся енергія підуть тільки на балі та етикетні розмови?

І Маркови іноді стало шкода, що се так.

Житє Маркове склало ся впокійно. Після ранішнього чаю він сїдав учити свого учня — забитого, запамороченого гнітючою системою клясицизму, що панує в російських гімназіях, хлопця. Маркови доводилось багато попанькатись коло него, поки він хоч трохи його розбуркав і привчив розуміти те, що вчиш, а не виучувати слово до слова по книжцї. На сніданє, котре було в годину, наука перепиняла ся на дві години. Так бажав батько. Обід, по панському, бував не раньше пятої години або пізнійше і після того Марко був вже цілком вільний. Той час він вживав на свої роботи та на користуванє з сільського повітря й природи.

II.

Їхавши на село, Марко мав замір близше придивити ся до селянського житя, до народу. Йому доводилось і перше бачити село, але більше на швидку руч, і він дуже цікавив ся глянути на него уважнійше. Тим-то проживши з тиждень на новому місци, він над вечер в неділю пішов на слободу. На погляд село було не дуже привітне, як затого всі степові села. Правда, вальковані або кам'яні хати були здебільшого чималі, але й тільки-ж того. Сїрі або руді тини, кладені з каміня, часом на гнояцї, котра стирчала з межи камінюк, були далеко сумнійші і нечепурнійші від веселих тинків, до котрих Марко звик в своїому краю. Але найбільше його вражало те, що затого зовсім не

було коло хат ніякого дерева: біліли, а іноді й руділи хати, руділи тини, сіріла вкрита пилом вулиця — і ні гілочки зеленої, котра закрасила-б, звеселила-б все. Тільки далеко від хат, в кінці городів над річкою видко було трохи якогось дерева — мов садовина та кілька верб.

Не встиг Марко пройти й гони, як побачив, що назустріч йому йде юрба парубків. Парубки були в червоних кумачевих на випуск сорочках, попідперізувані цяцькованими московськими поясами; деякі накиннули на плечі чумарки, а деякі, поверх сорочок, одягли „жакетки” — се-б-то піджаки, некшталтно пошиті сільськими кравцями з черкасину або якої іншої сільської тканини. На ногах були чоботи на високих підборах з довгими холявами, у деяких повимережуваними густо мідяними пістонами. На головах картузи, збиті на потилицю. Деякі були навіть погано повмивані після роботи в вугляній шахті, з котрої вони прийшли вчора вечером до дому, але очевидно пишались своєю одежою. Парубки йшли швидко, махаючи руками. Один грав на гармонії, а другі співали:

„Па вульце маставой

„Шла дівця за вадой!”

Хлопці вигукували пісню, котра очевидьки дуже їм подобала ся.

— Ось вона — сьогочасня народна поезія! — гірко подумав Марко і пішов далі. Під одною хатою сиділа купка не дівчат, а ще піддівків — років 13—14, котрі також співали пісні, що навчили ся від своїх старших сестер. Марко всьої

не чув — розібрав тільки початок:

Повій вітер-вітерочок

Іс трахтыря в погрібок:

Там бутылкы шевеляця,

А стаканы говорять,

У гуляньи пры каннаньи

Парінь девушку обнял...

— Боже мій! — що-ж се воно таке? Нехай би вже парубки, а то й дівчата не соромлять ся співати такої пісні.

Він придивлявся до жіночої одежі — вона також не була українська: затого у всіх дівчат поверх сорочок якісь некшталтні, невковирні „ситцеві” кохти, котрі висіли на них, як мішки. Деякі були без кохтів і в двох з них Марко побачив не українську сорочку: повних рукавів нема: рукави коротенькі, косо зрізані і вся сорочка пошита на кшталт чоловічих блюз.

Трохи далі Марко вздрів під хатою трьох старих чоловіків та жінку, що сиділи на приспі. Він підійшов до них, поздоровкав ся, „з неділею” сказав. Ті відповіли йому.

— Пустіть, коли ваша ласка, до себе сісти відпочити! — просив Марко.

— Сідайте!... — промовив оден чоловік, мабуть господар тої хати, під котрою люди сиділи, — ввічливо, — але якось дивуючись глянув на Марка. Він посунувсь і Марко сів. Розмова, що досі була в людей, стихла.

— Що се у вас дівчата та парубки таких пісень співають? — забалакав Марко.

— Яких? — нехотя спитавсь господар —

чоловік вже під літами, з великою бородою.

— Та не гарних! — сказав Марко

— Хто й зна.. Яких уміють.

— Де отсе вони таких навчили ся? — не покидав свого Марко. — Невже вони позабували старі гарні пісні українські?

— Хто й зна.. Ми не встряваємо до пісень.

Чоловік балакав неохоче, пускаючи слова крізь зуби. Марко помітив се і йому зробилось ніяково.

— А чого се у вас садків нема? — знов запитавсь він, щоб не сидіти мовчки.

— А де-ж ми їх насадимо?

— А он у тому краю, звідки я родом, — там багато садків.

— А ви-ж звідкіль?

Марко 'сказав.

Гм... пробубонів дехто, а господар, по-мовчавши спитавсь:

— А сюди-ж ви як прибились?

— Та ось вчителем у вашого пана — хлопця вчу.

— А! — сказали чоловіки і змовкли. Забалакала жінка:

— То-ж то я дивлюсь, що ви мені по знаку, — думаю собі: де се я бачила? Аж воно я вас в дворі панському бачила, як носила туди кури продавати. Коли се було? В середу? — Ні — в четвер!...

Розмова знов урвалась. Маркови зробилось зовсім ніяково. Він посидів ще трохи і не знаходив слів, бачучи, що люди поглядають на него скоса та дивуючись. Їх погляди, здавалось, казали:

— Якого він ката сюди приплентавсь?

Марко устав, попрощавсь і пішов далі. Трохи відійшовши, він почув за собою розмову:

— Що воно таке?

— Чуєш-же — панський вчитель.

— Чого-ж він приходив?

— А хто його зна... Може пан післав що випитати?... Бач — про садки питавсь...

Далі вже Марко нічого не почув. бо далеко відійшов.

— Не вмію я балакати з народом! — думав він, ідучи вулицею. — Вони мов боять ся мене, чи гордують мною — не розбереш. Треба частійше ходити на слободу, добре зазнайомитись хоч з декількома селянами — тоді, може, й розбалакаємось.

Пройшовши трохи далі, Марко побачив коло одної хати купу людей. Люди стояли, сиділи, жваво про щось балакали, кричали. Чути було навіть якісь невиразні співи. Підійшовши ближше, Марко побачив, що люди пили горівку сидячи на рундучку, або на землі, а то й просто стоячи. Се був шинк. Новий закон не дозволяв пити горівку в шинку, — ото-ж люди виходили з хати і пили коло шинку і сего їм ніхто не забороняв. Марко потім дізнавсь, що

для шановнійших шинкових гостей, таких, як сільське начальство, чи крамарство, була в шинкаря особлива хата, де він приймав їх мов-би своїх гостей, і де можна було пити кілька схо-чеш. Прості-ж люди впивались на дворі і впивались, як бачив Марко, добре. Дивнійше від всего було Маркови те, що поруч з старими людьми сиділи й зовсім молоді і всі гуртом тягли горівочку. Гармонія і тут рипіла, але пісня була вже зовсім неможлива — ще гірша від тої, що чув Марко від парубків та дівчат. Дехто, похитуючись кудись ішов, дехто вже заорав носом і слухав чмелів. Один добродій перестрів Марка. Се був старенький вже дідок, низенький, сухенький. Він скинув шапку і низько вклонився Маркови і промовив:

— Здрастуйте, барин, ваше благороддя!

Марко відмовив на здоровканє і хотів обминути п'яного, але той перепинив його, розпірчивши руки.

— Ваше благороддя! — скрикнув він весело, але ледви повертаючи язиком. — Гуляємо! Вся громада гуляє! Обчество! Падлець, такий син Семен Олексієвич — падлець: таки викрутив общественну землю. За те погуляли!... Е!...

П'яний поточивсь і впав. Марко пішов швидче далі. Він зрозумів, що се була громадська гулянка, і зрозумів, що Семен Олексієвич — глитай тутешній, котрий видурив в мужиків за горівку громадську землю. В сїм селі була не одна громада, а аж три — тим-то гуляла тепер тільки та, що „пропила” землю, а другі

мусіли пити за свої гроші. Мабуть такого добродія, що пив за свої гроші, Марко стрів трохи відійшовши від шинку. Чоловік, п'яний, як земля, сидів долі. Біля него стояла жінка і тягла його, кричучи:

— Вставай, проклятий! вставай Іроде! п'яного!

Чоловік силкувався встати, але не міг. А жінка все тягла його і все кричала плачучим та злим голосом:

— Падло п'яне! Все попропивав!... Одягтися нівщо! Їсти нічого! На що ти пшеницю відніс в шинк? А жілетка де твоя?

— П... проппив!!! Штурма Шимильов гуля! Бережись!...

П'яний простяг кулак і хотів ускочити з долу, але впав зовсім і в туж мить захріп.

Марко пішов швидче..

А тим часом вже вечеріло. Сонце сідало за високу скелю, що була по той бік річечки, проти слободи і останнім проміням золотило слободу. Вечірня прохолода починала віяти навкруг. Марко пішов до дому.

Але йому не схотіло ся проходити знов тою самою вулицею. Він повернув у провулок, а тоді пішов низом поза селянськими городами. Він не поспішавсь до дому, а йшов тихо, думаючи про те, що довелось йому побачити. Несподівано почув він голоси і глянув у той бік, відки їх було чути: за тином стояли два парубки і балакали. Вони не бачили Марка і тягли свою розмову далі:

— А давно ти до неї ходиш? — питавсь оден.

— Та всю зиму.

— Чого-ж ти бросаєш? Скверна ізделала ся?

— Ану її к чорту — ще дитину приведе!

— Боїш ся, щоб на тебе не сказали?

— Кат її бери — хай каже! Хиба мені шо? Мало я їх перевів!... А так — уверилась!...

— А я ще до своєї поки походю.. — відмовив перший. Парубки балакали ще й далі, але що саме, Марко вже не чув — він поминув їх.

Вже зовсім смеркало. На селі посвітили ся. Парубки й дівчата душе заспівали. Деякі гурти співали так близько, що Марко розібрав слова з пісень. З одного краю чуло ся:

Ой ты, Ваня, разсукин сын такой!

Де ты, Ваня, сюю ночку ночувал?

Чи у карты, чи в игранти прогулял?

Чи у хаті на перынах пролежал?

А десь тоненькі дитячі голоси, триндикаючи до танців приспівували:

Улюбыв ся — урезал ся,

Был-бы ножык — зарезал ся!

Давай ножык пагастрей,

Зарежу ся паскарей!

Марко вернувсь у свою хату похмурий та замислений. Все, що він бачив вразило його та ще й дуже погано. Важкі думи опанували йому голову. Йому було тяжко. Він почував потребу щиро з ким побалакати і сів писати лист до свого друга Семена Лісовського. Він йому пи-

сав про те, що побачив сьогодні на селі. Він списав йому всі сцени, а вкінці додав:

„Я зовсім не того сподівався. Досі я уявляв собі простий народ так, що він заховав у собі наш національний скарб — нашу мову, звичаї, поезію. Але замість поезії я почув: „Іс трахтыря в погрібок“; замість щиро-народньої мови — ломану мішанину. Про звичаї не знаю, але все, що бачив, доводить, що й вони не вдержались. І сей шинк, і ся розмова парубків про дівчат, і сі дівчата, що співають таких пісень... Сумно, Семене, сумно!... Може хоч у тебе є що відраднійше — розваж!...”

Другого дня, прийшовши до обіду, Марко побачив нову людину. Се був гість, з котрим Марка зараз-же познайомлено, — Яків Григорович Голубов. Голубов був син захожого на Україну Москаля. Його батько, покинувши торгувати та обдурювати своїх Москалів, прийшов на Україну і привіз стільки гроший, що міг купити більше як тисячу десятин землі, тоді дуже дешевої. Господарювати він ніколи не думав; але в него була инша система здобування прибутків з землі. Він навчивсь її від своїх таки братчиків Москалів, що купили на степовій Україні землі. Він віддавав мужикам, в котрих землі було мало, свою землю частками з якої частини врожаю і таким побутом, не господарюючи, міг за своє жите побільшити втрое свою землю. Син Яків, котрий в него оден тільки був, спершу призначений був помагати батькови, навчившись трохи письма в якого дяка,

чи салдата. Але-ж далі побачив старий Голубов, що освіта дає змогу ширше розсувати руки, тягнути до себе в кишеню, і він віддав сина до гімназії, а далі, як той схотів, і до університету. Син вийшов відтам „паном” на всі боки і одержавши незабаром від помершого батька чималу маєтність, осівсь на селі та й почав хазяйствувати. А про те він не запакував себе на селі: він увесь вільний час жив у місті, любив бувати поміж людьми, любив веселе та освічене товариство, в котрому почував себе, як дома, бо й сам був людина освічена — читав багато, найбільше сьогочасних французких натуралістів і хоч знаходив втіху і в Шекспірови, але в інтимному гуртку казав прицмокуючи про „Нану”: „Се книжочка — так-так!”; сьогочасної російської белетристики та поезії, в котрій таку велику роллю відгравають нерви, не любив і не читав. Одягавсь завсїгди артистично і, маючи чимало діла, знаходив час дбати про свою чепурну, трохи ситу, фізіономію. Він подобавсь жінкам і подейкувано, що не безрезультатно і навіть дуже, бо вмів провадити веселу сальонову розмову та танцювати так саме, як дуже докладно і не без критицизму балакати про літературу та штуку, про психологію та політику. І те й те він робив однаково залюбки і завсїгди і всюди був розумним, свічним та зручним паничем. Серед губерніяльного панства його приймано дуже радо і панство зовсім не зважало на те, що він мужичий син. освіта, розум та гаянтність примушували забувати

про се. Прийнявши від батька та поліпшивши його систему хазяйствования, він з'умів так гарно господарити, що вже купував нових тисячі три десятин землі; а його гроші часто й густо йшли на позички панам; зовсім зрозуміло, що чимало панів, котрих Голубов мав вексями в руках, немало змоги не радіти, як він з'являвся серед них. Городинський також щось був йому винен і хоч пані Городинська часом і щулила якомсь особливо очи на Голубова, але се тільки тоді, як він не міг того бачити: дуже вже він потрібна людина був; а їх, хоч і чимала, маєтність була заставлена та й перезаставлена вже по банках.

Марко не міг відразу собі сказати, чи сподобався йому Яків Григорович, чи ні. Він був високий, огрядний чоловік, одягнений як найкраще, розчесаний також, як найкраще і з чепурненькою русавою борідкою підстриженою також, як найкраще. Його голубі очи були розумні, а ще більше хитрі та швидкі — з них ви-зирав московський крамарчук. Взагалі був він чепурний та свічний чоловік.

Посідали за стіл, почала ся загальна розмова. Тільки пан Городинський, завсїгди балакучий, тепер щось супив ся. Він ходив по господарстві і в него вийшла суперечка з людьми, котру він не міг ніяк забути і нарешті таки не втерпів і розповідав всім:

— Подумайте: пять десятин найкращої пшениці витолочили падлюки! Сьогодні волів за-няв, — прибігли, говорять: Віддайте! — І такі

вже ласкаві та ввічливі. Ні, брешете, — запла-
тїть менї за пять десятин пшениці!

— Заплатять вони вам! — обізвавсь Голубов. — Хиба ви не знаєте сего хамства: вони раді-б інтелїгентну людину зїсти. Хиба для них існує власність! Вони тільки свою власність уміють поважати.

— А панської — ніколи! — перепинив Городинський. — Се правда. Ми і мужики — се два вороги. Мужик вишукує усякої змоги одурити, обікрасти, підвести під монастир пана.

— Невже так? — спитавсь Марко.

— А ви ще не знаєте? — повернувсь до него старий Городинський. — Ви ще не знаєте сих мошенників! Та знаєте ви, що у мене, відколи я господарюю, ще не було з ними умови, котру-б вони цілком так як треба, додержали?

— То на що-ж ви з ними маєте діло? — спитавсь Марко.

— Як. — на що маєте діло? — здивувавсь пан. — Треба-ж менї хазяйствувати, треба-ж з чогось жити!

— Виходить, що ви все-ж користь з зносин з ними маєте?

— Вже-ж маю! На що-ж би я тоді й звязувавсь з сими падлюками! Але коли зносини, то зносини чесні, а не щоденне одурюване.

— Вибачайте, — ви бували коли на селї? — спитавсь у Марка Голубов.

— Бував, але дуже на короткий час.

— Шкода, що ви не були довше та не господарили самі, — тоді ви дізнали-б, що се

за цяці. Їм нема ні законів, ні релігії — нічого святого. Се не люди, а свині.

Кров спалахнула в Марка, як він почув сю образу, що кинув Москаль на його народ. Але він здержавсь, та ще до того тут пристав до розмови Іван Дмитрович.

— Я цілком згоджуюсь з вами, — промовив він до Голубова і протяг далі в докторальному тоні: — Я давно вже думаю про се і дійшов, укупі з найкращими адміністративними розумами в Росії, до тої думки, що тут треба як найшвидче запобігти лихови...

Та чим-же ти запобіжиш? — прохопив старий Городинський.

— Ось! — протяг далі спокійно та поважно син, — я зараз скажу. Мені здається, що лихо в тому, що мужик живе не під законом, — його життя, його діяльність не реґляміновані. А се повинно бути. Повинна бути така адміністративна система, котра не дозволяла-б мужицтву хитати ся сюди й туди і детайльно реґлямінувала-б масову роботу, щоб за погане хазяїнуване, за піяцтво, за лайку, за мошенництво, за неходіне до церкви, за неповажане старших і за всякі інші мужичі провини була зараз кара і щоб караюча рука завсїгди висїла над мужиком, не дозволяючи йому відхиляти ся на бік.

— Справді? — спитавсь Марко. — І тільки мужикови? А чому-ж, коли так, і не панови? Адже й пани винні-ж в тому.

— Чому? — горячучись поспитав Голу-

Ура

бов. — Тому, що люди поділились на два відділи — не „сословія” — ні, бо ся річ тільки посідає тої чи иншої державної системи, а я кажу про те, що є посідає соціально-економічних обставин, — поділяють ся на два відділи: освічених або пануючих та неосвічених або працюючих. Се закон житєвий, котрого ніщо не усуне. І се закон цілком правдивий: на те, щоб процвіла культура, цивілізація, треба щоб нерозвита маса давала свою мускульну працю. Але ми тепер бачимо, що ся маса манкірує своїми обовязками і тим шкочить культурі. Мусимо отже запобігти сему лихови, приликувавши її.

— Я додаю ще одно — почав знову Іван Дмитрович, — а саме те, що така система мала-б ще й инше значінє: вона виховувала-б масу в потрібному напрямку, робила-б з неї гарну дисципліновану робочу силу.

— Се-б то, — сказав Марко, — ви хочете виховувати народ так, як виховують волів чи коней?

— Чому ні? — зовсім спокійно відмовив Іван Дмитрович, — Дарвін довів, що закон для звірят і для людей один. Чому-ж нам систему виховання звірят не перенести на темну робочу масу, котра в посуваню наперед цивілізації відграє таку-ж роль, як робоча товарина у нашому господарстві.

— Ні, — озвався пан Городинський, — може твоя система й добра, але всі ваші системи — бачили ми се добре за останні часи, — ні

до чого не доводять. Коли вже так балакати, то волію обстати за старе кріпацьке право. То га-кож система була! Система слухняности!

— Ах, папа, — ну хто-ж тепер може думати про кріпацтво? Се тепер дико! Я вам кажу, що зовсім відкинувши ті застарілі форми, можна спорудити таку нову..

— Що вона буде гірша від старої? — перепинив Марко. — Я не розумію тільки одного: як може людина казати про людину, що її можна виховувати як коня або вола!

— Я також сего не розумію! — розітнувся зненацька Катеринин голос. — Я годжусь, що мужики не здатні до такого житя, як ми, освічені люди; але все-ж вони люди і чому-ж, коли не так, не вести їх на заріз?

— Ah, mon Dieu! — на що так горяче? — озвався сміючись брат. — Заспокійся — ніхто не буде мужиків різати, а кажуть тільки про те, щоб зробити їх здатними до роботи на освічену пануючу клясу.

— Та яке-ж право маєте ви се робити? — горячо спитала ся Катерина і її блискучі очі стали ще блискучійші, а щоки так і запашили румянцем.

— Ого! — скрикнув Голубов — то Катерина Дмитрівна зовсім прихильниця Льва Толстого! Чи не піти нам груби становити або чоботи шити?

— Вибачайте, — я зовсім не про те кажу, — відмовила Катерина. — Я не підуму мужичі чоботи шити, але тільки кажу, що й мужики люде.

— Такі-ж, як і так звана інтелігенція! — сказав Марко, — в сему я зовсім згоджуюсь з вами, Катерино Дмитрівно, і тільки мені здається, що ви помиляєтесь, вважаючи народ нездатним до культури та просвіти...

— А я оступаюсь за Катерину Дмитрівну в тім, що тільки ми, інтелігентні люди, здатні до культурного життя і тим тільки ми маємо право на тонкі артистичні втіхи життя! — перехопив Маркове слово Голубов, зовсім забуваючи, хто такий був його батько.

— Я думаю, — знов почав Марко перехоплену мову, — що простий народ, а найбільше народ український, так саме здатний до вищої культури, як і пануюча кляса. Що сьому правда, тому багато доводів.

— Яких? — спитавсь Іван Дмитрович.

— Та хоч би той довід, що народ дав багато талановитих і навіть геніяльних людей, — Шевченка наприклад.

— Я нічого не читала Шевченкового, — відмовила Катерина. — Я тільки чула, що є такий „хохлацький” поет.

— Ви, одначе, українофіл! — скрикнув Голубов.

— Еге! — відмовив Марко, дивлячись йому в вічі. — То що!

— Та нічого! — відмовив той нахабно і додав погордливо:

— Тепер зрозуміло чом ви так вступаєтесь за сей народ.

— Я вступаюсь за народ тим, що вважаю

те, що я кажу за правду! — відмовив Марко, в котрого кров спалахнула від того тону. — А що я те, що ви звете українофіл, то се теж правда, в котрій я радіючи признаюсь.

— Що таке українофіл? — спитала ся Катерина.

— Вас, одначе, не дуже просвіщають в гімназії, — сказав Іван Дмитрович. — А про те — се й добре, бо тільки нігілістки вчать всякі „науки”. — А що до українофілів, то се хочуть відділити „Хохляндію” від Росії та й заснувати свою мужицьку республіку.

— Ви трошки не так опреділили річ, — сказав Марко. — Марити про українське гетьманство українофіли не можуть просто вже тим, що вони добре знають, що історія не вертається назад. Але ми, українофіли, стоїмо за своє рідне національне жите і робимо, щоб досягти своєї мети.

— У всякому разі, — ви сепаратисти і шкодите єдності Росії.

— Справді? Я досі думав, що в Росії, де навіть по атлясу Іліна лічено сорок вісім народів, з котрих кожен має свою наційну фізіономію — не існує тої єдності зовсім.

— В Росії один народ „руській”! — озвавсь Голубов, мов кулаком по столу стукнув.

— Се-б то: ви бажали-б, щоб був один; але одна річ — бажати, а друга — мати. Я-ж наслідуюсь думати, що ви сього ніколи не матимете. Ви, Великороси, можете змоскалити собі яких там Зирян чи Чукців, котрі навіть азбу-

ки не мають, але, щоб се ви могли зробити з культурними народами, то се все через лад великі у вас заходи.

— А ви вважаєте себе культурним народом? — спитавсь Голубов.

— Насмілююсь.

— Але-ж якою культурою ви культурні? Чиєю розумовою силою стали ся ви культурними? Нашою, „русскою” силою, нашими Толстими, Достоевськими! Де-ж ваша культура? Де ваша мова? Хиба ви маєте мову? — усе се Голубов вигукував і його повне обличчя все почервоніло, а губи аж тіпались.

— Ви так палко питаєтесь, — відмовив усміхаючись Марко, що можна думати, що ви самі догадуєтесь про небажану вам відмову. Що в нас є мова, се доводить ся вже тим, що ми балакаємо і друкуємо книжки, маємо свого великого поета і декільки чималих прозаїків, котрих ви, Великороси, звісно не вважаєте за потрібне знати. А що-ж до культурности, то хто-ж каже, що ваша література не мала на нас впливу? Але ви краще-б згадали про те, хто на кого перший почав мати вплив і від кого потім мали ви батька сьогочаснього вашого літературного реалізму. Та нарешті я вам скажу ось що: пишайте ся своєю мовою, літературою, культурою, скільки хочете. Ми-ж, котрі так богато вам на те все дали, зрікаємось тепер усього того — хай вам будуть ваші Толсті, Тургенєви, Достоевські — вони нам чужі, а ми хочемо свого.

— Та як-же ви можете жити без нас? — скрикнув Голубов.

— Не тільки світа, що в вікні. Опріч вашої обскубаної цензурою літератури є величезна, вільна і від нас незалежна всьогосвітна література. З неї можна брати, скільки хочеш, не сподіючись, що за се силуватимуть платити власною наційною самостійністю.

— І ви думаєте досягти свого? — спитавсь іван Дмитрович.

— Ми певні, що досягнемо свого! — відмовив Марко.

— Досить одного міністерського наказу, щоб від усіх сих надій не залигло ся й крихти! — погірдливо промовив Іван Дмитрович.

Мабуть воно так! Тільки трохи дивно мені, щоб стільки було деяких наказів і навіть дуже й дуже безапеляційних, а надії все не зникають! — відповів Марко.

— Та що се у вас така скучна розмова зайшла? — скрикнув пан Городинський. — Давайте або вставати, або що, бо вже, здається, нам нічого не дадуть! Вибачайте!

Всі повставали і пішли в сад. Голубов підскочив до Катерини.

— Вашу руку!...

— Я не люблю ходити під руку, — відмовила та.

— Як вам подобається ваш студент? Справжній демагог, котрому не погано-б прикоротити язика.

— Я думаю, що кожен має право мати які схоче погляди.

— Ого! та се він і вас швидко поверне у свою віру!

— Я не люблю такого шуткування. Ви сьогодні злі.

— А ви дуже добрі, тільки не до мене.

— Про що ви сперечаєтесь? — спитавсь Іван Дмитрович, котрий з Марком нагнав їх.

— Та ось, — промовив Голубов, — Катерина Дмитрівна виявляє симпатії до українофільства.

— Симпатії до українофільства я не виявляю, — промовила Катерина Дмитрівна почервонівши, — навпаки: я дуже бажала-б, щоб українофілів зовсім не було.

— Чому? — спитавсь брат.

— Тому, що я люблю Росію, а ти сам кажеш, що українофіли — сепаратисти. Я тільки сказала, що кожен може мати такі думки, які схоче.

— Опріч тих, що шкодять державі! — авторітетно промовив брат.

— Сподіваюсь, Іване Дмитровичу, що ви в сій справі не втілена непогрішність? — спитавсь сміючись Марко. — І, як по правді казати, то я ніякої шкоди державі не бачу в тому, щоб українська народність розвивалась так, як сама хоче; навпаки...

— Що встає проти Москви, те встає проти держави! — зло сказав Голубов.

— А на підставі якого права виявляє Москва сї претенсії?

— На підставі права дужого!

— А! то я не сперечаю ся поки. Я підожду того часу, коли ми зробимось дужі і тоді скажу вам те, що ви кажете мені тепер.

— Ніколи ви не будете дужі! — скрикнув Голубов.

— Се-б то; вам не хочеть ся, щоб се було. Ваші земляки так багато балакають про се і так силкують ся впевнити всіх, що се неможливо, щоб ми зробили ся дужими, що можна думати, що вони самі думають зовсім инакше.

Голубов аж посинів з пересердя. Катерина дивилась на него і він тепер їй страшенно не подобавсь. Звичайно він був ввічливий та галлянтний. Але тепер йому бракувало телеранції і він був навіть незвичайним. Його чепурне обличчя налило ся з пересердя кровію і зробило ся погане. Катерина поневолі рівняла його до спокійного, трохи блідого, довгобразого Маркового обличчя з темними позападалими очима, з високим лобом та рівним носом; неповолі сподобалась їй та спокійність та впевненість, з котрою поводивсь Марко в спірці. І вона думала собі:

— Яка різниця! Запевно — сей студент зубожілого, але щиро панського роду. Які в него малі руки!

І зовсім не помічаючи того, що се буде трохи незвичайно, вона спитала ся:

— А де ваш папа служить, Марку Петровичу!

— Мій батько вже вмер, — відмовив Марко, — і нігде ніколи не служив: він був чоботар і поки живий був, держав мене в гімназії тим, що шив чоботи.

Катерина страшенно почервоніла, думаючи:

— От дурна! На що було питати ся! Добре ще, що мама не чула. Чоботарський син — добра аристократія! Але-ж яка різниця: і той мужичий син, і той, — а хиба-ж можна їх рівняти?

І вона знов подивилась на Марка та на Голубова і їй здало ся, що рівняти їх і справді зовсім не можна.

А Марко йшов та й собі думав:

— В тої дівчини, здаєть ся, гарне серце, але як її зіпсувала панська сім'я, панське виховане! Але за те яка врода!

І Марко несамохіть задивлявся на ту вроду і згадував її навіть тоді, як не бачив. Сього вечера він, сідаючи у себе в хаті читати книгу, також її згадав і знов подумав:

— Як-би до сеї вроди та... У неї такі очі, що зараз видно в них міцну ту душу. Шкода, що нема кому зробити з неї людину. Боже мій, що за люди навкруги!

Він сів, розгорнув том всесвітної історії і почав читати. Він читав про Картагену. Він читав довго і перед його очима проходили всі пригоди тої землі: і її слава та пишність, і її війна та зненависна ворожа кормига над нею, і

Като і його „Смерть Картагені”. Перед його наче живі виступали сі молоді сини республіки, найкращі квіти з усієї нації, котрих гнано в римську неволю. А далі героїчня оборона свого краю: ламають ся хати й палати, будують з них кораблі; жінки ріжуть своє волосє і плетуть з него тетіви на луки. Яким нелюдським героїзмом дише від історії всеї тої борні, від сих жінок, що свою вроду кладуть на жервенник рідному краєви. Таким-би духом натхнути нам серця!... Але де той дух? Де ті люди такі? Де тепер такі жінки? Ось тепер що роблять сі жінки — вони зрікають ся власного краю, вони вклоняють ся чужому богови і навіть не знають, який страшний гріх роблять!

І він згадав, як Катерина казала, що вона бажала-б, щоб українофілів зовсім не було, і потім згадав її сяючі горді очі — і не міг погодити у своїй думці сю фізичну красу з некрасою моральною. Краса була така гарна, така приваблива, а те, що казали ті чепурні уста, було таке негарне. І Маркови боляче було за отсі невідповідности, в його серцю мов заворушило ся бажанє иншого і під впливом сего бажання він починав думати:

— Се тільки дочасне, се тільки послідок тих обставин серед котрих вона жила. Не може-ж краса так одурювати, бо краса повинна злучати ся з добром. В тих сяючих очах видко героїчну силу, а в словах... Ні, ні, се не може бути!

Він не хотів, щоб се було, він бажав дуже,

щоб було зовсім навпаки, щоб краса моральна відповідала красі фізичній і се бажане було таке велике, що йому здавало ся, що воно невідмінно мусить справдити ся. Він піймав себе на сих думках і нахилив ся до книги. І знов перед його очима замигтіли далекі стародавні і тяжкі й журливі картини.

— Так! ось вони, руїни пишної републики: сплюндроване місто, все залите огнем з пожежі, забризкані кровію римські легіони грабують все, що можуть і вона, та жінка Гасдрубалова, що проклинаючи боязкого чоловіка, вбиває своїх дітей і кидаєть ся в полум'я. Коли нема рідного краю, то нема й життя. Яка вона була, ся жінка Гасдрубалова? Чому не зостав ся відбиток з її облича — на науку нам дрібнодухим? Може, побачивши її, зрозуміли-б ми свою нікчемність; дивлячись на її очі, зрозуміли-б, яким святим огнем вони палають.

І Маркови згадали ся другі очі — горді й сяючі — очі тої панської дівчини, що тільки сьогодні з нею балакав. І несамохіть з'явила ся в него думка:

— Як-би в її серци горіли такі святі почування, то змогла-би ся так зробити!

— Що се я? — всміхнув ся він, знову схиляючись над книгою. — Адже вона казала, що бажала-б, щоб українофілів зовсім не було...

І Марко згадав, як його вразили ті слова. Чого? Хиба йому не однаково? А ну лиш читати!

— А! ось і він, той звияжець, той руйнов-

ник чужої землі: Сципіон. Трупів в него під ногами, пожежа навкруги, огонь знищує те, що не встигли ще сплюндрувати людські руки, знищує сполоскані кровію картагенські будинки, а він їде конем по вулицях, і його кінь настоптавши роздавлює голову дитячому трупови, що лежить коло матиного, і він того не помічає і їде далі, і не шкода йому тої зруйнованої слави, того знищеного щастя сотень і тисяч людей. Він тільки й думає про свій Рим та його славу, про славу того велетня-ненажери, що мов той спрут захоплював своїми ногами народи й краї і гнітив їх, знущував ся без жалю. Але замислив ся й сей жорстокий звияжець і несамохіть промовив він словами з великого Грека:

Буде колись такий день, що згине великая Троя,

Згине Пріям войовник і народ войовничий Пріямів”...

— Згине! — подумав Марко, — згине се страшидо — Рим, і слава його та міць порохом распорошить ся. Згине, повинен згинутися, бо не дає жити другим і тільки сам хоче жити. І не ти сам, о Риме!...

Погано спав сю ніч Марко. Йому все ввижав ся то Рим, що „на ся” розпадається та й завалюється, страшенно грюкочучи; а з під него повстають нові молоді народи і беруть прапор, на котрому написано: „воля та правда” і йдуть туди, на схід, де засяла перша зірка тої волі й правди, там, над Вифлеемом, засяла. То йому очі темні й глибокі гордо-суворі вбачали ся.... І вони мов дивили ся на него і дивили ся

йому аж у саме серце і бачили найтаємнійші його таємниці і він тоді шепотів в сні:

— Се вона! Картагенка!

А вона все дивилась до него в серце, а роздививши ся всміхалась так зло, так іронічно і казала:

— Я бажала-б, щоб зовсім не було...

І тоді все плутало ся йому в голові, образи мішма йшли — і знову Рим, Картаген, полумя та руїни і знов з межі сего хаосу очи, темні, горді очи...

Він тільки перед світом заснув важко, стомлений за довгу безсонну ніч.

III.

— Невже всі отак дивлять ся на народ, — всі ті інтелігенти, що живуть на селі? — думав Марко, згадуючи через кілька день розмову з панами. — Або: неville справді народ такий зопсований? Я не хочу няти тому віри! Вірю, що до сих панів народ справді ворожий, а не до інтелігенції. Сему існують історичні причини: народ в сих панах бачить тих панів, що ще недавно сікли його не жалуючи, — зрозуміло, що мужик з паном могли не поладнати. Але проміж народом та інтелігенцією нема нічого, і аби ся інтелігенція була національною, — народ піде за нею, народ злучить ся з нею на спільну роботу просвіти та відродження рідного краю... — Але все-ж я мало знаю народ. Моя спроба заблакати з ним не довела ні до чого: зо мною не

хотіли балакати. Чому? Адже я не пан і ніяких справ з мужиками не маю. Запевне тим, що свій погляд на панів народ переносить і на всю інтелігенцію. Але не непорушна-ж се перешкода, і як-би довше жити на селі та проняти ся сільським духом, то народ може й забалакав-би зо мною. Шкода, що се неможливо мені. Хоч-би від інтелігенції дізнаватись що про народ, але-ж „інтелігенція”, що я досі бачив, тільки лаєть ся. А иншої нема. Стрівай: є ще тут учитель! Він близько стоїть до народу і мусить його знати — треба з ним зазнайомити ся.

Тільки прийшла неділя, Марко, після чаю рано, розпитавшись, де школа, пішов туди. Він пішов тою вулицею, що йшов нею й перше, поминув знакомий йому шинк, біля котрого тепер не було громади, але декільки людей таки гостювало на піддаші; тоді завернув ліворуч в другу, головну сільську вулицю і зараз-же побачив на ній, помежи простими мужицькими хатками під солом'яною покрівлею, будиночок під зеленим зелізним дахом. З того боку, котрим виходив будиночок на вулицю, були зроблені двері з рундучком. Над дверима на чорній дошці білими невковирними літерами було написано: „Бакалена торговль С. А. Цупченка”. На рундучку стояв чоловік на зріст невисокий, але огрядний, в штанах на випуск, в жілетці та в жакетці; на животі метлявсь товстий ланцюшок від годинника. Сите, виголоне обличчя з підстриженими вусами було червоне, очі злі: він сердив ся. Перед рундучком стояв, у пога-

ненькій полатаній сорочці, скинувши шапку та покірно схиливши голову, якийсь чоловік і слухав, що казатиме сердитий добродій у жакетці. А той, задерши голову назад та виставивши праву ногу наперед, велично стояв перед ним і казав сердито, навіть кричучи:

— Для п'яниці, для обманщиків у мене не-ту помилюванія! Ти обов'язавсь приставити у таке то число гроші і пристав, хоч здохни, а пристав!

— Семене Олексієвичу, та хиба-ж я п'яниця? або хиба я коли вас обманював? Підождіть хоч з місяць, поки зароблю!

— Мовчать! Усе ви п'яниці та мошенники. Ви не чувствуете благодіяння, которе вам діляють.

І Семен Олексієвич стромляв палцем на мужика і сльовував з пересердя.

— Та Семене Олексієвичу, — ви-ж знаєте, скільки я позичав у вас гроший: усього п'ять рублів, а тепер вже проценту набігло п'ятнайцять. Як-би п'ять, то я й зараз віддав би вам.

— Вон! Пристав усе, а то цінувать буду!

Сі слова образили мужика:

— Кого цінувать? Мене? А не діждеш!

— Што-о-о!? — зарепетував Семен Олексієвич.

— А те, що ти вже забрав мою землю, мої воли, а тепер ще й до хати добираєш ся! Не діждеш!

— А вот я тобі покажу, што єсть на вас суд!

— Кат тебе бери з твоїм судом! Є й на тебе суд!

— На мене?! Протів тебе? Протів мужлая, протів мошенника?!...

— Та й проти мене-ж! Ти думаєш, як ти багатий, так тобі все можна? Ти думаєш, як пів слободи занапастив, землю мошенницьким способом видурив, так тобі все можна? Не діждеш ти, глитаю проклятий!

Мужик енергично махнув рукою, плюнув і пішов геть.

— Ах ти-ж!... — і Семен Олексієвич мав сказати щось дуже погане, але в сю хвилину побачив другого чоловіка, що підходив до него. — Чого ти? — мов чвиркнув, спитавсь він.

Чоловік скинув шапку і вклонився:

— До вашої милости, Семене Олексієвичу!

— За каким делом? говори!

— Не погнівайтесь, Семене Олексієвичу!... Така біда! така біда!... За викуп досі не заплатив — правлять! Дайте шість рублів!

— Ба! Як нужно мене, то „до вашої милости, Семене Олексієвичу”, — перекривив крамар чоловіка, — а як получе діньги, так тоді вже чортом смотрить. Усе ви такі!

Чоловік мовчав, понуривши голову.

— Вам оказуєш благодєянія, од голодної смерти вас, пяниць, спасаєш, а од вас нікотої благодарности!

— Се звісно, за се спасибі вам, Семене Олексієвичу, що ви нас, дурних, не забуваєте!

— казав ласкавим голосом чоловік, втупивши очі в землю.

Семен Олексієвич трохи подобрійшав від тих слів. Він почав балакати ласкавійше:

— Ви мужики, не панїмаєте нікаторого благородства! Вам добре ділаєть образований челабек, а ви йому зло.

— Се тошно, — відмовив чоловік, — ми, звісно, люди темні, не знаємо, как і што, — не так, як образовані люди, як ви Семене Олексієвичу.

Семен Олексієвич усміхнув ся на ті слова:

— А ежелі необразовані і не панїмаєть, то довжні образованого челабека слухать ся. На тому — образований челабек повсегда зна, как і што.

Тепер Семен Олексієвич став уже зовсім ласкавий. Він гравсь ланцюшком від свого годинника, а сам казав далі:

— Повсегда зна і повсегда вас, мужланов, научить может. А главное наученіє: ви довжні благодарить покорно, ежелі вам благодіяніє ділають...

— Та хіба я... Та я для вас Семене Олексієвичу, — повсегда благодарим покорно і послухать ся радий, — казав далі чоловік. — Аби ваша милость хоч рублів шість...

Семен Олексієвич побачив Марка, що стояв неподалеці і дививсь на все се, і відразу увірвав розмову.

— Ступай у лавку! — промовив він до чоловіка. — Дам!

І він зник в крамниці, а за ним чоловік. Марко пішов далі вулицею, в кінці котрої була школа. Школа була в невеличкій неохайній будівлі, що стояла на тому-ж дворі, де й волость. Марко стрів в дворі сторожа і спитавсь:

— Дома ваш учитель?

— Дома! дома! пожалуйте, ваше благородіє! — заметушив ся сторож, думаючи мабуть, що се якесь начальство прибуло. Він увів Марка в сіни і відчинив перед ним двері просто в класу: — Пожалуйте!

— Та мені вчителя треба! — промовив Марко.

— Та ось вони зараз прийдуть! — відповів дідок та й побіг швиденько через сіни на другу половину будинку.

Марко zostавсь сам у класі і почав розглядати її. Нефарбовані, погано пороблені карти, всі порізані та пописані школярськими руками; декільки заялзених малюнків з сюжетами з св. Письма на стінах; шафа — от і вся школа; хата була невеличка, низька. Марко хотів був ще роздивляти ся, але в ту-ж мить відчинили ся двері, і невеличкий на зріст, з маленькою борідкою, з блідими обличами, учитель увійшов в класу, застібаючи стареньку піджачину

— З ким маю честь?....

Марко порекомендував себе.

— Дуже радий! дуже радий! — промовив учитель, стискаючи Маркову руку, — прошу до моєї хати.

Знову перейшли сїни і увійшли в учительську хату. Се була кімнатка, переділена на двоє параваном старим та обідраним. В хатині було вбого, меблів мало, та й ті старі, але чисто. В кутку коло стола висїла поличка, а на ній декілька книжок.

— Так отсе ви, городяне, схотїли на нас, селян подивити ся? — забалакав учитель, посадовивши гостя та й сам сївши. — Але-ж тільки цікавого нічого не знайдете.

— Чому? — спитавсь Марко. — Навпаки: ми, городяне, дуже цікавимо ся вами, селянами, — се-б то: народом і тими, хто близько біля него стоїть, та з ним звязки має.

— Так... — промовив учитель якось несміливо.

— Ми, городяне, зовсім не знаємо народу, а знати його треба. Бо тоді тільки, як інтелігенція знатиме народ, тоді тільки вона може балакати про з'єднанє з ним, про народню просвіту, нормально постановлену...

Марко зупинивсь, дожидаючи, чи не скаже чого вчитель. Але той мовчав.

— Мені здаєть ся, — почав він тоді знову, — що народні вчителї, яко люди, що живуть серед самого народу, багато можуть пособити в справі з'єднання інтелігенції з народом. Народний вчитель знає народ...

— Еге, се правда, що нам, учителям, таки доводить ся його взнати, — промовив учитель. — Але-ж я думаю, що дуже багато треба часу, щоб просвіта прищепилась народови.

Народ дивить ся на школу мало-мало, як не на ворога свого. Бачили ви, яка школа з окола? Гарчав всю весну, щоб помагали, так староста каже: „Я про се ї думати забув”. А в зимі? Насидиш ся і без дров, і без всього! А неприємностей всяких з сим народом з поводу сеї школи — купа! Ні, як-би вони любили просвіту, то любили-б і школу, а то вони її не люблять.

— Але-ж, — перепинив Марко, — вони посилають своїх дітей вчити ся.

— Чому не посилати, коли є школа? Але як-би земство школи не завело, то ви думаєте, що вони самі се зробили-б?

— Думаю. Я маю історичний приклад: ще як на Україні не було ніякого земства, ще за козацької старовини — всюди тоді повставали школи приватною ініціативою.

— Може... — відмовив учитель. — Я того не знаю, як в старовину було. Я кажу про те, як тепер. А тепер ні до школи, ні до вчителя ніякої шани. Ви кажете, що посилають дітей вчити ся; але-ж ви забуваєте, що вони не дають хлопцєви виходити до школи всю зиму, як треба, а раз-по-раз відривають його на свої роботи.

— Але щож ви зробите, коли економічні обставини їх такі?

— А!... Як би вони знали, як багато коштує учителеви отой екзамен! Тільки-ж те ї робиш, що беш ся, як риба об лід, щоб хоч так сяк обтесати хлопців, щоб вони на екзамен не стовпцями стояли. А ви знаєте, що як мало

школярів здає екзамен, — то се вже нашому братчикови хоч шукай иншої посади. А тепер ще до того такі часи повели ся, що на науку мало начальство звертає уваги, а здебільшого на те, щоб вимуштрувані були, щоб по салдатському швидко одмовляли та начальників знали.

— Як то: начальників? — спитавсь Марко.

— Та є в нас така табличка, що ми вчимо. В їй... Та ось вона — саме тут і нагодила ся!

І він подав Маркови аркуш друкованого паперу. На йому списано було всіх, хто так чи инакше був начальником школі: міністер нар. просвіти, куратор, архієрей, генерал губернатор, губернатор, директор, інспектор і таке инше — кожде з повним титулом, з повним імям та прізв'щем.

— Отсе вчимо! Ви не думайте, що се так собі, дрібничка! Як би ви побачили, як важко дітям отсе вчитись — аж шкода іноді їх стане. Ніяких тих титулів та рангів вони не знають, не розуміють і плутають страшенно. Вчимо тиждень, другий, а питаєш ся, — воно тобі й скаже: Єго високопревосходительство, господин директор народних просвіщень Іван Сидорович Сидоров. А він до того ще й не Сидоров навіть, а Трьопкін.

І Марко і вчитель засміялись.

— Хтож отсе вам присила такі листи? Земство?

— Де вам! — махнув рукою вчитель. Зем-

ству тепер не вільно до шкіл встрявати — воно тільки гроші дає. Се все дирекція та інспекція. — Отакими історіями, як що вивчимо, то й виходимо на екзамені і начальство нас хвалить. А не знаємо, то й на виступці попросить. Начальників, — скаже — у вас не знають, не привчаєте поважати старших, — вольнодумність...!

— Хтось затупотів в сїнях, узявсь за двері, — вони відчинили ся.

— Мир дому сьому! — почувсь товстий бас, і на порозі виявилась висока кремезна постать в попівській рясї. Се був тутешний піп, що вчив і закону божого в школі. Він поздоровкався з учителем та з Марком, з котрим уже стрівався в панів Городинських і сїв до гурту. Піп був не старий і на перший погляд подобавсь. Його нечепурне обличчя з поганенькою бородою здавалося Маркови добрим.

— Про що так палко балакаєте? — спитавсь піп.

— А от — про школи! — відмовив учитель. — Дивують ся вони (він показав на Марка) нашим екзаменам.

— А що тут дивного? — згукнув піп. — Як члени велять, так і робиш! Хиба справді про тую програму дбаєш? Анїже! аби догодити якими витребеньками членови.

— Добре-ж, як знаєш, який член буде, що більше полюбля!... — промовив сумно учитель.

— Як би що-разу знати! — додав піп. -- Та нічого, якось вилазимо. А по других школах бува так, що й не вилазять.

— Хиба бува? — спитавсь Марко.

— А вжеж! У нас ще учитель гарний, а виб подивили ся на інших учителїв.

— А що хиба?

— Та що! Он Крисляньський вчитель виліз серед шкільного двору на куфу, поставив круг себе школярів і скрипку взяв. Сам грає і на куфі танцює і школярі за їм танцюють.

— Нема нічого дивного, — оступив ся учитель. — Сидить чоловік сам одинокий на слободі — очортіє, ну і почне дуріти, — добре ще, як що не пє.

— А отсе ще як? — знову сказав піп. — Оден учитель тут поблизу... Так йому осточортіло все одно та одно вчити, що він почав своє вигадувати, та й мучити школярів усякими такими питаннями, що на них ніхто не може відмовити. Наприклад з арифметики: а скільки, — питаєть ся, — бубликів містить ся в нашій землі?

Усі засміяли ся, а Марко спитав ся:

— Та невже-ж таки можна так одуріти? Адже кругом люди! Читав би!

— Не всеж за книжкою! — відмовив піп.

— Та хоч-би й схотїв, то книжок в нас нема, — додав учитель. — Хиба „Ниву” та „Епархіяльнія Вѣдомостї” пренумерує батюшка. Так „Ниви”-ж, самої не начитаєш ся, а „Епархіяльних” і сам батюшка не чита.

— А люди — де вони? — забалакав знову піп. — Не підеж учитель в гостину до мужика, а де-ж тут ще? Он пани Городинські, — такі ті дуже пишні. Там панї така, що як гляне!... Вибачайте! — схаменувсь піп, — а я й забув, що ви в їх живете!

— Нічого, — осміхнув ся Марко, — я не скажу їм.

— Глядіть! — Ото-ж, — кажу, — тільки Семен Олексієвич і zostав ся, тільки до його й можна піти.

— А хто-ж-то — Семен Олексієвич? — спитавсь Марко.

— Та крамничку тут держить чоловік — Цупченко. Він таки з наших селян, — ну, торгувавсь, поскуповував наділи у мужиків, — от і живе добре.

— Я випадком сьогодні бачив його, сказав Марко, — і чув, як він балакав з людьми і зрозумів з його розмови, що він глитай.

— Ет! з нашими мужиками инакше не можна. За те він хоч невчений, а розуміє, як треба з освіченими людьми. А то всі мужицтво та й годі! — сказав піп.

— Що-ж се ви — духовний пастір — так свою паству понижаєте? — спитавсь Марко.

— Зовсім не понижаю, — відмовив піп, — а як доброго нічого не має, то й не скажеж нічого доброго про їх. Нашим мужикам одно, аби шинк! Як налигаєть ся горілки, так тоді він пан, а шинкар йому рідний батько. Тоді він іде проз батюшку — шапки не скине.

— Але-ж він п'яний!

— А тверезі вони які? І тверезі такі-ж! Ви думаєте, вони поважають вчителя, батюшку? Саме воно! З голоду здохнеш серед їх!

Марко згадав, як він чув в Городинських, що на сього батюшку навіть жаліли ся мужики, що він страшенно побільшує що року плату за відправи.

— А ви кажете — до їх у гостину йти! — казав далі піп. — Та вони гуртом всі мошенники або п'яниці! Хиба-хиба який чоловік іноді з їх вийметь ся, що не такий. Зробили їм школу! Але-ж чи поважають вони шкільну науку?

— Я сам кілька разів чув, — сказав учитель, як батьки казали: на що нам ті витребеньки, що в школі вчать?... Нам аби навчивсь молити ся та трохи читати та писати.

— І мені здається, — промовив Марко, — що вони не помиляють ся. З того, що я сам знав перш про школу, з того, що я отут від вас почув, — я зрозумів, що школа не вдовольє народнім бажанням. Вчать в школі такого, що його народови не треба. І потім — се найголовнійше — школа повинна бути своєю рідною, а вона нам чужа.

— Як то — чужа? — здивувались і піп, і вчитель.

— Ми живемо на Україні, — сказав Марко, — вчимо український народ, то й школа повинна бути українською. Треба, щоб з неї не вигонено рідної мови, щоб в їй учено по українському.

— Сього не можна, — промовив учитель.

— Себ то: заборонено, — сказав Марко.—

А я про те саме й кажу, що ся заборона — се кривда нашого народу. І мені здається, що всякий гарний учитель повинен обстати за мене уже просто з погляду педагогічного, бо вчитель добре мусить знати, як вчити дітей незнайомою мовою.

— Та се то правда, — відмовив учитель, — що діти зовсім не розуміють російської мови. Іноді, знаєте, кумедні історії бувають! Отсе читаєш з ними книжку, питаєш ся, що те або те слово значить, — так таке часом відмовлять! Я іноді записую, сміху ради.

Учитель витяг з кишені книжочку і почав читати:

— Ось: мель¹⁾ — міль, що мелють, мідь, ложечки срібні роблять; еж²⁾ — як хто їсть; качель³⁾ — як хто ткаче; аисть⁴⁾ — як хто їсть, то й а їст; шорох⁵⁾ — шахта; жилище⁶⁾ залізо; соти⁷⁾ — Ними орють; Лиза⁸⁾ — як чешуть, то волося лізе; боб⁹⁾ — Бог: те що рибу заганняють; собача, птиця; морковь ¹⁰⁾ — мясо жарене; зависть¹¹⁾ — чоловіка так звуть.

— Ха-ха-ха! — зареготав ся піп, от дурні.

— Нічого тут дивного нема, — сказав Марко. — Знов кажу: мова се хлопцеві чужа, невідома, — от і він каже або догадуючись по

1) мілке місце, 2) їжак, 3) колиска, 4) лелена, 5) шелест. 6) оселя, 7) стільники. 8) імя, 9) біб, 10) морква, 11) заздрість.

однотонності з яким своїм словом, або просто верзучи те, що в голову влізе.

— Ну так що-ж справді: по-мужичому, чи що, будемо вчити? — спитавсь піп. — Та й самі мужики сего не хочуть.

— Найсамперед — відмовив Марко, — українська мова така-ж, як і всяка инша мова, і має таке саме право на місце в книзі, в школі, в церкві, в суді, як і всяка инша.

— Чому-ж се так?

— Тому, що се мова трийцятиміліонового українського народу, котрий має свою землю і свою історію і бажає жити і розвиватись по своїйому. Се раз! А друге: З чого ви бачите, що мужики не хочуть вчити ся по українському?

— А з того, що вони проміж собою балакають по свому, а як з яким освіченим чоловіком стрінуть ся, то вже й закидають по російському. Вони самі не вважають тої розмови, котрою балакають, за мову. Вони бачуть, що освічені люди балакають по російському, і тільки ту мову вважають справді за мову і самі силкують ся нею балакати.

— Вони так і звуть, — додав учитель, — свою мову **хохлацькою, мужицькою**, а російську — **панською**.

— Що так вони звуть, я се чув, — відповів Марко, — що мужики, здебільшого молодіж, з людьми одягненими в сурдут, ламають язика — се те-ж я знаю. Але у всякому разі я певний, що вони не цурають ся своєї мови, як ви кажете.

— Не цурають ся! — гукнув піп. — А чого ж з того всі школярі, що поздавали в школі екзамен, ідуть на другу роботу — писарську або крамарську, звичайно — і зараз-же кидають по своїому балакати та одягати ся?

— Того, що в нас школа така, що псує тих, хто в ній вчить ся — відповів Марко. — Та нарешті я вам скажу ось що! — і, не думаючи зовсім впевняти попа, а маючи на увазі учителя, що, з того не балакаючи, дуже пильно слухав, Марко висловив теорію українського націоналізму і додав після довгої розмови:

— Як-би там не дивили ся на сю справу інтелігентні, чи мужицькі перевертні, але справжня українська інтелігенція, котра вже має самосвідомі пересвідчення, бажає зостати ся на своєму національному ґрунті, бореть ся за се і — я певний, — здобуде свого!

— Гарно, дуже добре! — сердито відказав піп. — І так з наших шкіл земських виходять безбожники, а тоді вже!...

— Так ви-ж у земській школі вчите релігії! — сказав Марко.

— Я! та хиба я маю стільки часу, щоб навчити! А от, як-би школа була церковно-парафіяльна, то тоді-б примусив учити по своїй програмі.

— У батюшки тільки й думки, щоб усі земські школи церковними поробити. Хочеть ся старшувати над учителем! — засміявсь учитель.

— І у вашій програмі тільки й були-б гра-

матка та псалтир, — сказав Марко попови.

— І нічого більше й не треба мужикови, а то дуже вже розумний стає! — відмовив піп. — От-би добре було, як-би Лирський завів церковну школу!

— А хто се Лирський? — спитавсь Марко.

— Та се оден пан — живе близько. Так школу намагаєть ся зробити. Хиба ви його ще не знаєте?

— Ні!

— То побачите — він іноді буває в Городинських... Тільки вже через лад мягкий до мужиків.

— А вам хочеть ся, щоб був такий, як Голубов? — спитавсь учитель.

— А Голубов хиба який? — поспитавсь Марко.

— О! се молодець! — відмовив піп. — Він мужиків має в руках добре! Вони в него всі в тенетах та ніколи й не виплутають ся!

— Ну, сей уже через лад обдира. Дере з живого й з мертвого! — сказав учитель.

Маркови вже треба було йти. Він запросив до себе учителя та батюшку і пішов до дому. Як він вийшов, батюшка сказав:

— Що воно за чоловік?

— А хто його знає... — відмовив учитель.

Чудний! Такі думки... Бач, по мужицькому вчити! А за се і в рештарню! Там не дуже то вчитимеш!

Вчитель сидів замислений і нічого не відмовляв.

А Марко тимчасом ішов до дому та думав:

— Де- ж тут жива душа? Може той Лирський? Хоч-би побачити його!...

Марко не пішов слободою, а звернув на бік і пройшов аж під скелю. Слобода стояла в величезній степовій балці, по котрій протікала маленька степова річка, виляючи то туди, то сюди. Один бік тої балки був положистий, а другий зривався високо, у кільканайцять сяжнів, кручою. Нижня половина величезної скелі, припавши землею, поросла чагарями та великими деревами, але верхня знімалась високо та стрімко і, то руділа, то сіріла своїм величезним камінем. У низу, аж над самісінькою річкою, поросли більші дерева, а поміж них вила ся в холодку стежка; вона доводила аж до містка, що зроблено було через річку у панський сад. Марко пішов тою стежкою попід скелею, але не пішов в панський сад, а звернув до керниці.

Керниця була з під скелі, з під каміня. Тут нижня частина скелі не закривалась землею та зелом. Здавало ся, неначе якась величезна сила отсе тільки зараз виперла з середини з землі страшенну кам'яну велич і поставила її навіть не рівною стіною, а так, що верхня частина вистромлювала ся наперед і нависала. Каміне товсте й тонче, лежало шарами, мов-би його складала людська рука; шари ті лежали косо проти землі: вганяючись у скелю, вони йшли вниз і, здавало ся, доходили аж до осередку землі. В одному місці скеля з гори аж до низу розколола ся і за тою розколиною поземні ша-

ри з каменя ставали затого сторчовими. І все те важко й грізно нависало над землею, і здавалося, що ось-ось воно грюкне все до долу і роздавить того необачного, що насмілится тут бути; а воно нависало тут сторочча...

Ото-ж з під того величезного каменя десь взяла ся вода та й витікала чистою, погожою та холодною течією. Хтось змурував з каменя цембринє над тою керничкою, ще й накрив її зверху плескатими камінюками. Над керничкою вистромила ся з скелі одна камінюка; хтось поставив на тій камінюці образ. Образ був давний і тепер на нїм не було й знати малюнку, до того ще він розколов ся і друга половина десь подїла ся; але Марко знав, що не вважаючи на се, що року на зелені свята дівчата приходять вранці сюди кїтчати сей образ і скелю над керницею, а тоді вже йдуть до церкви.

Марко любив тут сидіти. Від усього сего місця віяло дикою могутньою красою. Трохи відступивши від скелі, починав ся гайок і верховітя найвисших дерев було далеко нижче від скелі. Марко любив іноді вдирати ся з боку на скелю і сидіти там довго, дивлячи ся, як над ним сяє зелене блакитне небо, а під ногами хвилюєть ся зелене верховітя дерев. Але тепер він не пішов туди, а зостав ся сидіти тут, коло керниці. З одного боку в него була камяна стїна, з другого — зелена стїна дерев. Сїре, важке, непорушне каміне та зелений тремтячий та хисткий лист. Емблема довїчності та незмїнності з емблемою дочасности та мінливости.

Марко сидів і думав замислений довго, як несподівано почув коло себе ходу. Він оглянувся і стрівся з Катериною.

— А! й ви любите скелю! — промовила вона, трохи почервонівши з несподіванки.

— Люблю, навіть дуже, — відмовив Марко.

— Як-би скелі тут не було, то наша Радьківка ні на що не здатна була-б, — сказала дівчина. — Я часто сиджу тут, роблю що.

— То отсе я тепер вам на перешкодї стаю? — спитавсь Марко, лагодячись іти.

— Ані трохи! — відмовила дівчина. — Я завсїгди тут сидїла і сидїтиму ще часто, а ви поїдете і не бачитимете більше скелі. То-ж я вам повинна була-б поступитись, а не ви мені. Але-ж здаєть ся, ми зможемо погодити ся і не вигонюючи одно другого: місця багато.

Вона сіла на каміня і положила на колїна до себе ту книжку, що принесла була читати. Марко стояв трохи одалеки, спершись на скелю.

Запевне, як-би панї Городинська почула і побачила се, то вона дуже злякалась би. — не якої небезпечности, а того що її дочка може так поводити ся з паничем, на самотї балакати з ним. З погляду панї Городинської се було злочинство, але Маркови дуже подобалось, що Катерина, перенявши багато дечого від матери, не переняла сего і так саме просто й сміливо поводила ся з паничами, як і з паннами.

Деяку хвилину обоє мовчали. Нарештї Катерина, забалакала:

— Се місце навіває багато думок...

— Еге, — згодив ся Марко. От наприклад недавнечко я рівняв отсю скелю до отсього листу ..

— І?

— І мені здавало ся, що сіре непорушне каміне — то емблема довічності, незмінності; а се зелене, хистке, тремтуче листя — емблема дочасности та мінливости.

Дівчина глянула на скелю, глянула на листя й сказала:

— Я з сим згоджуюсь... А ось ще я вам що скажу: я часто тут читаю і зауважила, що не кожду книжку можу я під сею скелею читати.

— Чому?

— Я можу читати тільки ті книжки, що вплив їх на мене гармонізує з впливом на мене сеї дикої краси, а інші — ні. Я колись читала тут „Страшну пімсту” Гоголеву — ота гармонізує. А „Мертвих душ” я не могла-б тут читати.

— Ви любите Гоголя?

— Чому ні? Я всю російську літературу люблю, опріч нових.

— А які у вас нові?

— А ті, де мужик описуєть ся — нічого цікавого нема.

— А скажіть, будьте ласкаві, чи ви читали Некрасова?

— Не подобаєть ся мені.

А Дікенса читали?

— Дещо... не згадаю навіть — щось дрібненьке ..

— Ось я радив-би вам прочитати з його хоч дещо.

— А хиба цікавий?

— Дікенс — славетний письменник — се одно: а друге — в него ви знайдете багато цікавого та нового. Прочитайте спершу його „Давида Коперфільда“, а тоді „Новорічні дзвони“.

— Добре! прочитаю. Завтра брат їде на день до міста, — я припоручу йому купити те, що ви кажете.

— Запевне ви добре читаєте по французькому?

Катерина кивнула головою.

— Ми в гімназії вчили якісь вірші з Віктора Гіго — вони мені не сподобались.

— А ви прочитайте „Les misérables“, „Десяносто третій рік“, „Останні дні присудженого до смерті“, „Кльод Ге“, „Історію одного злочинства“, „Les chatiments“, — тоді може він вам і сподобається.

— Добре, послухаюсь! і се приручу братови, — сказала Катерина і посміхаючись додала: — Але що-ж се ви радите мені читати Англічан та Французів і не радите свого Шевченка?

— Шевченка я не раджу тим, що думаю, що ви й самі колись його прочитаєте, — відказав поважно Марко. — А він і не мій тільки, а так саме й ваш, — тільки ви цураєтесь його.

— Не знаю, чи прочитаю я коли Шевченка... Мабуть ні! — сказала Катерина, глянувши

на Марка весело своїми темними блискучими очима. — Бо мужицькою мовою не може бути літератури.

Марка мов хто вилаяв, як він почув ті слова. Катерина помітила невдоволене на його обличчю.

— Вибачайте! — промовила вона і покірно, і лукаво, — я не хотіла сказати поганого ні про віщо гарне вам. Ой, Боже мій, а що-ж се?

Марко та Катерина так забалакалися, що їй не помітили як насунула хмара. Уже перші важкі краплі дощу впали до долу. Одна з них потрапила Катерині на руку і примусила дівчину скрикнути. Обоє глянули на небо. Там чорна хмара залягла все, що було видно їм з-за скелі та з-за лісу.

— Треба до дому бігти! — промовила Катерина.

Але ту-ж мить дощ зашумів з гори і заляпав по листю та по каміню. Бігти до дому, до котрого було далеченько, було неможливо.

— Сюди! сюди! — скрикнула Катерина і побігла під величезну камінюку, що, висунувши ся з скелі, повисла над землею. Під нею було сухо, Дівчина прибігла і стала там.

— Ходіть-же сюди!

— Там мало місця на двох, — відмовив сміючись Марко, — я й тут перебуду.

— Вигадки! Як-би мене не було, то ви самі тут стали-б. Я зовсім не хочу, щоб ви че-

рез мене мокли. Ідіть, а то я сама зараз вийду на дощ!

Марко мусів послухати і пішов під камінюку. Там було тісненько: вони з Катериною черкались одно об одного плечем. А дощ відразу счинивсь такий, як з ведра. Через п'ять хвилин вода почала стікати з скелі згори вниз. Спершу вона текла нарізними струмками, але де-далі тих струмків все більшало та більшало, поки нарешті всі вони не злучилися в одну водяну завісу, що швидким водоспадом зливалася з скелі. Через те, що верхня частина скелі висувалась наперед, то й водоспад падав так, що Катерина і Марко стояли між водяною завісою та скелею; вода спадала за півтора ступня від них, обризкувала їх іноді, але не сягала їх.

— Отсе так! — скрикнула дівчина. — Яка я рада!

— Чого?

— Та ви-ж подивіть ся, як се гарно! Я ніколи не була тут в дощ.

Грюкнув страшенний грім, аж скеля затрусилась.

— Ой! а нас скеля не задавить? — трохи злякавшись, спитала ся дівчина.

— Не бійтесь — грім її не завалить.

На скелі води ще побільшало і нова течія пробила ся саме там, де стояла Катерина. Вона мусіла поступити ся так, що зовсім притулила ся до Марка. Згори линув цілий водоспад, далеко в хмарах грюкотів грім, а Марко

чув біля себе тепле Катеринене диханє, до него торкала ся її зручна, чепурна, повна життя постать. Тая близькість електризувала хлопця. Він глянув дівчині просто в обличчє, хотїв зазирнути в вічі, але її очі були спущені до долу, голова похилена. Маркови стало сором за його бажанє і йому відразу зробило ся ніяково. Йому здало ся, що він образив сим її, Катерину. І йому зробило ся гірко, що він се зробив тій, котра була йому... така...

— Дощ перестає, — сказала Катерина.

Справді, вода з скелі лила ся вже тільки струмками; але се зливала ся остання вода, бо дощу вже не було: він так саме швидко перестав, як і почавсь.

— До дому! треба до дому! — промовила якось нервово дівчина і, не вважаючи на холодний струмок води, вибігла з під каміня. Марко тихо пішов за нею. Але вона пішла швидко, швидко...

Марко вийшов з під скелі, з гайка. Ясне сяюче сонце глянуло з-за хмари; заблищало, мов поліроване, листє, зайняли ся всякими кольорами росяні краплі. Маркови не хотіло ся йти в душну хату, але не хотіло ся вертати ся й до суворої похмурої скелі. Він повернув на стежку, що збігала в гору і зліз, увесь умазавшись в грязюку, на скелю. Над сим сяло чисте, спокійне небо; під ним шелестів зелений гай, радісно тремтючи блискучим листем. Декільки пташок висвистувало в гаю. Марко бачив се не один раз і міг до сего звикнути. Але сього-

дня все се здало ся йому таким гарним, як ще ніколи досі. Йому здавало ся, що сонце і небо, похмурая скеля і ліс ряснолистий зелений, і сі голоси, ще несміливі якомсь, пташок невеличких — усе се, здавалось, пронялось одним чимсь, одним — чим саме — не знав ще Марко. Але він знав, що воно є, він чув його в кожному звукові, бачив в кожному проміні, в кожному порухови тої природи, що обнімала його звідусіль своїми могутними обіймами, і те, що він чув і бачив, робило його щасливим, піднімало його душу в гору. І йому схотіло ся співати, але він не міг зробити сього, бо зараз же почув, що згук його голосу не матиме сили гармонізувати з тою піснею, що співало се небо і ся земля і що чув він в своїх грудях. І він не заспівав, а стояв мовчки, стояв і доживавсь...

І відразу він зрозумів. І сонце, і небо, і скеля похмура, і ліс ряснолистий зелений укупі з пташками малими — все се співало одно: він кохає!

Кохає! кохає! кохає!

Він почував се одно і більш нічого...

IV.

Лігши Катерина того вечера спати, багато дечого передумала. Вона почувала в собі щось нове, невідоме, і те нове примушувало її думати, турбувало.

Доси вона жила спокійно, без турбот, ще

змалечку. Все робило її щасливою та веселою. Богаті батько та мати нічого не жаліли дочці-єдиначці: що забажає, те й мусить бути. Сукні, намиста, серги та інші прибори, книжки, цяцьки — все те сипалося на неї повними жменями, аби тільки її вдоволити. До сього матеріального вдоволення додавалося й моральне. Ще була вона малою дівчиною, а вже всі казали:

— Яка вродниця!

І вона згоджувалася з сим і була щаслива та весела.

Вона ніколи не вередувала. Вона просила багато, але завсїгди такого, що могли його батько з матір'ю дати їй. І всі казали:

— Яка слухняна та звичайна дівчина!

І вона згоджувалася з сим і знов була щаслива та весела.

Вона мала цікавий і гострий розум, котрий ще змалечку часто виявляла в розмовах з дітьми, й з великими, і примушувала казати:

— Яка розумниця!

І вона й з сим згоджувалась так само, як і ще багато де з чим гарним, що казано його про неї, і була весела та щаслива.

Вона була весела та щаслива тим, що певна була, що вона дуже гарна дівчина: і чепурна, і слухняна, і розумна, і инша там ще яка. Вона ні трохи не вагалась думати, що вона така. Та річ, що батько та мати вдоволяли всі бажання, тільки все дужче впевняли її в сьому.

— Справді я гарна, коли батько та мати так упадають коло мене!

Вона не думала сього в такій виразній формі, але свідомість такої думки жила в її малій голові. І вона виростала горда собою, незвикла до ніякої залежності, смілива і тим завсїгди правдива та незакритна. Перша турбота, перше горе, котре зуспіла вона, було їй зовсім несподіваною річю. Се було так.

Одного разу вона бігала та бавилась по саду і залізла аж в самісіньку гущавину. Гущавина ся тягла ся аж до муру, котрим обгороджено було сад. Катерина продерла ся туди і стала коло сірого камяного тину. Вона була ще мала, і тин був від неї вищий: вона нічого не могла бачити, що робить ся за ним. Вона силкувалась вилізти на него, але не могла нічого поробити і вже думала йти назад, як зненацька почула, що хтось співає. Слів Катерина не могла розібрати; хоч як прислухувалась, а почула тільки одно:

„Ой матусю моя, ой ріднесенька!...”

Сей вираз часто повторювався в пісні і його тільки й розібрала Катерина. Але голос тої пісні і голос того, хто співав, дуже її вразили. Співала дівчина тонким високим голосом, щиро виводючи, де треба; але дівчина була мала, і голосок її дзвенів не дуже. За те голос в пісні був жалібний, в нїм чути було плач. Катерина не любила, як хто плаче, але в сій пісні чути було такий жаль, що її зацікавила пісня і замануло ся подивити ся на співа-

чку. Дівчина почала ходити коло тину, шукаючи де такого місця, де з тину висунула ся камінюка. Обідравши собі руки та роздерши сукню, вилїзла вона на тин і глянула.

Зараз за панським садом починавсь громадський вигін. На нїм пасли ся телята. Дуже близько до тину сидїла дівчина — років мабуть таких, як і Катерина — десяти. Положивши до неї голову на колїна, спав маленький хлопчик. Дівчина була худа, блїда, у драній одежі, але чепурненька. Сонце ясно світило з неба, і проміне, падаючи їй на головку робило русяве волосє золотим, і се надзвичайно сподобало ся Катеринї.

Дівчина співала, склавши рўки на колїнах і трохи похитуючись в лад за своєю піснею.. Катерина довго дивила ся на неї та слухала, а далї тихо пройшла по тину і стала саме проти дївчинки. Та зараз побачила Катерину і кинула співати. Обидві дївчата почали дивитись одна на другу і обидві мовчали. Але обидві були зацікавлені одна другою і дивились одна на другу не змигаючи. Нарештї сміливійша Катерина забалакала:

— Чом-же ти не співаєш?

— Не хочу... — сказала дівчина, а сама все дивить ся на Катерину.

— Се я тобі не дала співати? — спиталась Катерина.

— Ні-ї-ї...

— А відкіля ти?

— А ти відкіля? — спитала ся дївчинка.

— Хиба ти не знаєш, відкіля я? — відказала Катерина. — Всі знають, відкіля я?

— Мабуть ти з панського дому?

— Еге! А ти?

— А я з слободи.

— Що-ж ти робиш?

— Телята пасу.

— Хто тебе післав?

— Батько.

— А то хто з тобою?

— Брат.

— Тобі-ж тут весело?

— Чому-ні?

— А що-ж робиш?

— Телят пасу... Вінок сплела... — І вона взяла коло себе вінок з простих польових квіток і показала його Катерині.

— У тебе весело? — знов спиталась Катерина.

— Чому-ні! — знов так саме відмовила їй дівчина.

— Я до тебе прийду! — сказала панночка.

— Іди!

Катерина злізла з тину, ще раз обідралась і пішла до дівчини, котра її дуже зацікавлювала. Дома вона зросла одинока, тільки з старшим братом, которого не дуже любила.

— А як тебе звуть? — спиталась Катерина.

— А тебе як? — перепиталась та й досі сидючи.

— Катериною.

— У мене тітка є Катерина, — сказала дівчинка.

— Хто-ж вона така?

— Катерина? Тітка моя! Вона вже дівка і як іде на вулицю, то в неї такі стрічки гарні, як в тебе на платті.

— Та як-же тебе звуть? — нетерпляче спитала ся Катерина.

— Мене — Докією. Ти будеш зо мною гуляти ся?

— Буду.

І дівчата почали гуляти ся. Послїдком сього було те, що нянька, кинувшись шукати Катерину, знайшла її, після довгої шуканини, на вигоні, де панночка в купі з мужичкою завертала телят. Нічого їй казати, як злякалась панська нянька з тої несподіванки і як поспішила ся вона повести Катерину до дому. Тій не хотіло ся йти, але вже наближавсь вечір, Докія також мусіла йти. Дівчата розійшли ся, але на прощання Катерина подарувала Докії разок якогось коштовного намиста і попросила, щоб і та їй що дала. Та зняла з палця мідяний перстїнь, що виміняла в ганчурника за ганчірку, і віддала його Катерині. Нянька, о скільки змогла, змагала ся проти сього, але Катерина сказала: — Я так хочу! — і сього було досить, щоб воно так і стало ся. Але тільки прийшли до дому, нянька зараз-же сказале про се все пані Городинській. Та запитала Катерину, але Катерина не то що не узнала себе винною, що втратила коштовне намисто, але

навіть зважливо сказала, що вона бажає, щоб Докія була з нею. Хоч, як з'учила Катерина всіх вдовольняти її бажання, але з „мужичкою” мати зводити її не хотіла — і не дозволила. Годі Катерина зробилась такою, як ще ніколи не була. Вона спершу кричала, плакала увесь вечер. Мати умовляла, але се не помагало. Дивнійше від всього було те, що вона, котру мати виховала панянкою і котра розуміла, що се нави, а то мужики, зовсім не надавала тепер ніякої ваги тому, що Докія — мужичка. Як мати їй казала про те, що панянці сором подругувати з мужичкою, то вона тільки уперто відмовляла:

— Так що! А я хочу!

Другого дня вранці вона не встала з ліжка і не вийшла до чаю. Няньці, що спитала ся, чого се так, вона відмовила:

— Як що мама не дасть мені Докії, то я нічого не буду їсти.

Незнати, чи дотерпіла-б вона до обіду; але діло скінчило ся ранійше. Батько й мати перелякали ся і мусіли обіцяти, що зараз-же пішють по Докію. Катерина скочила з ліжка весела, та рада, кинулась цілувати батька та матір, швиденько одягла ся і почала дожидатися тої втіхи, в котрій була тепер певна.

Але-ж тут з'явила ся перешкода, що її вона зовсім не сподівала ся. Докіїні батько та мати ніяк не хотіли пустити дочки. Пани давали чималу ціну, наймаючи Докію в панські покої, але її батько був упертий чоловік, ко-

трий за щось гриз ся з панською окономією. Він затявсь на своєму і не поступивсь, — ще й намісто, що подарувала Докії панянка, відіслав назад. Дізнавшись про се і впевнившись, що сьому правда, Катерина спершу страшенно розсердилась на Докіїного батька, матір, і на саму Докію. Вона з пересердя вкинула в ставок той перстін, що їй дала його Докія.

Але вона не забула сього випадку. Навпаки — він зробив на неї надзвичайно великий вплив. Заспокоївшись після першого пересердя, вона зараз-же зрозуміла одно: є таке, чого вона не може досягти, не вважаючи на те, що вона така гарна, що батько та мати мусять вдовольняти всі її бажання. Вона думала, що се не по правді, уявляла собі тих „мужиків”, що не пустили до неї Докії, надзвичайно злими — навіть облича в них уявляла якісь звірячі. Але вкупі з тим вона не могла не почути якогось надзвичайного здивованя перед сими мужиками, що не слухали ні її, ні батька та матері. Похитнулась віра в те, що вона, Катерина, дуже гарна і через те їй все можна, і похитнули ті „мужики”. І, сама не помічаючи того, Катерина схилялась перед ними в думці, і золотоволоса дівчинка ніколи не могла їй забути ся, хоч Катерина потім не бачила її і навіть не балакала про неї.

Гімназія, до котрої її віддано, мало відмінила її. Дівчина жила дома в панській обстанові, в гімназію завсїгда їздила, на вбогих подруг дивила ся згорда, подругувала тільки з

„аристократками”, як звано в гімназії дуже пановитих гімназіясток. Вчила ся вона добре, бо була горда і не знесла-б, як-би їй хто з учителів докоряв за погане вчите, але наука їй була зовсім не цікава. Вона завсігди знала все, що вимагало ся від неї на екзамінах, але далі не сягала. Пориваня до самотужки — все се, що вело ся поміж другими гімназіястками, обминуло Катерину, як і других „аристократок”. Мало того: вона, знаючи про се з чужих слів гордувала тим усім, вважаючи все те за щось зовсім непотрібне для неї, вихованої по панському і котрій сама ся панськість давала вже право на вище місце.

Вона вийшла з гімназії панянкою, панянкою прожила рік дома. Жила вона спокійно, без турбот. Все їй здавало ся так просто і так зрозуміло. Про своє призначене яко людини, жінки, вона ні трохи не думала. Вона знала, що колись піде заміж, що колись жите відмінить ся, але тепер вона не мала ще ніякого бажання про се думати. За те вона в зимі впивала ся в місті балями...

Але на при кінци сього року, що вона жила дома, у неї з'явило ся нове бажанє: їй схотіло ся читати. Вона почала читати російську та французьку белетристику. Вона прочитала романи Толстого з аристократичнього життя: вони їй сподобали ся; прочитала Тургенева, котрий сподобав ся їй не так; потім залюбки читала дошкульні на нерви романи Достоевського. З французької белетристики вона прочита-

ла декільки романів Золя, але вони їй не сподобалися.

В сей час вона стріла ся з Марком.

Марко відразу зробив на неї чималий вплив. Всі його розмови були зовсім не такі, які їй доводилося досі чути навкруги: в гімназії від своїх „аристократок“, від батька та матері, від гостей. Досі вона чула розмови тільки про туалет або про господарство, або про які новини і дуже зрідка про яку книжку. В Маркових-же розмовах вона вперше почула про ідеал, про принципи моральності. Не можна сказати, щоб і про се вона не чула зовсім досі; але-ж ідеал завсїгди їй уявлявся як щось таке, про що тільки в книжках пишуть; в розмовній-же щоденній мові тих панночок, проміж котрими їй доводилося пробувати, слово „ідеал“ означало просто молодого, багатого, вродливого генерала, князя, офіцера, чи ще кого, що має прийти й взяти її з батькової господи заміж, що-ж до моральних принципів, то се, як вона собі уявляла, була річ, про котру балакано в казанях з церковної катедри та писано в релігійних книжках, а до справжнього життя ся річ мала дуже мало стосунків, бо в справжньому життю, як то їй змалку торочено, треба поводити ся на підставі правил „порядности“ та „комільфотности“, вироблених в тому панському гурті, серед котрого вона жила. До системи тої порядности та комільфотности увіходили однаково і правила туалету, і правило „не укради“. Про останнє казали, що робити

се — гріх; але так само звали гріхом — їсти скромне в піст, а вся сім'я (окрім тільки матері) їла. І слово гріх не надавало ніякої сили заповіді „не укради” — так саме, як і іншим деяким моральним заповідям, що до то-їж системи належали — а надавало їй силу тільки те, що вона належала до системи порядності та комільфотності. Катерина знала ще, що існує зло й добро, але відрізняла вона одно від другого (так що вище згадана система нічого не казала) просто серцем. Дякуючи тому, що вона мала хоч і горде, але добре серце, вона помилялася в таких справах не так часто, як можна було-б думати. Була ще релігія, але... Її мати суворо содержувала всі пости і навіть була забобонна. І на пости, і на забобонність Катерина звикла в гімназії дивитися або глузуючи або неприхильно і мати не могла навчити її релігії. Батько дивився на пости та забобони так, як і дочка, і вся його релігійність виявлялася в тому, що він їздив іноді до церкви та служив часом молебні, як того бажала жінка; що-ж до брата, то хоча він у своїх укоханих розмовах про адміністративну діяльність казав і про принцип „православія”, але Катерина з того часу, як він став дорослим, не бачила, щоб він коли й лоб перехрестив, і була певна, що він нічому не вірить. Таким побитом дома ніхто не мав на неї релігійного впливу. Не мала його й гімназія. В гімназії примушувано ходити до церкви та вчити „Закон Божий”, але-ж на перше всі дивилися, як на примус, а друге

не мало в їх очах ніякої поваги тим, що піп-законовчитель, — як то здебільшого буває по середних російських школах, — не мав ніякого впливу на школярів і трохи не був посміховищем усій гімназії. І ось, під впливом таких обставин, в неї склали ся такі відносини до релігії, що вона вірила в Бога, їздила до церкви, содержувала релігійний обряд, але робила се тим, що так годить ся робити, так всі порядні люди роблять, а зовсім не тим, що в неї була душевна потреба так робити. І через се тим що так годить ся робити, так всі позначія, і стояла зовсім нарізно від її морального життя. І Катерині се ні трохи не здавало ся дивним: як-же могло бути инакше, коли всі, кого вона круг себе бачила, робили так само, як і вона.

І ось — від Марка почула вона, що ідеали існують не тільки в романах, і не тільки в по-статях „жених“, а що ними живе людськість, і що кождий мусить, як що хоче бути людиною, силкувати ся досягати їх; з прінціпами-ж людина повинна поводити ся так, мов-би то була річ, без котрої й руки здійняти не можна. Сей погляд був о стільки їй новий, о скільки відрі-знявсь від усіх тих поглядів, котрими, як вона думала, керувало ся її житє, що він спершу здав ся їй просто-нісенітницею. Але те, про що вона думала, що його нема, та іскра Божя, що живе в душі в кождої людини, ожила, як до неї доторкнуто ся те ново слово. І вона ожила о стільки, що Катерина почала її чути в своїй

душі. Вона не знала, поки, що се, але почувала, що воно таке, що йде напроти всього її життя. Вона не знала, що се ся іскра Божя, розгоряючись все дужче та дужче, примушує її так уважно прислухувати ся до того, що хотіла-б вона й тепер назвати нісенітницею, але вже не могла...

Вона почала читати те, що порадив Марко, і се читанє ще більше направляло її думки на новий шлях. Найбільш їй сподобав ся Віктор Гіго Його реторика дуже припала до смаку їй, що читала досі безладно, що трафилось — і Льва Толстого і Габоріо — і не виробила собі ніякого літературного смаку. Але-ж в творах у великого поета була не сама реторика, і хоч і мало до того приготована була Катерина, але мусіла помітити за сею поверховною формою, що так їй подобалась і дещо інше, а саме: велику любов до людськості та поривання до вищих ідеалів. Вона прочитала далі дещо з трох великих німецьких поетів, прочитала, зацікавившись з Шілерового „Das Siegefest”, Гомера і її світогляд поширшав дуже, а літературний розвиток став на певний шлях...

Не диво отже, що Марко, розбуркавши розум в молодій дівчині, привабив до себе її почування. Еге, він подобав ся їй, — вона знала се, хоч ніколи не хотіла про се думати. Їй подобалась його щирість, правдивість, благородність його поглядів, подобавсь його голос, подобалось те, як він балакав, його блискучі очі, лоб... Але ловлячи себе на останньому, Кате-

рина мусіла червоніти і не хотіла думати про се.

Одно тільки їй не подобало ся в Марка: велика прихильність до мужицтва. Вона не вважала мужиків за товар і навіть обороняла їх з сего погляду, від брата та від Голубова, але ж люди ділили ся в неї на мужиків та освічених і між сими й тими не було нічого спільного. Читане не зробило її демократичнішою. Марко сподівався, що прочитавши Дікенса, вона почує любов до принижених та працюючих і вона справді, читаючи „Давида Коперфільда“ вподобала собі і обох Пеготті, і Хама, хоча вони були й мужики; але вона ні єдиної хвилини не думала, щоб се могли бути такі-ж мужики, як і ті, що вона бачила круг себе що-дня. Ні, се — так їй уявляло ся — були мужики англійські, особливо, ідеальні мужики, котрі з звичайними мужиками нічого спільного не мають. Одного разу тільки здалось їй, що мабуть Маркові батько та мати були такі шляхотні мужики, бо не дурно-ж Марко такий, —але й тільки-ж: більше вона ніяких виводів з свого читання до власного життя не прикладала. Вона виховувалась на московській мові, та московській історії, — то й не диво-ж, що вона своїми поглядами та сетіментами була тепер московською панянкою і не могла погодитись з демократичним українським прямованем. — Досі вона про се прямоване нічого не чула, але тут відразу довелось їй взнати, що існує народ, а не самі мужики; що існує **Україна**, а не сама

Москва. Але як се? — замість гарної панської літератури мусимо читати якогось там Шевченка? і балакати як мужики: лыхо, лыпа (вона умисно твердо вимовляла и)? Замість великої Росії, котра всіх побиває, котра найбільша в світі, котра всіх може шапками закидати — якась „Хохляндія”, як каже брат? Правда, досі Катерині й до Росії було байдуже, але тепер, як вона почула, що проти тої Росії щось кажуть, вона почала думати чомусь, що дуже любить Росію (усі паничі й панянки, котрих вона досі бачила, повинні були любити — так вона думала — Росію), і те, що казав Марко, здавалось їй таким неможливим, таким нелюдським, що вона навіть серйозного значіння тому не давала, а думала, що се Марко так собі балакає... Але-ж те, що їй не подобалось, було не таке велике, щоб сам Марко міг їй здати ся поганійшим. Се була дрібничка, про котру не варто було думати.

Вперше серйозно подумати про свої відносини до Марка довелось їй у той день, коли прийшла з під скелі, де вкупі з ним ховалась від дощу. Вона йшла під скелю спокійна, весела; вона стріла ся з Марком, балакала з ним просто й спокійно. Але щось за той час, поки вона була там, з нею стало ся. Що саме — вона до путя не знала; але, вернувшись до дому, чула, що якийсь неспокій її обгортає, чула, що їй чогось наче не стає; згадувала, що вона під скелею була на деяку хвилину не така, як звичайно...

— Що се? — питалась вона сама себе, почувуючи якесь нове почуванє, цілком їй досі невідоме, — і не одмовила...

Марко, вернувшись з під скелі після перших хвилин щастя, не міг не зупинити ся на деяких питаннях, не міг не аналізувати свого становища.

— Еге, він любить її!... Але чи може він її любити?

Він довго мучивсь коло сього питання, і відмова була завсїгди однакова: поки вона так дивить ся на рідний край, — не може. Але Марко зараз-же лякавсь сеї відмови, зараз-же починав упевняти себе, що він помиляєть ся, дивлячись серіозно на дівчинині погляди на се; що сї погляди зараз-же зникнуть, як її розвиток побільшає, світогляд поширшає, а сила кохання візьме своє. І він сподївався...

Але за сими душевними турботами Марко не забував і иншого того, що він хотїв зробити на селі: познайомити ся з народом. Доси йому не щастило нїяк в сїй справі, але одного разу нарештї щастє повернуло якось трохи й на його бік.

Марко любив иноді блукати по степу. Блукаючи одного разу в недїлю коло невеликого гайка, що притуливсь серед степу в балці, він побачив пару волів, котрих пас якийсь хлопець. Воли пасли ся, а пастух, лягши на живіт, чогось уважливо дививсь в землю. Чого саме — Марко не міг розібрати, бо таки далеченько було. Марко підійшов ближше. Річ, на котру

так уважно дививсь пастух, була книжка. Побачивши Марка він устав. Се був хлопець років шіснайцяти, одягнений в звичайне празникове селянське убранє: в білу сорочку вишивану (мабуть убогий, що червоної нема, — подумав Марко), в жілетку; чумарчину розіслав він на землі і ото лежав на ній. Тепер він устав, і, держучи в руках книжку, питаючим поглядом дививсь на Марка. Першу хвилину обидва роздивлялися оден на одного, і Марко побачив худе хлопча обличчє з русявою головою, але надзвичайно чорними бровами, під котрими блищали цікаві голубі очі. Нарешті Марко сказав:

— Здоров, хлопче!

— Здорові й ви! — відмовив хлопець і знов дививсь на Марка, не знаючи, чого треба від него сьому панови.

— А що ти тут робиш? — спитавсь Марко.

— Волів пасу.

— А то-ж що читаєш?

Хлопець почервонів.

— Та се.. се я... азбучка...

— На що-ж ти її читаєш?

— Та я... не читаю, а тільки вчу ся читати.

— А хто-ж тебе вчить?

— Ніхто, я сам...

— Сам? То тобі дуже хочеть ся навчити читати?

— Ой хочеть ся! — аж скрикнув хлопець і знову почервонів.

, — Чом-же ти не ходиш до школи?

— Та... нікому дома... Батько в мене самі, я один у батька... А я й так навчу ся...

Марко сів з хлопцем, і вони розбалакали ся.

— Де-ж ти книжку взяв? — спитавсь Марко, роздивляючись на заялозену та почеркану (щиро читану) граматку.

— Купив на ярмарку.

— Коли-ж ти вчиш ся?

— А от в неділю, як воли пасу... Або так у празник... Або вечером часом. Тільки вечером батько не дають.

— Чому?

— Кажуть: світло переводиш, а гроший на него нема.

— Давно-ж ти почав учити ся?

— Отсе другий тиждень.

— Що-ж ти вивчив?

— Та мені оден школяр букви показав — так я їх вивчив, — і він зараз-же показав по ряду всю азбуку.

— Добре! — похвалив Марко. — А далі-ж що знаєш?

— Далі... Далі тут склади, — він показав у книжку, та я їх ніяк не розберу. Уже і так, і сяк біля них, — не розберу.

Марка вразила ся любов до просвіти, а хлопець йому подобавсь. Він покликав хлопця до себе — вчити ся письменства. Хлопець спершу довго думав, довго вагавсь, не хотів ніяк вірити, що Марко його не одурює, але нарешті згодивсь і встановили, що Корній — так звали

хлопця — що-дня вечером буде приходити до Марка. А поки — Марко зараз-же почав його вчити, то й була їх перша лекція, котра вже зовсім впеняла Корнїя, що Марко не шуткує, — на степену.

Другого вже дня Корнїй був вечером в Марка, і вони почали вчити ся. Хлопець так і ловив вухами Маркові слова, силкувавсь не проминути й трішки, і Марко бачив, що йому не буде великої праці — навчити свого школяра читати. Корнїй з того часу почав ходити до Марка що-дня.

Одного дня Марко одержав лист від Лісовського.

„Дорогий друже, — писав той, — маю сказати новину, що буде тобі і цікавою, і гарною. Був отсе я з тиждень назад в Овсієнка, — ходив балакати до старого діда. Не так і до него, як сподївавсь побачити там декого з добрих людей. І справді побачив. Ото сидїли, гомонїли та й збалакались, що нема зовсім чого народови читати. Я таки добре вилаявсь, що ось досї, за сто років, що істнує нова українська лїтература, не складено й сто добрих книжок для народнього читаня (як бачиш, — я скористувавсь з твоїх думок; побачиш, що я й далї так робив). Дехто обороняв земляків, звертав, звісно, на цензуру. Але я довїв, що не сама цензура тут винна, і взяв, між иншими прикладами, й тебе, як ти нїяк не міг знайти видавця на свою популярно-наукову брошуру, хоч земляки й хвалили твоє писанє, але доз-

волили термінови цензурному минути, — а потім уже й зовсім цензура не стала пускати наукового. З сим всі мусіли згодити ся, а я (знов таки користуючись з того, що ми колись у-двох урадили) кажу:

— Добре було-б скинути ся грішми та заснувати хоч невеличкий фонд на видання книжок для народнього читаня.

Дехто огинаєть ся, каже:

— Де-ж у нас такі богатирі, щоб дали на те гроші?

— Богатирів, — кажу, не треба, а треба зробити так, як ми в двох з Кравченком зробили.

— Як?

— Ми, — кажу, — постановили що місяця дати десяту частину своїх грошей і на те, що збереть ся, друкувати книжки..

— І багато-ж ви зібрали? — Тапчанський смієть ся.

— Не багато, — кажу, але стільки, що могли вже видати Кравченкову книжку та й ще є рублів з трийцять. Не смійте ся: з малого велике буває.

Старий Овсїєнко каже:

— Та воно що правда, то не брехня: з малого велике буває і як скинутись грішми, то щось буде. Але добре скидатись, як є що видавати? А то що-ж ми будемо видавати? Хто писатиме? Та й чи пустить цензура?

Я сказав, що знаю декільки готових річей у тебе та в других; а що до цензури, то —

втік-не-втік, а побігти можна, — ще-ж до того ми будемо саму белетристику видавати. Проти сього вже нічого не мали сказати. Коли отсе почав Овсієнко доводити, що Кулішівка занастила нашу літературу та що треба книжки друкувати етимольогічним правописом. Але-ж як йому довели, то мусів згодити ся, що етимольогічний правопис хоч-би там і який гарний був, але в Росії, поруч з російським та ще народови — зовсім нездатний. Так-сяк добалакали ся таки до того, що постановили: кожний даватиме що-місяцьову вкладку по карбованцю і за ті гроші видавати книжки і все, що, від видання матимем, повертати на сей фонд знов. Нас було девять, але я заздальгідь сказав, що ти будеш десятій. Я додав уже до них ті трийцять рублів, що зістали ся після видання з наших грошей, бо був певний, що ти нічого проти сього не будеш мати.

Так ось тобі новина і новина — сподію ся — гарна. Дай, Боже, щоб швидче набрало ся грошей, щоб можна було видавати. А ще більше, дай Боже, щоб наші земляки звикли до солідарности, до гуртової роботи — сього нам треба, дуже треба. А поки — посилай свої рукописи до цензури!

Що-ж тобі ще сказати? Здаєть ся, нема нічого нового. Старий Овсієнко і досі лає Старицького та Левицького і взагалі всіх Кіян, що псують мову, бо він яку чув мову ще змалку в тій слобідці, де народивсь, то й досі тільки ту мову й признає і письменників тільки Соняшний Промінь — 4

тих признає, що писали тоді, як він молодий був, — і не хоче няти віри, що він мови не знає. А проте — він щирий дідусь, і я його дуже люблю.

Тапчанський знайшов собі посаду тут; він і досі такий задержика, як і був. Кричить, верещить та все іронізувати силкуєть ся. Як я почав в Овсієнка балакати про гурт, він каже:

— Се Лісовський хоче заснувати товариство, щоб в ній головою бути.

Ну й язик!

Одначе, я вже, здаєть ся, тобі багато дечого наплів. Буде вже про себе! Як ти живеш? Що нового взнав? Може твої уваги про народ не будуть тепер такі сумні, як того разу. Пиши!"

Сей лист підняв Марків дух угору. Марко почув приплив нової сили.

— Дяка Богови! Початок є!

І він нервово ходив по хаті, і в него в голові думки не могли потовпяти ся за думками. Він давно вже марив про якийсь гурток, котрий заходивби ся коло видання книжок для народнього читаня. Він бачив в таких книжках велику потребу. Народ читає московські книжки, а українські й читав-би, та нема. Тим народ звекає дивити ся на свою мову як не на мову, а на якусь мужичу прикмету, котру треба кинути, як що хочеш бути освіченою людиною. І Маркови в його мріях уявляло ся вже, як се діло ширшає, як книжка видаєть ся за книжкою — та все дешеві гарні книжки — і

вони йдуть в народ, і народ їх читає, і національне самопізнанє починає прокидатись... Не можучи здержати припливу енергії, Марко кинувсь до столу, ухопив нескінчену роботу і почав нервово, швидко писати. Слово за словом, думка за думкою поспішаючись лягали на папір, і в кожному слові, в кожній думці горіло бажанє зворухнути темну народню масу, засвітити їй в душі світло самопізнання, світло любови до рідного краю, любови, що робить дива, що може зробити все!...

Він на хвилину кинув писати, бо перед ним на мить уявила ся така ясна, така без міри радісна картина діяльності освіченого українського народу, що в него руки затремтіли, і він не міг вдержати пера. Але се тільки на хвилину, а далі воно знов швидко забігало по паперу, знов почали перегортати ся картки. Марко писав годину, другу і не помічав, як линув час... Він писав-би хто й зна й поки, як-би двері не відчинились і на порозі не став Корній. Треба було кидати роботу...

Як скінчило ся вчитя, Корній налагодивсь іти, але не йшов і щось все мнявсь на одному місци. Марко помітив се і спитавсь:

— Тобі мабуть чогось треба?

— Еге-ж. .

— То кажи!

— Боюсь бо!

— Чого?

— Та воно таке...

— Та яке-ж там?

— Та... прохали батько й мати і я прошу, щоб ви прийшли до нас в неділю в гості.

— Спасибі! Прийду!

— Йо?

— Чого-ж йо? Прийду та й годі.

Зрадів хлопець дуже:

— Глядіть-же! А то батько та мати кажуть: ти хоч-би покликав свого вчителя в гості! А я кажу: хиба вони підуть до нас?

— А чом-же ти думав, що я не піду? — спитавсь Марко.

— Так ви-ж пан, а ми мужики! — просто-душно відмовив Корній.

— А чим-же я пан? — знов запитавсь Марко.

— Адже ви в панській одежі... і з панами живете... і по панському вчені.

— А я тобі ось що скажу, Корнію, — почав поважно Марко, і почав вияснити Корнієві те, що нема тепер ні панів, ні мужиків. — Отже хоч я по твоєму й пан, — казав він далі, — а я така-ж людина, як і ти, і твій батько, — то чому-ж мені не прийти до вас? Та й не панського роду я, коли хочеш, бо мій батько був простий швець, а мати прачка, — обоє своїми руками заробляли собі хліб. І я робив з батьком в купі і тепер вмію чоботи шити.

— Йо — пошиєте? — спитавсь дивуючись Корній.

— Пошию. Як я був малий, то батько шив мені чоботи; а як батька не стало, а я підріс,

то грошей часом не було, щоб заплатити шевцеві, то я й шив сам собі чоботи.

— І вчились в отій великій школі — у-ні-вер-сі-те-ті, і шили чоботи? — скрикнув ще більш дивуючись Корній і широко розплющив очі.

— Чого ти так дивуєш ся? — засміяв ся Марко. — Хиба ти думаєш, що хто вивчить ся, то вже повинен відрізняти ся від простих людей, та цурати ся простої роботи?

— Ні.. я... Отсе скажу батькови, — скрикнув відразу Корній, — ну, що вони тоді скажуть. Та ви-ж прийдете? Глядіть! Ми коло церкви живемо. Ви йдіть до церкви завтра, а відти вас до нас заведу.

— Добре!

V.

Другого дня в неділю Марко пішов до церкви. Маленька церква повно натовпана була людьми, як Марко увійшов туди. Спереду стояли чоловіки, а позаду жінки та дівчата. Але декільки з жіноцтва стояло попереду ще від чоловіків. Тільки се були особи не прості, а повбирані по міщанському. Дві дівчини були в міських пальтах з великими блискучими гузиками. Марко спершу подумав, що се якісь панни, дочки сусідних панків; але великі прості платки, котрими вони були повязані, доводили, що він помиляєть ся.

Марко вистояв службу і пішов з народом

з церкви. Поміж натовпом Корній ухопив його за руку:

— Здрастуйте! З неділею! Ходіть!

Вони пішли, і Корній зараз-же почав розповідати, як він дома казав, що Марко не пан.

— Я їм кажу: вони такий саме простий чоловік, як і ви, тату. А батько кажуть: не можна сьому повірити, бо він з панами живе. А я кажу: їх батько швець був, і вони самі чоботи шити вміють. А батько тоді: йо? А я кажу: а вже-ж! — А ось і наша хата!

Хата Корнієва була невеличка, але чистенька. Двір обгороджено по степовому — камінем. З дворі стрів їх батько Корній і повів в хату.

Бся сім'я була дома: батько — високий чоловік з такими очима, як і в Корнія, з підстриженою темною бородою, з довгобразим українським обличчям; мати — моторна, ще не стара молодиця, та дві сестри. Одній сестрі було років десять, вона злякалась Марка, втекла на під і стала біля печі. Друга сестра — дівка — вразила Марка своїм блідим обличчям.

— Сідайте, будьте ласкаві! просимо! — заметушилась мати, вхопила ганчірку і зтерла лаву там, де сідати Маркови. — От спасибі, що зайшли. Старий все казав, що ні, не зайде! А я кажу: як-би він був гордий, то не вчив-би нашого сина.

— Та сідайте-ж бо! — промовив батько, — щоб старости сідали! — додав він шуткуючи.

Марко глянув на дівчину, — вона сиділа на полу, склавши руки на колінах така-ж бліда, як

і перше, і великі темні материні очі навіть не змигнули.

— Давай нам, стара, обідати, щоб веселійше було! — сказав батько.

— У вас хата й так весела! — промовив Марко.

Хата й справді була весела та чистенька. Піч гарно полідводжувана, стіл застеляний білою скатертиною з хлібом на ній; рушники на кілках і коло богів, за бogaми васильки; по стінах декільки простолюдних малюнків релігійного змісту та царські портрети.

— Дай, Боже, щоб не була сумна! — відмовив господар.

— Дочко! поможи мені! — озвалась мати від печі до старшої дочки.

Та мовчки устала — все така-ж бліда та така-ж мовчазна, — і пішла помагати матері.

Посідали за стіл. Господар взяв фляшку й чарку, налив горівки і простяг до Марка. Той попросив господаря. Господар почав приказувати над чаркою:

— Спасибі-ж вам, що ви вчите нашого сина! Дай вам, Боже, здоров'ячка, а йому — щоб науку розумів.

— Дай, Боже! — відмовив Марко.

— Господар випив, дав Маркови і всім, хто був в хаті. Корній з сестрами не пили.

Почали обідати. Обід був убогий, але Марко виголоднів ся, а тут ще чарка горівки допомогла, і він їв борщ та кашу так, що аж за ушима лящало. Господарам се сподобалось.

— Їжте-бо, їжте-бо! — припрошувала мати.

— Та я й то їм.

— Та спасибі вам, що ви не гордуєте нашою простою стравою?

— А чого-ж вони гордуватимуть, коли й вони прості? — озвався Корній.

— А скажіть, будьте ласкаві, чому ви не віддали Корнія до школи? — спитавсь Марко.

— Та бачите, — я сам, помочі нема, наділ у нас оден, — треба в пана землю брати, а за землю відробити, а відробітки не малі — хіба поспішиш ся сам? Мені на весні або в осені треба сіяти чи орати, а йому в школу йти — хто-ж буде в мене погоничем? А треба-ж і скотину комусь пасти — в мене другого пастуха нема

— Се правда, — сказав Марко, — але-ж він міг би походити зиму, поки навчив би ся читати. Адже йому зимою нема жадної роботи.

— Та воно не дуже то й нема... — сказав батько. — Я зимою часом іду на шахти, або під вуголь іду — є у мене волики, — а дома-ж хоч корова яка, — то треба-ж йому доглянути, бо і в жінок своя робота. Ото й дає він зимою корові, теляті, вівцям, гонить їх наповати. Та ще й те: не сподобалась мені ся школа!

— Чому? Хіба погано вчать?

— Ні, гарно.. Ще й дуже вивчать... З нашої школи вже з десять є таких, що писарювали або по волостях, або по економіях, або прикащували. Та тільки все не до ладу.

— Чому?

— Та тому, що отсе поживе воно там рік та другий, поки мале, і вже зовсім від просто-го звичаю відкинетъ ся. Тоді вже він вдягне краватку й чоботи такі, що п'ятнайцять рублів за них, і гармонія в него за п'ять, і треба йому тютюну і вина, і того-сього — всього хочеться, щоб по панському, а гроший обмаль. Тоді воно — що робить? — треба красти! То й потягне що в економії, або в крамниці. То його зараз і проженуть. Тоді вже на що він здавсь? Ні до Бога, ні до людей! Он поблизу тут двох таких, два брати. Один в економії клішником був, а другий в місті в купця прика́цикував. І обох вигнали. Тепер ходять з вудками рибу ловити. Батько та мати йдуть в поле косити та вязати, а сини під вербою з вудкою спять.

— Та не всі-ж так! — сказав Марко.

— Та не всі! — відмовив господар. — Хто так собі не дуже вивчивсь, екзамену не здавав, — той більше дома сидить: а хто здав екзамен, та ще й добре, то того вже, — дивись, — і нема дома, — аж поки не вернеться... вудкою рибу ловити. А вже що носа задирає школяр, то й батькови нема місця в хаті. От у мого сусіда син-школяр говорить батькови: Ти, тату, чорт-зна по якому балакаєш, — у нас в школі не так!

— Але на що-ж батьки до школи віддають, коли так? — спитавсь Марко.

— Ото-ж і я кажу! Я думаю так, що батьки тут найдужче винні. У нас тепер так повелось, що кожде хоче свого сина вивчити, щоб на

лекшу роботу пішов. І не вбогії так тільки, — тим-би й Бог простив, бо справді — що-ж йому їсти, як на давньому наділі п'ятеро або шестеро дітей — треба кудись віддати. Так-же не убогі, а багаті більше так роблять. От у нас є оден чоловік: землі своєї купив десятин дваїцять (ще батько грошовитий був) — оден син в него, а вивчив — віддав.

— Та буде вам балакати — їжте-бо! припрошувала господиня, становлячи на стіл варене курча.

Розмова перепинила ся, — всі почали їсти. А про те — їли всі, окрім старшої дочки. Вона увесь обід мовчала і хоч носила іноді ложку до рота, але якось так байдуже, немов їй було однаково, чи їсти, чи не їсти. Марко навіть чув, як мати кілька разів пошепки казала дочці:

— Чому не їси, Насте? Їж, дочко!

Але Настя їла так саме, як і перш.

По обіді посідали господар з Марком знов і знов зняли перепинену розмову.

— Може бачили в церкві, — промовив господар, — попереду всіх вилізли дві захвойданки в пальтах. Ото-ж школярки! Ми, — каже, — вчились: тепер нам треба по благородньому. На вулицю вже не ходять, з простими дівчатами та парубками не знають ся, а тільки все батьків подирають, щоб їм пальта та плате справляли, — добре, що хоч батьки придбали, так буде що переводити на платя.

— Та хто-ж се їх батьки?

— Та хто-ж там? Такі-ж мужики, як і ми,

— так думка, бач, така, що поблагороднійшають через благородних дочок! — Так ото я й подумав: син у мене оден, — як повернеть ся він на отаку погань, то що тоді буде? Та й не віддав до школи! А що отсе ви вчите, то за се вам велике спасибіг, — не знаю, як і дякувати. Бо як-би нам читаку в хату, то ми і Бог знає які раді були-б.

— А вже що старий любить читанє, забалакала господиня, — то й Господи! Всю ніч сидів-би та слухав. Є тут у нас оден чоловік — уміє читати; то отсе іноді насходить ся до него людей, а він їм читає. І вже як піде старий, то поки не вичитає той все, то не вернеть ся.

— А що-ж він читає? — спитавсь Марко.

— Всякі книжки читає, — відмовив господар — Читав „Хвабійолу"... ще читав, як янгол з неба сходив та в сапожника жив.. про Бову королевича читав — ну, та то така, казка, аби що; а ті гарні.

— А розборні-ж вони вам? — спитавсь Марко.

— Та не дуже. Що розбереш, а що й ні. Псгано таки читає.

— А то ще й те, — сказав Марко, — не по нашому, по простому писані; а по московському, — тим їх і не розбереш.

— А хиба є книжки й не по панському писані? — спитавсь господар цікаво.

— А є.

— От, як-би ви нам прочитали, — може-б ми дужче розібрали.

— Та я й прочитав-би, та тут нема в мене книжки.

— А ви у неділю візьміть та й прийдіть до нас, то й прочитаєте.

— На що в неділю? — озвався Корній. — Адже у вівторок празник.

— І справді — празник! — сказав батько. — Приходьте до нас, почитаєте.

— Добре! — відмовив Марко, — дуже радий буду.

Марко просидів в Корнія зо три години і вийшов звідтам дуже радий. Як сумно йому було, як він вертався, перший раз пішовши на село, і як весело тепер! Яка різниця проміж тим, що він тоді бачив і тим, що тепер! Ся убога, але очевидьки працюовита, чепурна, ввічлива та розумна сім'я приворожила до себе Марка.

— Ні, брешуть, сто разів брешуть ті, хто каже, що народ зовсім попсувався! — казав сам собі Марко, ідучи до дому.

Дома його дожидався гість — учитель.

— А я дожидався — дожидався, та думав вже йти від вас, — промовив він здоровкаючись.

— Дуже жалкував-би, Петре Олександровичу, як-би ви пішли, — відмовив Марко, і справді радий, що учитель до него зайшов, — йому подобався він, не вважаючи на те, що не подобались його погляди.

Посідали і почали балакати то про те, то про се, як то звичайно буває з людьми, що не

напали ще на ту тему, котра їх зацікавить. Учитель побачив у Марка на столі розгорненого „Кобзаря”.

— А знаєте, — сказав він, показуючи на книжку, — я його ніколи не читав.

— Жалкую за вас! Хочете взяти почитати?

— Дуже дякував-би, як що тільки можна.

— А вже-ж можна.

— Еге, дуже мені цікаво, — балакав далі учитель, трохи загикуючись з незвички балакати, — дуже мені цікаво прочитати його... Я, знаєте, багато думав про те, що ви казали про школу.

— І що-ж? — спитавсь Марко.

— Думаю, що з педагогічного боку, воно так... тільки-ж... Тільки воно якось дуже... дуже нове! — сказав учитель.

— Що саме — нове? Те, щоб вчити по українському і вважати українську мову за мову, а не за покидьок?

— Еге!

— Ви не дурно назвали його новим. Тим воно й дивує так, що нове. Тільки йому давно не треба дуже бути новим. Ви чули що про Галичину?

— Ні, — відмовив учитель.

— Се нам цікавий край, — сказав Марко і розповідав учителеви про Галичину, про її національний рух, про українську гімназію, про українські виклади в університеті.

— Так таки по українському і в універси-

теті? — питавсь дивуючись учитель.

— Так!

— Добре-ж, що там можна! А в нас — ні...

— Не до віку-ж його не можна буде — відмінить ся.

— Як?

— Державні та громадські форми недовічні.

Учитель не зрозумів сього, і Марко мусів йому вияснити ширше. Він балакав з ним годин зо дві, і учитель пішов від него з „Кобзарем” та ще деякими українськими книжками, дуже зацікавлений всім тим, що чув, та пообіцявши прийти знов.

— А може з него будуть люди? — подумав Марко, зачиняючи за ним двері. — За панським обідом Марко, проміж іншими гостями, стрів Голубова та ще одного невеличкого на зріст панка в простенькому піджачкові, років трийцяти, але з обличчям зістареним ще років на десять.

— Хведір Карпович Лирський! — сказали Маркови, знайомлючи його з панком.

— А! — подумав Марко, — дуже цікаво! Здається, се чоловік не тої породи, що всі отсі. — Марко чув, що Лирський їздив за кордон, слухав лекції в якомусь чужоземному університеті, а піп з учителем казали, що він засновує школу.

Голубов, як звичайно, тупцявся вже коло Катерини, що звертала на него увагу о стільки, о скільки того вимагала проста звичайність.

Але, не вважаючи на те, він з суто-московською нахабою, ліз таки у вічі. Як посідали за стіл, Маркови трафило ся сісти проти Лирського, і він зараз-же почав розмову:

— Я чув, що ви маєте завести в себе в слободі школу? — запитавсь Марко.

— Ет! мав, та не маю! — відмовив той.

— Чому? — спитавсь Марко, але пан Городинський перепинив Лирського з відмовою.

— І краще! На чорта мужикови та школа? На що розвивати в нему такі інстинкти, як і в освіченої людини?

— Цілком так! — безапеляційно сказав Іван Дмитрович. — Хоча я нічого не маю проти школи взагалі, але наша земська школа плодить соціялістів. Школа не повинна йти далі часословця та псалтиря.

— Навіть без євангелії? — спитавсь Марко.

— Євангелія... — протяг Іван Дмитрович. — Бачте: євангелія річ така, що можуть бути „превратныя толкованія“, а се річ небезпечна... От псалтир... Не знаю, чи там сказано: „начало премудрости — страх“, але отсе й є найважнійше, щоб мужики звикали слухати ся та боятись. Ні, ні! без ваших натуральних історій та иншого, — се проказа!

— Се мені трохи нагадує вашого маршалка, — сказав Марко. — Я чув, що в одній школі „попечителька“ почепила на стіну географічні мапи. Так він каже: Чорт знає що! лібералізм якийсь — мапи на стінах висять!

— І правда! і лібералізм! — скрикнув ста-

рий пан Городинський, але Марко вже не слухав його і знов удався з своїм питанєм до Лирського.

— Чому? Тому, що з сими мужиками нічого не зробиш! — відмовив той. — Але мені, бачите, хотілось, щоб затягти до сього діла й громаду — хоч чим небудь, хоч пятидесятьма рублями. Ну, ото я й пішов в громаду і сказав їм промову, і, здаєть ся мені, промову таку, котрою впевнив їх. Я почав з того, що ось вони багато гублять в своєму господарстві та й в інших своїх справах, а тим і убогі. А се тим робить ся, — кажу, — що ви, — кажу, — дурні. А щоб порозумнійшали, то треба вам повчитися і на те школу треба завести. Ну, ото і впевнив їх. так мені здавало ся, і вони наче-б то й згоджувались дати пятьдесять рублів на школу. А далі, як вже дійшло до діла, вони й відкинулись. Ну, як се вам подобаєть ся? Дурні, зовсім дурні! Се якась особлива нижча раса, котра не може навіть своєї власної користи зрозуміти.

— А найголовнійше, — озвався Голубов, — їм шкода було тих пятьдесять рублів, що ви від них хотіли взяти; та не так і їх, як боялися вони, що їм доведеть ся ще платити на ту школу.

— Але-ж я їм вияснив, що їм ні копійки не доведеть більше заплатити.

— Хиба вони тому поймуть віри? — скрикнув старий Городинський. — „Хоч-би паң зійшов з неба, то вірити йому не треба” — отсе

їх приказка, і в ній увесь їх погляд на панів. Вони сто разів поймають віру своєму п'яному писареві або дурному дякови, що луплять з них хабарі, ніж мені або вам.

— Народна приказка, — сказав Марко, — доводить, що народ справді не йме віри панам, — та я се й сам помічав. І що убогий мужик боїть ся великих страт на школу, то се зовсім зрозуміло і, мені здається, обвинувачувати його за се не можна. Але-ж я ніяк не можу згодитись з вами, Хведоре Карповичу, — вдав ся Марко до Лирського, — що мужики такі дурні. Навпаки, — мені здається, що наш на-рід дуже розумний. Отсе тільки сьогодні я балакав з одним чоловіком з сего народу, котрий, як на мою думку, зовсім добре вияснив, чому мужики холодні до школи.

— Ану-ну, що сказав ваш філософ у свиті? — іронічно промовив Голубов.

— Мій філософ в свиті сказав дещо таке, що не погано було-б знати його й філософам в сурдутах. А саме сказав він, що школа віднімає школяра з сім'ї, кидає його на другу роботу і робить з него нечесну людину. Мусите згодити ся з тим, що се правда. Наша школа справді відбиває школяра від рідної сім'ї, навчає його згорда, зневажливо позирати на ту масу, що з неї він вийшов.

— Та чого-ж се так? — спитавсь Лирський.

— Того, що наша школа московська, а не українська. Се і не педагогічно, і не логічно. Московською мовою, та ще такою специфічно

московською, якою пишуться в Росії шкільні книжки, вчити Українців не можна, бо вони її не розуміють...

— Я не думаю, щоб се було важливо, — перепинив Лирський. — Вони розуміють і російську мову.

— Знаю з других прикладів і чув від тутешнього учителя, як вони її розуміють.

— Хоч-би й зовсім не розуміли, а мусять вивчити, — озвався Голубов, — бо ніякої „хихлацької” мови нема, а тільки російська.

— Російська мова — державна мова; інших мов в Росії держава не признає; а чого держава не признає, те не існує і повинно зникнути, — надзвичайно авторітетно сказав Іван Дмитрович.

— Мені доводить ся відмовляти відразу двом, — сказав Марко. — Відмовлю спершу Якову Григоровичу. Яків Григорович каже, що хоч і не розуміють, діти московської мови, а мусять вивчити, бо ніякої „хохлацької” мови нема. Коли вони не розуміють московської мови, то значить, балакають іншою і значить „хохлацька” мова існує. Що-ж до того, що російська мова державна, то ніхто в неї сього й не віднімає. Я кажу не про права російської, а про права української мови. А що держава не признає других мов, а чого вона не признає, те мусить зникнути, то наслідуюсь думати, що се тільки горячі бажання тай годі. Живіть дужче від усяких загородок.

— Але-ж се націоналізм! вузький націона-

лізм! — скрикнув Лирський. — Я не прихильний до репресалій, але-ж я думаю що націоналізм шкідлива річ, бо се вузка, цвила теорія.

— А ви стоїте за космополітизм?

— Цілком!

— А мені здається, що тільки та робота корисна, що робить ся на національному ґрунті. Без національного ґрунту неможлива культура. Кажуть, що література зеркало життя. Покажіть мені хоч оден який великий літературний твір, що не був-би національний!

— Може... може... Я проти сього нічого не скажу, але-ж... Але-ж література одно, а соціальні питання друге...

— Ми балакаємо про питання просвітні! — відказав Марко.

Повстала загальна спірка, котру припинив кінець обіду.

Після обіду, як то звичайно бувало в Го-родинських, пішли в сад. Марко зараз-же пішов поруч з Катериною і спитавсь:

— А, ви, Катерино Дмитрівна, як думаєте про се?

— Я? — відмовила вона, — я не згоджуюсь з вами.

Марко почав доводити Катерині своє. Розмовляючи, пройшли вони раз і вдруге довгу алею, що перерізувала сад, не помічаючи, що Голубов не балакає з другими, а все йде за ними, і його обличчє все то блідне, то червоніє. Він давно вже мав заміри на Катерину і йому не подобалась та близькість, котру він добачав

проміж Катериною та Марком. Він завсїгди сердивсь, бачучи, як Катерина звертає увагу на Марка. І Катерина, і Марко, помічали се іноді, але не звертали на се жадної уваги. Сьогодні-ж йому особливо було досадно: він не знайшов, що сказати Маркови на його доводи і хотїв хоч після обїду виявити себе перед Катериною кращим, балакаючи з нею в двох, а сей студент не дає йому й ступнути. Він ішов, кусаючи вуси, і чув, як злість запалюєть ся в його грудях.

Як Марко та Катерина вже в третє хотїли, вкупі з усім гуртом, іти по стежцї, підбіг Марків учень Микола і сказав Катеринї:

— Мати тебе на хвилинку кличе в хату.

Панї Городинська була сьогодні хора і не пішла в сад.

— Вибачайте, — промовила Катерина, — я зараз вернусь, і тоді ми добалакаємо.

І вона побігла через квітник і збігла по широких східцях в будинок — легка й прудка, як мслодий сайгак.

Увесь гурток повернув тоді на крокетний пляцик, бо Іван Дмитрович з Голубовом були завзяті крокетисти. Марко теж пішов за ними, але грати в крокет не став, а сївши на садовий стілець, дививсь мовчки на гулянку, сподїваючись, що прийде Катерина. Голубов гуляв, але гуляв сього разу дуже погано і все сердивсь. Нарешті він кинув молоток і сказав:

— Ні, не хочу!

За него став другий з гостей, а він підо-

ждав, поки грачі загрались, — і тоді підійшов до Марка.

— Вибачайте, що потурбую вас, — почав він крізь зуби, — але я маю дещо вам сказати — без свідків...

Марко дивуючись глянув на Голубова. Той стояв трохи блідий стиснувши губи. Видко було, що він мав на бачности розмову не дуже приємну. А проте Марко й не міг сподівати ся від него іншої: він знав, що Голубов його не любить, так саме, як і він Голубова. Голубов вже здавна не міг спокійно балакати з Марком і завсїгди його зачіпав,

— До послуг вам, — промовив Марко встаючи, — і вони пішли по стежці геть від крокетного пляцику. Ся стежка прямувала до невеличкого ставка в саду, а на край її, над ставком, стояла альтанка. Туди йшли Голубов з Марком. Голубов мовчав, дожидаючи, поки відійдуть стільки, щоб їх розмови було не чути. Як-же-ж відійшли чимало, він, не повертаючи до Марка облича, промовив відразу:

— Я хотїв предложити вам виїхати з сього дому

— Я маю те-ж саме предложити вам! — відмовив Марко.

— Годї шуткувати! — здержуючи голос, сказав Голубов, — я не на те почав розмову.

— Ви зробили-б далеко краще, як-би її не починали.

— Чому?

— Тому, що нічого гарного з неї ви не

матимете, — відмовив Марко.

Вони доходили до альтанки.

— Ні, матиму! — відказав Голубов. — Бо я почав розмову на те, щоб сказати вам, що я не бажаю, щоб ви залицялись до Катерини Дмитрівни.

Марко спалахнув, але здержавсь і відмовив зважливим, але спокійним голосом:

— А я вам скажу, що як що ви ще насмілитесь зробити мені таку пересторогу, то я примушу вас змовкнути.

— Побачимо! — скрикнув Голубов і зупинивсь. Марко зупинивсь і собі. Вони стояли над ставком саме біля альтанки. Марко — спиною до неї а Голубов до него обличем, заступивши йому дорогу.

— Побачимо! — знов сказав Голубов. — Я маю свої заміри на Катерину Дмитрівну і кажу вам: або ви зараз-же дайте мені слово, що завтра виїдете відсіль гет, або я отут поламаю вам ребра! — і він стиснув свої здорові кулаки і стояв як роздратований віл перед Марком, що на погляд був і не такий кремезний, і не такий дужий як він.

— Геть з стежки! — сказав Марко і ступнув наперед. Але Голубов не пускав його і взяв за руку. Ту-ж мить Марко захопив його обома руками за глотку й за груди, підняв від землі і боком скинув в ставок. Голубов шубовстнув вниз головою, інстинктивно розп'ятавши руки, мов-би хотів удержати ся за воду. Вода високо хлюпнула, покриваючи його, а Марко

не озирнувшись, не поспішаючись пішов геть стежкою.

Ні Марко, ні Голубов не знали, що всю сцену бачила Катерина. Збігавши до матері, вона вернулась в сад і не стріла на квітнику нікого, а тільки чула, як стукають молотки крокеті. Її не схотілось туди йти і вона пішла від великої алеї на бік. Стежка, по котрій вона йшла, перерізувала ту стежку, по котрій пішли Марко та Голубов, і Катерина, перше ніж вони, зійшла на ту стежку і пішла до альтанки. Двері в альтанку були на пів відчинені, Катерина увійшла в неї, але в ній було вже темно і вона, постоявши трохи, хотіла вже вернути ся, як зненацька почула розмову і через кілька хвилин крізь на пів відчинені двері побачила Марка та Голубова. Вона хотіла вийти, але, те що сказав Голубов — він саме тоді сказав, що має заміри на неї — зробило неможливим вихід. Вона мусіла зістати ся в альтанці і почула і побачила все, що сталось. Побачивши, як Голубов шубовстнув у воду, вона вже не дивилась і, вдержуючи сміх, чула тільки, як хлюпавсь він у воді, як вилазив з грязюки, лаючись найпганійшою московською лайкою. Потім вона почула, як Голубов продирав ся крізь кущі, щоб не йти стежкою. Вона підождала трохи, поки його стане не чути, і пішла до крокету. Там гості грали в крокет, а Марко сидів на стільци. Вона не могла не дивуватись тому спокоеви, з котрим він, посадовивши її на стільци, простяг далі ту розмову, що перепинила ся, як дівчина

пішла. Вона дивилась на його енергічне обличчя і думала собі:

— Сей не дасть себе скривдити і здолає оборонити і себе й кого іншого.

Трохи згодом, як всіх покликано до вечірного чаю, Катерина та Марко дізнали ся, що Голубов „зненацька занедужав і поїхав до дому”.

— Заяць! — подумала погірдливо Катерина. — Ні, нахаба, що ховається, побачивши більшу силу.

У вівторок, після обіду, Марко з Корнієм пішли до Корнія. Як прийшли вони туди, то в хаті, окрім своєї сім'ї, було ще двоє людей: високий чоловік з темним волоссям та бородою, з глибоко-позападаними хитрими очима і парубок.

— Се наші сусіди, — сказав Корніїв батько, — ми їм сказали, що ви будете читати, а вони й прийшли послухати.

Марко був цьому радий і почав з ними здоровкати ся.

— Бач, — промовив високий чоловік, — ви не по панському з нами поводите ся — руку нам даєте.

— Бо й я не пан, — відмовив Марко.

— Вони, дядьку Хведоре, з простих, з таких, як і ми, тільки що вчені, — сказав Корній.

Дядько Хведір подививсь пильно на Марка і сказав:

— Хіба...

— А ви знаєте, Марку Петровичу, що дядь-

ко Хведір дуже люблять читати: як сядуть вечером над книгою, як почнуть читати то аж до півночи, — то тітка Домаха й сердять ся, що світло переводять, — торохтів Корній.

— А де-ж ви навчили ся читати? — спитавсь Марко дядька Хведора.

— Та в мене й дід був письменний і батько. Від них і я навчивсь. От дід у мене був — так той ще в Запорожцях був, знав про старовину все чисто, та як почне було розказувати! — Тепер, — каже, — не так повелось, — ка'зна по якому тепер, а тоді була розкіш — воля. Тоді Україна страшна була і Ляхам, і Татарам.

Марко вперше стрівав на селі людину, котра памятає старовину. Він звик до того, що народ старовину забув.

— А що-ж ви нам принесли читати? — запитавсь Корнійв батько.

— А ось — книжка зветь ся „Дві московки“, написав Іван Левицький, — сказав Марко, показуючи книжку.

— То се про Москалів? — спитавсь дядько Хведір.

Тут вживано слова салдат, а не москаль і Марко мусів вняснити заголовок.

— А! — озвавсь дядько Хведір, — се правда, що як віддали в старовину в салдати, то се вже в Москалі віддаєш, бо помоскалить ся.

— Гарні вони й тепер! — сказав Корнійв батько.

Відчинили ся двері і в хату увійшло ще

двоє-трєє молодших і дядько не дуже старий з кудлатою нечесаною бородою з надзвичайно ясними дитячими очима.

— А! Остапе! -- промовив господар до него.

— А що-ж, Іване, — і я прийшов послухати, що розумні люди читають. Бо розумні люди все розумне читають.

— Просимо сідати! — промовив Іван, Корнійв батько.

Остап одначе не сїв, а став коло дверей. За те двоє молодших сіло. На молодших були червоні сорочки з цяцьковатими московськими поясами, і поверх — жакетки. Оден з них — виголений, з вусами — зараз-же сміливо забалакав:

— Вот і ми наслїхали, што в дядька Івана чітать будуть, дай сїбе прийшлі. Потому — когда я іщо бив на службє, то очінь дуже любі чітання.

— „Про вовка помовка, а вовк у хату”, — подумав Марко, зідавши Іванові слова про салдатів, — і спитавсь:

— А давно ви з служби?

— Да вот — год! Не хателось, знаєте, вертать ся, потому — я тепер челавек при абразованію, в полковой школе вчілсь, і даже сам палковнік хвалїл, — мог-би сїбе всякое место в городе іметь... Ну, знаєте, — дома атец, челавек неабразований — ступай домой! — говорить.

— Хиба тебе батько тяг до дому? — спитавсь дядько Хведір.

— Не тяг, ну, а всьо...

— Тим прийшов, що таких вас там багато! — сказав знов дядько Хведір, котрий доводивсь сьому салдатови рідним дядьком. — Ти-б уже хоч не величавсь та не забував того, що чи давно ти пропив свій мундір в шинку!

Всі засміяли ся, а салдат почервонів і відмовив сердито:

— Наплювать мені на мундер! У міне їх двадцять будьот, а не то што!...

— Саме й буде, як що ти так робитимеш та до шинку ходитимеш! — не покидав свого дядько Хведір.

— А што — я за ваші деньгі пью?

— Ще-б я дав тобі гроший, щоб ти на них пив! Не діждеш! Тобі й копійки ніхто не повірить, бо давно взяв рубля в Панаса — казав дівчині черевики пошию — гроший не віддав і черевиків не пошив!

— Што-бо ви, дядьку, так нападаєтесь на чалавека, не дайоте йому й здохнуть! — озвавсь зненацька парубок, що прийшов з салдатом.

— А ти де, „образованія” набравсь, що так балакаєш? — спитавсь дядько Хведір. — На шахтах образувавсь?

Парубок почервонів і змовк. А Марко сумно подумав, що він не вперше помічає, що молодіж на селі, стріваючись з людиною в сурдуті, силкуєть ся балакати „по панському”.

— Та давайте вже читати! — сказав Остап

і сїв на край лави, аж коло мисника. — А то дурно тільки час гаїмо.

Марко сїв за стіл, розгорнув повість Левицького і почав читати. Проста українська мова відразу здивувала слухачів, що ніколи не чули української книжки. Але всі слухали дуже уважно, опріч салдата та парубка в жакетці, що все щось шепотіли і нарешті пішли з хати: їм не подобалась мужицька книжка. На їх місце прийшло дві жінки і ще оден не старий чоловік.

— Ой, Боже! вже читають, а ми й не чули! — озвалась одна з жінок.

— А не ходіть пізно! — казав дядько Хведір і почав розповідати про що читали і дуже мальовничо розказав зміст прочитаних кількох карток.

Почало ся читанє знов. Всі слухали, як Василь вернув ся до дому і важко зітхали, чуючи його оповіданє про салдацьке житє. Потім сміяли ся з дівчат, як вони на хлопців зазирають і навіть почали цілу розмову, перепинивши читанє, бо від дівчат та парубків в книзі слухачі перейшли до своїх дівчат та парубків.

— Які тепер дівчата та парубки? — казала палко та жінка, що жалкувалась, що спізнилась. — Тепер такі: чи доробила, чи не доробила свого діла дома, а як той час прийшов, то кидає й печене й варене та на вулицю.

— Порозгонити-б ті вулиці! — сказав хтось з чоловіків.

— Та воно вулиці нічого, — озвався дядь

ко Хведір, — а оті складки та вечерниці! Отам вони горівку навчають ся пити, отам дівчата п'яні лежать що хоч за ноги повиволікай. А вже звісно — яка вона чесна вийде, коли таке!

Маркови дивно і важко було се чути.

— Не вже се правда? — спитавсь він.

— Правда! — відмовили йому. — Не так тепер стало, як вперед було! Тепер парубок не хоче дома робити, а все на шахту. На шахті він, бач, заробить гроші та всі й покладе на себе — чоботи собі купить за п'ятнайцять рублів, сорочку червону, то що, — а батькови — буває й нічого! Я, каже, робив, я й витратив! А прийде до дому — знай п'є та дівчат піддурює.

Марко почав читати далі і чув, як шепотіли слухачі, переказуючи одно одному свої уваги про книжку та радіючи Ганниному та Василевому щастю. Зненацька головне, нездержане ридане розітнулось на всю хату. Всі озирнулись до полу. Старша Корнієва сестра гірко ридала, прихилившись головою до печі (вона сиділа на полу) та затуливши обличчя руками.

— Дочка! що ти? чого ти? — заметушилась коло неї мати, віднімаючи її руки від обличчя.

Але та ридала все дужче й дужче і високі виводи плачу глушили всіх у маленькій хаті.

— Чого се вона? — зашепотів дехто.

— Хиба не знаєш? почала відмовляти жінка, що сиділа близько коло Марка і він міг чу-

ти, як вона пошепки почала казати другій: — За своїм Грицьком. Його-ж в салдати взяли, і вона з того часу й вяне, вяне — не їсть, і не пе кажуть і ні за кого не хоче йти.

— А Грицько письмо прислав?

— Прислав багато за два роки і їй кланяється в кожному.

Тимчасом мати вивела ридаючу дочку з хати. Батько — також зрушений — не хотів того показувати і просив Марка читати далі. Марко прочитав, як набігла чорна хмара — взято Василя в москалі знов; прочитав про важке Ганнине жите самотне, про се, як сина в неї взято, і — побачив, як у чоловіків-слухачів мигтіли на очах сльози, а жінки й зовсім плакали. А як приїхав той син, то зараз в нім пізнали своїх салдатів.

— Отсе й він! Отакі й наші! Жалко, що втік, а то-б послухав про себе! — казали слухачі, згадуючи того салдата, що пішов з хати не схотівши слухати мужицької книжки.

— Чи не про отсього нашого кажуть, — мабуть воно й правда, — почав кудлатий Остап, втупивши очі в землю, — що побув тільки шість місяців в службі та й повернувся до дому. От він прийшов та й ходить по слободі — не знайде, бачите, своєї хати. А мати побачила з вікна та: — „Синочку! синочку! Чого ти там ходиш?” А він тоді: „Да чорт вас знаєть, ігде ви жівйоте!”

Всі засміяли ся, а дядько Хведір додав:

— Та й правда-ж! Як прийде, то такий

благородний! А вже що горівки не та лаєть ся та бреше!... Я, — каже, — в кавказьких горах бував і відтіль каже видав, як земля на черепасі лежить.

— А може-ж і справді видко? — сказала одна жінка

— А то-ж!

— А на чому-ж хиба земля? — спитавсь Корній.

Марко вияснив на швидку руч, як з'умів.

— Історія! — промовили слухачі, а дядько Хведір помовчав, а далі сказав:

— А я не так думаю... Ось я читав про Індійців... Гарна книжка! Так отам так написано, що можна тому повірити.

— А як-же там написано? — спитавсь Марко.

— Так, що земля була яйце, а тоді шкаралупа розкололась і піднялось в горі дві половинки — ото й небо. А земля висить на залізному цепу.

— Але-ж, — сказав Марко, — в книзі написано, що сьому Індійці вірили, а не написано, що се правда.

— То що, що не написано. Так сьому можна вірити, бо воно до діла приходить ся.

Марко почав доводити, що дядько Хведір помиляєть ся, але той не поступавсь і доводив своє, заходячи, іноді швидко, іноді трохи подумавши, хитрі та доладні доводи. Але спірці не дали скінчити ся жінки, котрих книжка зацікавлювала більше, ніж земля. Вони попроси-

ли читати і Марко знову удавсь до книжки. Він читав про те, як Ганнине горе все більшало та більшало, і деякі жінки-слухачки проривались риданєм, чуючи, як ховано Ганну... Далі пішло про Маринину долю. Спершу слухачі Марину гудили, але тепер почали жаліти, а почувши про її смерть, сказали:

— Бідна! Без святого причастя так і вмерла!

— Та й книжка-ж гарна! — озвавсь Корніїв батько.

— Гарна! гарна! — сказали другі слухачі.

— Оттак знущали ся з людей! — промовив дядько Хведір, згадуючи Кантоністів. — Дитину рідну відняли! І все то пани повигадували, як-би мужика дужче дошкулити.

— Дошкуляли вони йому добре, — промовив Корніїв батько, — та вже минуло ся.

— Минуло ся! — сказав Остап, крутнувши головою. — Не дуже то й минуло ся! Хиба й досі не робимо на панів? Кому відробляємо за землю? — Панам! Кому відробляємо на десятинах? — Панам!

— Нічого не поробиш! — сказав оден з чоловіків. — У них сила!

— Тож то й є, що в їх сила! А чого се так, що в них сила? — казав Остап.

— Того, що вони багаті.

— А чого-ж так, що один багатий, а другий убогий? Чого в Городинського скільки тисяч десятин землі, а в мене чотири десятини? Чи він більш Богови преподобив ся, а я в

Бога теля зїв — допитувавсь Остап.

— Мабуть зїли, дядьку! — сказав парубок.

— Отже нї, не їв, їй Богу не їв! А Городинський угоднійший! І чомуб цареві не зробити так, щоб усі були рівні, щоб не було нї багатих, нї вбогих?

— Та як же його так зробиш? — спитавсь дядько Хведір.

— А так: поділити землю на всіх! — сказав зважливо Остап.

Нїхто нічого не сказав і всі замовкли. Марко зрозумів, що вони ще боять ся його. Тільки Остап нічого не боявсь і казав:

— А то що: не вступиш з одного відробітку вилїзти, улазиш в другий і ніколи за тими відробітками тобі просвітку нема.

— Але-ж ви позичаєте, то мусите відробити! — сказав Марко.

— А вжеж — відробити... — сказав хтось якось непевно.

— Бач! — додав з комічним жалем Остап, — чомуж не пани нам відробляють, а ми панам?

Всі засміяли ся.

— Бач, чого схотїв! Ну, сього не діждеш!

— От! Не діждеш!... Може й до сього доживемо!...

— Нї вже мабуть! — промовив зітхнувши дядько Хведір і вдавсь до Марка: — От, як би ви що празника ходили до нас читати о-такі гарні книжки — то би добре було!

— Аби слухали, а то я радий буду читати,
— сказав Марко.

— Та слухати будемо!... А чи нема у вас часом ще якої книжечки дати мені прочитати? Чи нема у вас книжки про Будду — отсе мудрий чоловік був!

— А ви не чули про него? — спитавсь дивуючись Марко.

— Та книжку про Індійців читав, так там і про него, — відмовив батько Хведір. — Тільки там про него мало, а хотілось би до краю довідатись про него.

— Ні, нема! — сказав Марко і подумав: коли то така книжка буде по нашому, по українському?

— І про Юлія Цезара нема? То, кажуть, добрий вояка був — от би про него прочитати!

Марко тільки дивувався, слухаючи дядька Хведора — так його вражали ті речі в мужичих устах; а дядько Хведір, трохи подумавши, несміло додав:

— А про Запорожців пишуть що в книжках? От би прочитати!...

...пишуть! пишуть! — зрадів Марко; що дядько Хведір напав на таке, чим він його може вдовольнити. — Я вам дам прочитати і тут прочитаю.

Ще довго балакав Марко з селянами і міг помітити багато дечого новому йому. Але що найбільше його здивувало, так се те, що слухачі назвали мсву, котрою писано книжку, пол-
т... ..

— Се, — кажуть, — по полтавському писано.

Спершу Марко не міг зрозуміти сього, але потроху виявилось, що дрібні відміни в мові, такі, як ходить, замість ходити, шо, замість що, лучче замість краще, котрі вживано в сій місцевості, примусили слухачів назвати Левицького мову полтавською. Навіть дядько Хведір, що знав хоч трохи про українську старовину і той теж казав. Се трохи отруїло Маркову втіху, що почував він, вперше так близько ставши до народу, котрого він не знав, але хотів знати. І він сумно думав:

— Як страшно все забуто, коли степовик не вважає за свого Полтавця! Ой роботи, роботи, роботи безліч! Богато щирих та дужих сил треба, щоб прокинути зі сну сей народ! І як його прокинеш? Освіта, тільки освіта моглаб тут що зробити! Алеж руки нам звязано, а поки є хоч маленька змога, — мусимо робити!

І Марко згадав, що він вже третій день не брався за роботу — писання популярної книжки — і почервонів. Він того дня декільки годин уряд не відривався від роботи.

Від того часу Марко що неділі та що свята ходив в Корнієву хату читати книжки. Він прочитав Квіткову Марусю, Гоголевого Тараса Бульбу в українському перекладі, дещо з Шевченка, з Левицького і бачив, як залюбки слухають його селяни, як вони зовсім звикли до „полтавської” мови; як цікаво й сумно й раді-

но за одним заходом слухали вони про свою старовину. Заходжувавсь Марко читати й популярні брошури про господарство, але на них люди спали, або іронізували; вони не могли собі уявити, щоб пан, що пише книжки, знав про господарство більше, ніж вони, відвічні господарі. Марко помітив також, що поки він балакав з людьми про рідну історію, про науку — всі його слухали цікаво і няли йому віри; але якось він забалакав про застарілі способи селянського господарства і його не слухали, або — як Остап — дуже тонко іронізували з него. За теж на ґрунті суто просвітному Марко знаходив таких цікавих та прихильних слухачів, що в него в душі прокинулось могутнє бажанє віддати себе всього такій діяльності, діяльності провідника, культури, в народ. Йому уявляли ся десятки, сотні людей, що віддають себе тій справі, пишуть книжки для народу, обзнакомлюють його з літературою, з театром... Розпалена фантазія не мала впину і малювала йому високу народну культуру, таку високу, як колись була в Греків. І він обіцявсь віддати себе тій діяльності.

А потім инше починало уявляти ся йому. Починало згадувати ся те, що він побачив тепер в народі. Він побачив виразно, що народ та інтелігенція — два ворожі табори в його ріднім краю. Пан так довго панував над мужиком, так довго силкував ся відрізнити ся від него всякими способами, що як те панованє минуло ся, як не стало пана й мужика, а стали

інтелігенція та народ, то сей народ не кине з бачити в інтелігенці пана, ворога. І той погляд що мав народ на обмоскаленого довгим рядом історичних обставин очортілого мужиков! пана, переносив він і на всякого інтелігента, хоча-б він, як Марко і не відрізнився від народу мовою.

— Еге, на Україні було два ворожі табори — мужик та пан. Вони воювались. А воюючись вони, звісно, ніколи не няли віри один одному. Пани Городинські казали:

— Мужик спить і дивить ся, як би пана одурити.

Мужики з свого боку говорили:

— Панам, — аби жити з нашої праці.

І те, й те була помилка; але і в тому, і в тому була частина правди. Мужик зовсім не дививсь і сплюнч, як би одурити пана. Але звик дивити ся на пана, як на зорога, і не вважав за гріх, як що трапляла ся змога й потреба **с к о р и с т у в а т и** ся з панської недбалости, або невміня господарувати або ймовірности, котру вважав за необачність панську. Щож до потреби, то мусіла вона з'являтися часто, бо хоч пан і не мав думки жити все з мужичої праці, алеж так користувався з своєї заможности, з тисяч десятин землі, котрі мав він а не мав мужик, що мужикови доводилось часто й густо скрутно. Пан, — до якого народ лічив не тільки усіх справжніх панів, а також і новонароджених, звичайно дуже лютих до народу, — спокійно побільшував

плату за землю, що наймали в него селяни, за товар, котрий вони пасли на його пастівниках, не маючи власних і не хотів розуміти, що зробивши плату такою, що мужик не міг її виплатити, він саме тим примушував мужика знаходити всякі виходи з такого скрутного становища. Вихід був завсїгди один — одурити пана і віддавши більш, ніж треба, за пастівник, пасти частину товару, що з побільшеної плати, не сила була віддати її до пана, — в ночі на панському хлібови або на сіножати

І так тягла ся борня і вороги не були чесні один від другого і були роздратовані навзаєм тою нечесністю. І коли мужика можна було обвинювати за те, що він в кождім, навіть найприхильнійшому панському вчинкові бачив схований ворожий замір, та й пан так само був не зовсім правий, вважаючи мужика свинею, нисшою расою, або що. І коли мужика можна було обвинювати за те, що проміж його вироблювались люди, що неначе становили своєю спеціальною метою користувати ся з панського добра, то й про пана так само можна було сказати, що він часом був жорстокий для мужика.... Була борня. давня борня, початок котрої ховав ся ще в прастарих часах і ся борня впливала дуже погано на обох ворогів.

Та хоч і вороги були пан та мужик, алеж мужик мав ще один погляд на пана. Пан панував — в старовину своїм правом, а тепер богатством, освітою. Мужик се розумів і розумів, що панувати краще, ніж бути під панованєм

— і мужик силкував ся лїзти в пани. Хоч не сам лїз, так принаймі вивчивши свого сина в школі, віддавав його в які писарчата або крамарчуки в місто, маючи надїю, що той син вилїзе „в пани”. Приклади мужик бачив і мав надїю. Далі: хоч і ворог був пан, але мужик бачив, що пан розумнійший, освіченійший від него. І він звикав уважати мову, котрою балакають пани та одєжу, що носять, за вищі, кращі, мову та одєжу і переймав від них. Ось відкіля йшли ті „кохти ситцеві” на жінках та дівчатах, ті „жакетки” та „пальта” на парубках; ось відкіль то називанє своєї мови мужичою, а московської, що нею балакають пани, панською. Звісно, усе се переймало ся здебільшого не в самих панів, бо з самими панами близької знакомости мужик не мав, а в тих, хто стояв поміж мужиком та паном. Се були льокаї, покоївці, куховарки, економічні прикащики і ті, нарешті, з свого брата, що вже хоч трохи „напанились” — крамарі, шинкарі та глитаї. Можна зрозуміти, яке гарне було все те позичене. „Панська” одєжа, що пошили її селянські кравці, була просто неможлива — така нечепурна, що аж гидка; „панська” — мова була ще гірша.

І в купі з мовою, з одєжию надало й инше. Занехаювались старі звичаї, ламала ся стара мораль, відносини між дівчатами та парубками зробили ся погані.

Марко згадував се все і багато дечого иншого, про що він за останній час по части дізнав ся, по части догадав ся і його веселчані

уяви, його мрії мусіли зникати в темряві від сеї негарно сумної дійсности. Але тоді він згадував і ще інше. Йому утвляла ся Корнієва сестра, що (він дізнав ся від Корнія) сохла за своїм парубком; згадував ся парубок, котрому батько не дозволив оженити ся з ким він хотів і котрий умираючи через рік з чухітки, казав, що він умирає тим, що його розлучено, — і він мусів згоджувати ся, що поруч з тими сумними зявищами існували й інші — такіж великі, хоч і не так часто вони стрівались, як ті. Потім він згадував Корнієву сімю, дядька Хведора, Остапа, згадував їх поривання до просвіти, їх розмови і починав розуміти що під тою позверхною корою, котрою вкрита, на перший погляд, маса мужицтва, де свій культурний процес, до которого не придивилась та й не хоче придивляти ся інтелігенція. Боротися з темрявою, пособляти сьому культурному процесови та направляти його на користь рідному краю — ото був обовязок інтелігентції, важкий обовязок, котрий щоб додержати, треба було жертви і жертви великої — усім своїм життям. І боячись питавсь він себе: чи стане в него сили на таку жертву?

— Але її мусить стати! — казав він сам собі зважливо.

Але на його шляху стояло ще одно, про що він перше якось ніколи не думав, чого не мав зовсім на бачности. Се нове, несподіване — була дівчина, що стрілась йому на його життєвій дорозі, стрілась та й причарувала його.

го своєю гордою вдачною, зза котрої він до-бачав щіру ласкаву душу. Причарувала вона його, та й не знав він, що має тепер чинити.

— Чи маю я право на власне щастє? — думав він і йому здавало ся, що він не має до сього права. Але далі инший голос инше починав йому казати:

Чому ж не вийти не віддємсь увесь власному щастю і житю. Я робитиму з усієї сили; але на те, щоб я міг робити, мушу я мати хоч троха щастя — инакше людина не здолає робити. Ні, я маю право на власне щастє!

— Алеж ти казав жертву!... — знов доводив той таки невблаганий суворий голос і Марко не знав, що на се сказати. Жертва і власне щастє — се дві річчї, котрі, як йому здавало ся, не могла одна з другою погодити ся. Де жертва, там нема власного щастя, а коли так...

А коли так, то він мусить облишити усі грі мрії, забути, як блищать ті очі... Але тільки здумував він про се, як зараз же ті очі ще яснїйше зорїли йому просто в серце, а Марко виразно чув, що йому не сила їх забути.

Але щож робити? що робити? — питавсь він сам себе і відповіди не було.

VI.

Теплого вечера в недїлю вертавсь Марко до дому з читаня в Корнієвій хатї. Читанє вийшло сьогоднї особливо гарне. Марко почув багато цїкавого і багато такого, що надало його душі впокій та тиху впевнїсть, що його ідея переважить. Потім він був в учителя. Той про-

читав книжки, що брав в Марка і надзвичайно зацікавлений палко розпитував ся про український національний рух. Марко бачив, що з него буде щирий патріот і се друге щасливе вражінє побільшувало втіху від першого. І він ішов, широко вдихуючи в себе свіже вечірне повітря, почувуючись на дужу невтомлену силу. Він пройшов поміж деревами попід скелею, перейшов через місток і вступив в панський сад. Місяць вже підбивсь в гору і обливав срібним світом посипану білим піском стежку, верхи дерев та краї віт. Марко почув розмову в панськім саді і догадав ся, що се пани пішли на прохід. Йому не хотіло ся стрічати з ними і він, обминувши квітник, від котрого чулись голоси, перейшов просто на побічний ганок, на котрім звичайно пили в вечері чай. Тепер там нікого не було і широкі, складені з великого білого каменя східці ясно блищали проти місяця. Марко не поспішаючись, зійшов по них і зовсім несподівано побачив Катерину. Вона сиділа на поручатах, вся осяяна місячним сявом. Ясна її постать виразно визначалась в рамцях темної, тільки зверху сріблястої, купи листя дикої виноградини, що звивалась в гору по обох боках її. Вона сиділа задумана, склавши руки і трохи нахиливши обличчє. Марко виразно бачив її рівний ніс, тонкі губи та чорні брови, під котрими сховалось дві темні очі. Катерина сиділа, повернувши обличчє на той бік, відкіля йшов Марко, але вона була така задумана, що не чула, як він підійшов і не бачила його. Марко зупинивсь..

І відразу він почув, яку велику силу має над ним ся дівчина. Все, що він думав доси, мов повилось в голові якимсь туманом, відійшло кудись далеко-далеко, а насамперед стало одно: бажане бачити її, бажане бути з нею....

Вона почула його і підвела голову. Вона побачила його очі, втуплені в неї. Вона встала з поручат. Марко мовчки зійшов на ганок.

— Доброго вечера! — тихо сказав він. Він завсїгди казав се привитанє по українськи і Катерина любила його чути.

— І вам... — відмовила вона так само тихо і знов сіла на поручата.

— Еге, наші ще в саду...

Розмова ввірвалась. Катерина сидїла на поручатах, схиливши голову; Марко стояв біля столу, поклавши руку на стілець. Катерина чула, як в неї затріпоталось в грудях серце і зрозуміла се саме, що й Марко. Вона зрозуміла що любить його, зрозуміла, що доля звела їх на віки, — і вона дожидала. Вона дожидала кінця, того слова, що скаже Марко, як схилить ся перед її вродою, як положить до її ніг своєю молодість, вроду, розум....

А Марко стояв і чув, як туманїє його голова....

— Неси скатерть стіл накривати!

Се кричав льокай — він зараз готуватиме тут чай. Катерина сердито встала з поручат і пішла в свою хату. Марко також не зістав ся на ганкови і пішов геть.

Другого дня після обіду, сидючи в своїй хаті, побачив Марко, як під панський рундук підїхав Голубова повіз і сам він вискочив з неї і пішов в будинок. Від того часу, як скупався в ставку, Голубов не був тут і тепер трохи здивувало Марка, що він поспішивсь приїхати в буддень. А про те, він про него зараз же забув за роботою.

А Голубов тим часом вже сидів з старим Городинським та з Іваном Дмитровичом і балакав то про те, то про се. Але видко було, що він має щось інше на думці. Нарешті байдужим тоном сказав усміхаючись:

— А ось ще... Одначе ваш студент дуже червоний.

— А що ж хіба він? — здивував ся пан Городинський.

— Та я-ж вам кажу, небезпечна людина, пропагатор.

— Та що се ви таке кажете?

— Факти, факти, Якове Григоровичу, давайте! — сміючись промовив Іван Дмитрович.

— Факти? Ось! Сей пан веде тут свою „хохлацьку“ пропаганду. Він збирає селян і читає їм свої „хохлацькі“ книжки про Україну, про Січ, про гетьманів. Мета, звісно та, щоб підбурювати народ проти уряду, вабляючи його вільним гетьманством.

— А ви не помиляєтесь, Якове Григоровичу?

— Та не помиляю ся, кажу! Я недавнечко пайняв з вашої слободи наймита — салдат, розумний такий. Він і розказував, що тут у вас

читане і що він не схотів слухати, а інші ходять. Я випадком почув сю розмову і розпитав про все.

— Погана річ! — промовив Іван Дмитрович.

— Чорт зна, що таке! — скрикнув старий Городинський. — Мені, як по правді сказати, давно щось плещуть що він щось читає, та я не збрав на се уваги. Та в чому тут сила?

— В тому сила, — докірливо сказав Іван Дмитрович, що ся українська пропаганда суворо заборонена.

— Я радив би вам, почав знову Голубов, — подати зараз же звістку хоч становому.

— Ну, се вже вибачайте! — скрикнув сердито пан Городинський, — я не хочу в своїй господі до рук становому людину віддавати. Вже коли щс там є, то я його піду викину з хати та й хай собі іде, куди хоче. Хоча — кат його зна, може там нічого й не було...

— А, пі! — відмовив Голубов і почав розказувати, що він випитував в свого салдата так добре докладуючи свого, що Марко виявлявся мало-мало не динамітником.

Марко ще сидів над своїм зшитком, як почув за дверми молодого Городинського голос:

— Можна увійти?

— Прошу! — відповів Марко, встаючи та дивуючись тій візиті.

Іван Дмитрович увійшов урочисто та поважно. Від його постаті так і пашіло канцелярською величністю.

— Вибачайте, — промовив він повагом, — що потурбував вас.

— Сідайте, будьте ласкаві! — попрохав Марко.

— Іван Дмитрович сів на стілці, положивши свій панамський бриль на колінах. Марко сів проти него. Іван Дмитрович трохи посидів, спустивши очі в долину, а потім підняв їх і дивлячись ясно та впевнено на Марка, почав:

— Власне — я не сам, а з припоручення мого батька. Як що дозволите, я дам вам два-три питання і як що ви мені відмовите, то се мене цілком вдоволить.

— Будьте ласкаві! — відповів Марко і подумав: До чого се воно?

— Скажіть, будьте ласкаві, — ви зволите читати мужикам українські книжки?

! Іван Дмитрович, промовивши се, подався трохи назад головою, а його погляд ще впевненійший зробивсь.

— Еге! — кивнув головою Марко.

— І тільки українські книжки зволите читати?

— Еге! — так само відповів Марко

— І ви се робили вже декілька разів?

— Еге!

— Між иншим ви читали книжки з української історії і навіть самі дещо розказували мужикам?

— Ви не помилились. Але-ж ви дуже цікаві і мені вже докучило відмовляти. Я хочу також спитати ся: на підставі якого права

ви мене про се допитуєте ся та ще й мов про яке злочинство коли я ніколи не ховався з сим?

— На підставі права господаря дому, що не може дозволити, щоб в него робили ся такі речі! — сказав з олімпійською авторитетністю Іван Дмитрович. — Сеї українофільської пропаганди ні уряд, ні всяка добромисляча людина терпіти не може. І я думаю...

— Вибачайте, пане Дмитровичу як що я перепиню вас і скажу вам перш, що я думаю. Я-ж думаю, що ви можете далі не балакати зовсім, бо те, що ви маєте сказати, мене ні трохи не зацікавлює. І я тільки попросив би, щоб завтра дано мені до залізниці коний, бо як вам відомо, иншим способом я не маю змоги добутись туди. — Я сказав все, пане Городинський і більше не маю нічого вам сказати.

І Марко встав зі стільця. Іван Дмитрович почервонів і також встав. Його захопило пересердя, що сей студент розірвав усі пляни його розмови, котрою думав він, виявивши всю свою величність, знищити, в нівець обернути його. А тепер сей студент нагадує йому, щоб він ішов з хати.

— Дозвольте, одначе... — почав був він, але стрівсь з таким зважливим Марковим поглядом, що повернувшись і пробубонівши під ніс — „А про те” — вийшов з хати так саме велично, як і увійшов, удаючи з себе, що він не звернув уваги на Маркові слова.

— Отсе так! — Подумав Марко, як двері за несподіваним гостем зачинили ся. — Не стає

офіційальної поліції, так є добровільна. Але у всякому разі треба лаштувати ся в дорогу.

— А Катерина? — згадав він, і в него заще міло серце. І все се піде за водою? А жертва? озвався в душі другий голос. Сама доля пособляє тобі не збочити з шляху. Алеж яка се страшна жертва!....

Він сів на ліжку і почав думати. Так буде краще. Він поїде і все скінчить ся. Її се буде однаково, бо та невеличка прихильність, котру вона виявила до него, запевне не кохання. Потім — в них не однакові погляди на ґрунтовну річ... Еге, так краще так краще!...

І він встав і почав швидко, похапцем складати свої папери, хоча поспішатись було нікуди; він ще мав багато часу до ранку. Він силкувався робити все гарно до ладу. Задзвонено до чаю. Марко не пішов. Через декільки часу увійшов льокай і подав коверту. В коверті Марко знайшов гроші від пана Городинського плата за учительованє до кінця терміну Марко відрахував собі гроший, скільки припадало по сей день і відіслав оставші назад. Льокай пішов.

Проминуло ще з пів години — Марко вже зовсїв зібрав ся і тільки зіставив собі книжку — читати на дорозу. Відчинили ся двері і в хату увійшов хлопець-пощтар, що возив листи з стації. Він приніс Маркови два листи. Марко глянув і побачив, що один з них був не з пошти. Зачинивши двері за пощтарем, він розірвав той лист і прочитав:

„Сьогодні в 12 годин під скелею коло криниці. К.”

Марко прочитав лист в друге, в третє. Ось коли надходив край. Від того, як він відмовить на сей лист, залежало все його жите на далі.

Тепер вже не можна було казати, що вона його не любить: Марко міг бути певний, що лист був свідком нічого іншого, тільки кохання.

Перше він міг пірвати все. Тоді він був сам. Тепер було инакше. Кохана дівчина кликала його. Чи міг він зробити тепер те, що зробив би тоді? Чи мав на се право навіть?

Як же поєднати з сим його бажання віддати жите в жертву рідному краю? Одно стає на дорозі другому.

На столі лежав том картагенської історії. Марко не читав його давно, аж від того часу, як він читав після розмови в саді з Катериною. Тепер він зіставив його читати, як їхатиме.

Том лежав на столі перед очима Марка. Він побачивши його і згадав, що се книга про картагенську історію. І як згадав се, то згадав усе те що він тоді читав, згадав зруйноване Картагену і згадав жінку Гасдрубалову і свій сон.

І він згадав Катеринині очі і йому; й тепер здавало ся; що вона зможе бути такою Картагенкою, як що схоче.

Вона зможе віддати ся в жертву так само, як і він. І хибаж вони не можуть зробити сього в куні?

Марко знайшов відповідь, яка вдовoliла

його на сей час. Він вийде до неї і знає, що скаже.

Лист той справді був від Катерини. Увійшовши через кілька часу після того, як Іван Дмитрович прийшов від Марка, вона почувала про все, що сталось. Вона не промовила ні слова, але Голубов їй здався таким гидким, що вона зараз же пішла в свою хату і почала думати. Але думане було погане. Вона тільки почувала, що любить Марка. І вона почувала, що сего вечера все се непевне становище мусить якось відмінити ся, все се мусить скінчити ся. Але як? Чому він досі мовчить? Вона подумала і зараз же инша думка промайнула в неї в голові. Вона згадала сцену з Голубовим коло ставка і їй здавалось, що Марко й справді міг подумати, що вона має якісь почування до Голубова. Се так натурально. І тепер отся історія. Все складається так, що може впевнити Марка, що вона, Катерина, гордує ним.

— А він гордий — подумала вона.

— А завтра він їде і все скінчить ся. Все скінчить ся і те, що мусить виявити ся, рішити ся — не виявить ся й не рішить ся? І се слово що мусить сказати ся — не скажеть ся?

— Ні, воно скажеть ся! — подумала вона зважливо і вхопивши клаптик паперу, ні трохи не вагаючись написала до Марка лист.

— Ти трохи бліда! — сказала їй мати за чаєм.

— Голова щось болить — відповіла Катерина.

— В тебе руки холодні — ти хора. Підляж!

Катерина не була хора але її була нервова пропасниця. Вона послухала матері і пішла в свою хату.

Вона не роздягаючись лягла на ліжку погасивши свічку. З широко розплющеними очима лежала вона в темряві. Руки в неї були холодні, як крига, за спиною пробігав мороз, а голова палала.

Вона чула, як балакали на ганкови за чайним столом. Боже мій, як вони довго сидять.

Дзвонить годинник. Тільки одинайцять! А ще-ж то аж годину ждати! Ранійше вона не могла: тільки опівночі все затихало в їх господі.

Вона не думала про те, що мало бути там, куди вона піде. Вона думала про всякі інші речі. Вона почула, як дзвонить годинник і почала згадувати, як колись вона — ще малою — розбила годинник і повиламувала з него всі колісця. Потім вона згадала, як стара нянька злякла ся, побачивши се. Потім вона почула, як ся стара нянька, що жила й досі, щось бубонить і говорить в сусідній кімнаті, де вона спить з її сестрою. І вона почала згадувати, яка нянька товста і які в неї чудні губи, як вона балака. Потім вона згадувала няньчиного сина, кравця, котрий іноді п'яний заходив до матері і їй схотіло ся побувати в його хаті і подивитись, як він там живе. Потім...

Думки крутили ся, приходили і відходи-

ли без ніякого зв'язку з тим, що було в неї в душі. Іноді Катерина починала ловити себе на тому, що думала, але як тільки хотіла згадати свою думку зараз же забувала її.

Половина! Се половину до дванайцятої продзвонило Катерина не могла більш лежати. Вона встала, сіла біля вікна. Вона підняла темну стору (віконниць не було). Місячний світ упав смугою в хату і осяяв частину ліжка, комоду і двері. Катерина положила на вікно свій годинник і псчала на него дивитись. Три чверти до дванайцятої. Без десяти мінут дванайцята... Без пяти..

Вона встала і тихо-тихо відчинила ті двері з своєї хати, що виходили в сад. Білий від місячного світу ганк був перед нею. Темна скеля чорніла здалека і тільки де-не-де по ній перебігав місячний промінь. Катерина зійшла з ганку, перебігла квітник і вбігла в темну алею, що тягла ся аж до містка.

Як підійшла Катерина під скелю до криниці, Марко вже дожидав її там. Вона ще тоді зобачила його постать, як він не міг її бачити за деревами. Місячний промінь падав просто на него. Він стояв коло криниці, спершись на кам'яне цембрине. Катерина не зупиняючись перебігла край гаю і Марко вздрів її перед собою. Він випростував ся і вступив наперед.

Вона попередила його. Зупинившись перед ним і тим примусивши його зупинитись, вона сказала:

Я вас покликкала, бо думаю, що в нас у

обох є дещо, що маємо ми сказати одно другому....

Вона зупинилась, дожидаючи відповіді. Хвилю чи дві, котрі вона прождала Маркової відповіді, здавати ся їй нескінчено довгими. Нарешті Марко загомонів. Він говорив тихо, але кожне слово виходило з його уст виразно й твердо:

— Еге, ми маємо що сказати одно другому. Дозвольте мені сказати все, що я думаю. Я вас кохаю і бачу, що маю не одно се щастя, а ще й друге. Більше: ви даєте мені надію, що можете мене. Я не вмію висловити вам те, як я вас люблю, але сподіваю ся, що вам цього й не треба і що ви й так зрозумієте, що без вас я не буду щасливий.

Голос його затремтів. В нім почуло ся пригнічене пориванє. Катерина стояла непорушно і мовчки слухала. Марко казав далі:

— А те ж людина живе не самим тільки власним житєм. Є в кожесї людині святиня вища від власних почувань, від власного щастя. Такою святинею ставсь мені мій рідний край, моя Україна. Я присягавсь присвятити її своєму житю. І та людина, котру я кохаю і котру я благаю би зєднати своє житє з моїм, — повинна йти з мною до одної мети

Голос його тепер не тремтів. Він зробивсь тихий, але в йому чула ся сила глибокого, по вік непорушного пересвідченя. Він скінчив і тепер він ждав відповіді, але її не було. Катерина мовчала. Марко забатакав знову:

— Знаю, що я не вартий того щастя, котре ви хочете мені дати. Я знаю, як я мало даю і як багато беру. Але-ж...

— Але-ж, здаєть ся, хтось з нас помилив ся, Марку Петровичу! — перепинила його відразу Катерина, і її голос задзвенів неприязно та гордо. — Або може ми обое помилили ся. Ви сказали, що б е р е т е... Ви нічого не берете, Марку Петровичу. Я скажу правду, несховаюсь. Я прийшла сюди, щоб сказати вам, що я вас люблю, щоб і від вас також почути. Але такої відповіді я не бажаю. На умовах я свого кохання не віддаю.

Вона відвернула ся і хотіла іти. Невимовний жаль стиснув Маркови за серце.

— Люба моя! — скрикнув він і вхопив її за руку.

— Не смійте мене займати! І яке право ви маєте так казати! — скрикнула остро Катерина, вихоплюючи руку. — На умовах! У вас і тут... Боже мій!... і вона скрикнула і побігла геть.

В ту-ж хвилю Марко став її на дорозі.

— В ім'я того почування котре нас обох привело сюди, я благаю вас вислухати мене! — заговорив він палко. — На що ви кажете такі слова? Ніяких умов я не становлю і не маю на се права. Я кажу тільки про свою обітницю, я кажу, що я тоді тільки можу віддати частину свого життя персональному щастю, коли се щастє не йтиме проти сеї ідеї, котра керує тим житєм. І як би ви хоч на хвилину увірували в сю святиню, то...

— Ніколи! — крикнула Катерина і відхиливши рукою Марка кинулась геть і в ту-ж мить зникла поміж деревами.

Марко не рушив ся з місця. Він сподівався цього, хоч не хотів думати, що так може бути. Але инакше балакати він не міг. Він довго стояв на однім місці непорушно і в него не було думки побігти за нею, дігнати її, ще вияснити їй. Він знав, що се не пособить і не рушиз з місця, хоч і почував, як щось мов упало в його грудях...

Він тихо пішов звідси... Який безум! Невже він міг сподівати ся свого власного щастя? Як щасте може погодити ся з жертвою? В него була думка зєднати незєднане ніколи і він помилив ся. Як він міг думати, що він не помилить ся?

Він прийшов в свою хату і сїв коло відчиненого вікна. Голова в него робила з усеї сили. Розум чув, що він переважив, що почування обовязку, повинности подужало. І думка робила як ніколи. В Марковій голові спокійно, як здавало ся йому, вкладали ся ті думки, одна за другою, правильно, систематично. Се були думки про рідний край, про повинність перед ним.

Так минула ніч.

Марко бачив, як мерхли одна по другій зорі перед світом, як потім ранішній туман повив сад, повив скелю, обложив все навкруги. Потім він побачив, як соняшний промінь визирнув з за краю балки і стрільнув у туман, а за ним другий, третій. І Марко подумав:

— Мії промінь вже не засвітить...

Але природа мов сміяла ся з його горя. Огняною могутною кулею зійшло сонце, розбило тумани, ссяяло землю і земля озвалася усіма голосами — шелестом гайовим, шумінням вітровим, співом пташини, плеском водним — земля ожила. А проміне горіло ясно, гордо і сипало світло та тепло на всю землю.

— Коні готові! — Почув Марко за собою голос.

Марко мовчки взяв пакунок, надів капелюх і вийшов з хати. Коні нетерпеливо пирхали перед ганком. Він сів у еквіпаж. Коні рушили і вивезли його з двору, де все ще спало. Швидко перебігли слободу, виїхали в степ. Марко не зауважав добре, що навкруги його було — і жита, і трави, і косарі, і сонце, і шлях все се якось невиразно крутилось круг його. За се виразно він почував, що все се живе, що у всьому сьому могутне жите широко розливається і що сонце світить так ясно, так весело...

— А моє зайшло.... — крутило ся в його голові і в него немов зявило ся пересерде на се золоте, веселе проміне, що льлючись з високого неба живило собою всю землю.

Еквіпаж підїхав до стації. Марко увійшов до неї. Було ще трохи рано. Марко почав ходити по невеличкій хаті, далі зупинивсь перед списком поїздів і уважно прочитав його з початку й до краю кілька разів. Потім він перей-

шов до других друкованих та писаних папірців, що почіпляно було на сій же стігї. Він прочитав скільки і які на сій стації меблі і що міністер доріг забороняє курити.... Потім він підійшов до вікна і побачив, що сонце сяло ще ясніше, ще ліпше і в него тепер вже не було ніякого пересердя і йому було байдуже, чи воно світить, чи ні. Потім йому схотіло ся, щоб швидше прийшов поїзд, бо докучало стояти коло вікна, але поїзд не їхав і він стояв, думаючи про те, чи давно фарбовано штахетки в стаційному палісадчику і чи не краще було би їх пофарбувати не зеленою, а жовтою фарбою. Далі він почув, як кликано брати білети і зрозумів, що се кличуть його, бо більше пасажирів не було і пішов взяти білет і почув, як підїхав поїзд. Він сам заніс свій пакунок до вагону третьої класи, і то зовсім порожній, бо в нїм сиділо тільки троє, а хто саме, — Марко не розібрав. Він сїв в тїм кутку, де не було зовсім людей. Ще кілька хвилин і поїзд рушив. Марко став коло вікна і поглянув на стацію. Він хотїв щось подумати про сю стацію, але відразу, зовсім несподівано, сльози підступили йому до горла і Марко заривав гірко, тяжко, припавши розпаленою головою до холодного скла, сросюючи його своїми пекучими слїзми....

VII.

— Оттакої ще! — відкіля ти взявсь? — витрящив на Марка очі Семен Лісовський, як той, приїхавши вранці-рано з двірця залізничі, стяг з него ковдру і збудив.

Він скочив з ліжка, обняв ся і поцілувався тричі з Марком, все кажучи:

— Та кажи-ж, що се? На деякий час, чи зовсім?

— Зовсім, — відповів Марко.

— Чого так?

— Спершу одягнись та вмийсь та й я вмиюся, а тоді балакатимем, — сказав Марко, повеселійшавши від веселого Семенового облича.

— І то не погана річ, — відповів Семен, і вони сба почали доводити себе до ладу — Семен після снання, а Марко — після безсонної ночі в вагоні.

— Марто! становить самовар та швидше! — крикнув Семен в коритар до покоївки.

Через якої пів години самовар вже кипів на столі, а біля столу сиділи за чаєм Марко з Семеном.

— Ну, кажи-ж тепер, що там таке? — питав ся Семен, втупивши в Марка свої ясні-ясні голубі очі, що весело сяли з під рівних брів на світ божий, роблячи завсїгди веселим Семенове молоде та безвусе обличе з цілою копицею русого, м'якого волося на голові. Марко, з його сумним обличем, з поважними очима, з не-

величким темними вусами та тонкими губами, здавався поруч із своїм товаришом старійшим, ніж був справді.

— Ну, кажи-ж, кажи, — чого приїхав?

— Того, Семене, що... як би його краще сказати — попросили виїхати.

— Йо?

— І не — йо, а так саме воно й є!

— Та чого-ж се так?

Марко розповідав про все. Семен тільки слухав та головою хитав.

— Ну, хто-ж тобі казав так робити? — на-решті сказав він.

— Як?

— Не треба було їм заздалегідь виявляти, що ти таке є.

— А я думаю зовсім навпаки. Годі вже нам ховати ся. То „страха ради юдейська“, а то й просто соромлючись своєї національності, не насмілюємо ся ми часто й густо казати, що ми таке є, — все ховаємо ся і тим примушуємо думати, що нас зовсім нема.

— Колиж нас ганяють як ! — перепинив Семен.

— Правда! Але-ж тим нас і ганяють, що ми зайці. А ну лиш будемо ще чим иншим!

Вовками?

— Нам не гріх на деякий час побути й вовками.... Ну, та про се иншим разом! А тепер найцікавійше мені, як у нас стоїть справа з нашим товариством? Як у вас тепер ведеть ся?

— Як ведеть ся? — Перепитавсь Семен і

якось скривив обличчя, а очі дивились хитро й глузливо з під вій. — Побачиш сам! Ось завтра мусимо зійти ся слухати першу книжку до видання, — рішати, чи варта на неї гроші тратити. І запевне не варто, бо книжку написано чорт-зна по якому. Так книжок писати не можна. Ніхто так погано книжок не пише.

— З усього того, що ти кажеш, видно, як що я не помиляю ся, що книжка — твоя? — сказав усміхаючись Марко.

— Ти не помиляєш ся! — відповів тим таки ком'чно-смутним тоном Семен. Ти, на превеликий жаль, не помиляєш ся ані трохи. Книжку ту написало отсе доробало, що сидить перед тобою. Книжка ся — оповідання, оповідання для народу. Але ніколи народ в світі не буде її читати.

— Та буде тобі скимліти! — засміяв ся Марко. — Розкажи хоч, що ти тут робиш?

— Що я робив? Цікаве питанє! Проживав ті гроші, що висилав мені мій дядько-опікун.

— А як тих грошей не стало? — спитав Марко, бо знав, що якась земелька, з котрої опікун одержував Семена і його сестру-сироту, що вчила ся в гімназії, була невелика і Семени висилано гроші на скупю.

— Ох, ти не помиливсь, що їх не стало!... Годі я мусів взяти лекцію і отсе тепер бігаю на цю що дня врані.

— А далі що?

— А далі нічого, бо я й справді зараз піду на ту лекцію, а ти спи!

— Мабуть не заснеш ся після чаю.

— Про мене! — відповів Семен і хотів іти з хати, але зупинивсь.

— От я дурна тетеря, та й ти не кращий! — скрикнув він на Марка. — А чом же ти не кажеш, що тобі кічим буде жити?

— Та в мене є зароблених трийцять рублів — я не тратив.

— Ну, ті потратиш і потім... А тепер треба нозих грешній. Ти щасливий, бо гроші самі вже стрибають тобі до рук.

— Як то?

— А так, що один знайомий чоловіка кликав мене вчити свого сина. А я не хочу, бо мені й одної лекції буде. Сьогодні я мусів іти до него і сказати, що не хочу „Ерго”, — бери капелюх та йди зо мною і будеш мати діло з Самсоном Павловичом Ловченком та з його сином гімназіястом.

— Се добре! Але чи ти не дуриш мене, Семене? Може ти взяв би сю лекцію сам, а тільки відступаєш мені? Ти знаєш, що се вже було одного разу.

— Хомо нев'ірний! глянь на сей папірець — в ній написано те, що я казав, — я мав би його віддати, як би Ловченка не було дома.

Ловченко жив недалеко і Семен швидко погодив з ним Марка. Тоді Семен пішов на свою лекцію, а Марко на місто бо на лекції до гімназіяста треба було ходити ввечер. Най

самперед він побіг по книгарнях подивити ся, чи нема яких новин літературних. Він перекопав все, що було і знайшов нового тільки два погані водевілі, котрі прочитавши довго потім плював. Забіг і до бібліотеки почитати нових часописий; забіг до одного товариша і на обід вернув ся до дому. Семен був вже в дома.

— Де ти так довго блукав? їсти хочеть ся, аж шкура болить! — скрикнув він.

— Здоровкав ся з містом, — відповів Марко.

— А се що? — крикнув Семен і аж під ніс підставив Маркови новеньку українську брошуру, що ще пахла друкарською фарбою.

— Се де ти взяв? — спитавсь Марко, розгортаючи брошуру.

— Де! се нашого гурта перше виданє, — тільки-тільки отсе видруковано, — так один примірник узяв з друкарні.

— Та ти-ж казав, що першу книжку тільки читатимуть завтра!

— А, який ти нерозумний! Як ти не можеж зрозуміти, що я автор сеї книжки, що завтра читатимуть, що се моя перша книжка — чи міг же я, кажучи про неї, памятати про ту, що була попереду? Та й нарешті несподіванку хотів тобі зробити і навіть не писав нічого про се.

— За несподіванку дякую та ще до того й книжка на погляд мені подобаєть ся. Чому безавтора?

— Вчитель писав — боїть ся. — І Семен

сказав призвище і додав: — Але ти подумай тільки про се, що се перша праця нашим коштом і як що Бог дасть, то сих праць буде багато, багато, багато!

— А я й досі гроший за себе не заплатив до товариства! — схаменув ся Марко.

— Коли оглядівсь! Я за тебе заплатив давно. Хоча....

— Що: хоча? — спитавсь Марко дивлячись Семенови у блакитні очі, котрі сипали веселі іскри.

— Та ваш братчик-член — непевні люди. Треба було-б уперед з тебе квіток.

— Се вже практика довела тобі членську непевність? — засміяв ся Марко.

— А то-ж ні? — перепитавсь Семен і комічно зітхнувши, додав:

— Ох, довела!

— Як?

— Як тільки врадили товариство скласти, то того дня всі дали свою вкладку. Але другого місяця вже двоє — їх же імена, Господи, да незабвені будуть на страшному суді, — не дало — обіцяли ся потім, та й досі не чуть нічого, хоча вже псловину нового місяця минуло; мабуть ніяк не злічать.

— Віддадуть!

— Віддадуть! — тяг своє Семен. — Ваш братчик-член тільки й зна виляти...

— Одначе, — засміяв ся Марко, — не дурно Тапчанський казав про тебе, що ти на те клопочеш ся про товариство, щоб головою в

йому бути. Та ще й не головою, ще й товариства до путя нема, а вже починаєш забалакувати добре

— Стривайте, дайте мені тільки попоїсти, то я ще й не так забалакаю, а то я тепер охляв. — Марто! Марто! — загукав він, — та давайте їсти, бо помremo з голоду!

— А мені що до того! — озвала ся з сїний Марта.

— Як то — що до того? Виж будете винні бо через вас помremo! Вас тоді на Сибір зашють.

— Отсе мені лихо з вами! — сміялась моторна молодниця Марта, несучи на стіл страву та весело поглядаючи на Семена, — треба вже чогось вам дати їсти.

— Не чогось, а багато! Давайте, давайте лишень, що там наготували ви сьогодні з своєю господинею! — скрикнув Семен і зараз же заходивсь коло борщу. Але зївши кілька ложок, він кинув його і почав пильно придивлятися на Марка.

— Чого ти так на мене дивиш ся? — спитав ся той.

— А ось того?... здається мені, що ти не такий веселий як звичайно. Невже тобі така шкода того, що ти поїхав з села?

Маркови справді було сумно; але чого сумно — він не мав сили сказати Семенови. Досі вони жили з Семеном щирими товаришами, не ховаючи один від другого ні думок, ні гроший. А тепер в Марка було таке на серці, що

він не зважив ся розповідати про се нікому. Він положивши свою руку на Семенову і дивлячись йому в вічі, щиро сказав:

— Слухай друже, — ти не помиливсь і твоє щире серце зараз вгадало, що мені невесело. Мані трафилось нещастє. Але чи розумієш ти, що є такі річи, що про них не сила балакати, принаймі зараз?

— І твоя річ така?

— І моя річ така. Казати про неї я не можу і не знаю, чи скажу коли. Можу тільки сказати, що ні на наші відносини, ні на наші ідеї ця річ не матиме жадного впливу. Розумієш ти мене, друже? Не обвинувачуєш ти мене, що я не кажу?

— Ах ти дурне, дурне! — промовив Семен, хитаючи головою та з любов'ю дивлячись на Марка своїми добрими очима. — А щож, хіба краще було-б, як би ти відбріхувавсь та сказав, що нема нічого? Та мені хочеть ся поцілувати тебе за щирість і я зробив би се, як би мої губи не були в борщі!

Другого дня над вечір Марко з Семеном лагодили ся йти до старого Овсїєнка, в котрого повинні були зійти ся й інші земляки, щоб переслухати Семенову книжку.

— А знаєш що? — озвався Семен, виходячи на вулицю, — зайдімо ми по Шкляренка, мені хотілоб ся прилучити його до нашого гурту.

— Якого Шкляренка? — спитавсь Марко. — Того, що етнографічні матеріяли колись друкував?

— Та до него. Він тут живе і я отсе недавно з ним познакомивсь. Цікава людина. Ти знаєш він скінчивши гімназію, не пішов до університету, а пішов вчителі на село, бо учителів-українолюбців на селах нема і справа не дождатиме, поки він не скінчить університету. Вибув він щось років дев'ять учителем, зібрав масу лінгвістичного та етнографічного матеріалу, друкував його, хоч під своїм іменем дуже мало. Зрозуміло, як йому доводилось жити: і тепер у нас школи гарні, а тоді — п'ятнайцять дівт тому назад — ще кращі були. Натерпівсь він там лиха чимало, а все таки свого не покидав, — тай не покинув би, як би не лихо спіткало.

— Яке?

— Піп доніс, що він перекладає в школі євангелію по українськи. За се його скинено з посади і віднято право учителювати. Тоді він був десь управителем, далі знайшов тут собі службу, але поліція дізналась, що він тут служить, та й турнула його, — бо сеж небезпечно держати таку людину хоч би й до переписування паперів, що може перекласти по українськи євангелію! Тепер він знайшов собі приватну роботу і з того живе. Правда, цікава людина?

— Цікава.

— Але він ще тим цікавий, що страшенно тепер обурений проти своїх земляків.

— Чого?

— Та ось послухаєш його самого, бо отсе вже ми дійшли до него. Ходім у двір!

Вони увійшли в двір і постукали в двері в невеличкім будинку. Відчинив двері сам Шклярєнко.

— Приймаєте гостий, Максиме Кириловичу! — промовив до него Семен.

— Просим! — відповів коротко Шклярєнко і повів їх у свою хату.

Він наймав одну хатину, в котрій тільки було ліжко, стіл, три стільці, шафа з книжками та на стінах два-три українських малюнків та Шевченків портрет. Сам Шклярєнко був в дуже простій одежі. Се був чоловік середного росту, але в плечах широкий — видно було фізичну силу; худе, але чимале обличчє було виразне та енергічне з молодими очима та великими темними вусами; високий, випнутий лоб нагадував про упертість.

Семен познакомив Марка з Шклярєнком.

— Прощу сідати! — промовив той і в його голосі Марко почув якусь нотку — чи то невдоволення, чи то роздратованя.

— Ми отсе до вас, Максиме Кириловичу, щоб ви ішли з нами, — забалакв Семен.

— Чого і куди?

— Та до Овсієнка-ж! Будуть гризти мою душу, дочку мою, мою книжку нехтувати.

— Не варто й ходити.

— Чому так?

— Тому, що однак нічого не вийде.

— З чого? З моєї книжки?

— Ат! З тих заходів!

— От-же вийшла вже одна книжка, надрукувала ся.

— То випадком. А потім усе діло скаламу-тять ся.

— Та чого-ж так?

— Та того, що всі Українофіли або ледарі, або падлюки!

— А мене та себе до котрих ви рахуете!

— спитавсь усміхаючись Семен.

— Хотів би до перших, — озвав ся зовсім серіозно Шкляренко, — а про те — не знаю.

— Чи не думаєте ви, Максиме Кириловичу, що ви вже через лад суворі — спитавсь Марко.

— Через лад добрий — ви хочете сказати? Я маю підстави казати те, що я кажу. Років з двайцять п'ять товчусь я поміж земляками — бачив та знаю багато їх. І завсїгди бачив одно: справа починаєть ся широко, тягнеть ся вузко і кінчить ся нічим. Винятки з правила завсїгди бувають, але се правило. Гляньте на літературу — хто робить? Дві-три людини, а всі останні ледарничають, хоча моглиб багато і дуже багато робити; та ще се добре, а от як видавати доведеть ся та книгар часом не візьме, так пошукайте тоді видавця! Нїхто копійки не дасть, а в нас є земляки, котрі мають сотні тисяч і кричать про своє вкраїнолюбство.

— Але-ж ви забуваєте, що ось зараз вам навів склав ся гурток, що гроші є і видає книжки, — відповів Марко.

— Не забуваю! Але-ж я вам казав, як робить ся в нас діло. Так буде і з сим: пічнеть ся, тягтиметь ся і скінчить ся нічим. Та ви поди-

віль ся на те, що ми досі не маємо навіть того, що можемо мати, не маємо видань творів своїх кращих письменників, не маємо своїх книжок для народу.

— Але-ж ви знаєте, що цензура забороняє всяку популярно наукову книжку.

— А чого-ж сиділи дурно тоді, як не забороняла? Чом не наготували книжок тоді? Тепер би вони були. І може як би ми їх мали, то цензура її не забороняла би нових. Чомуж сього не було? Чому? Через ледарство, через недбальство!...

Шклярешко говорив се все палко, голосно і в його тремтячому голосі було чути злі сльози. Видко було, що та людина мучилась над тими думками довго і намучилась дуже; видко було, що все це займає її душу з глибини.

Мушу признати, що тут — ваша правда! — сказав Марко.

— Не можна сього не признати, бо всякому не засліпленому оку видко, яка наша інтелігенція. Можна назвати її українською? Довго подумаєте, доки дасте її се назвище.

— Чому-ж так?

— Чому? А ось, наприклад, отсе вам як? Є тут у нас один старий чоловік. Був замолоду вчителем в гімназії, писав замолоду по українськи, багато, кажуть, пропагував ідею. Тепер він вже старий і в него син пише магістерську дисертацію. І сей син не знає рідної мови, говорить тільки по російськи. Чому? Тому, що

цирий вкраїнолюбєць, його батько, не навчив його рідної мови. Ви не можете сказати, щоб се був виняток. Ви повинні признати, що вся наша інтелігенція говорить по російськи, тільки закидаючи іноді по свову і дітий своїх змалечку вчить тільки по російськи.

— Повинен.

— Не що-ж бо то й що! А подивіть ся далі — чи є хоч крапля солідарности поміж нашою інтелігенцією? Гляньте на Ляхів, хоч на Німців, на Жидів! вони дбають про те, щоб дати змогу своєму землякови вийти в люди, вбити ся в силу, щоб потім він, маючи ту силу, пособляв в спільній роботі. Вони держать ся один другого. А в нас? Я знаю одного українського письменника — він написав небогато, але всі казали, талановито, — він то умер з голоду, бо вмер знесилившись над тяжкою працею, котра не давала йому й стільки, щоб одягти ся та прогодувати ся. Він умер і ніхто про него і словом не озвав ся! А наше зрадництво падлюшне та шпиги...

— Стривайте, стривайте, Максиме Кириловичу! — озвав ся Семен. — Сього вже не чіпайте! Зрадництво та шпиги не наш, а цілоросійський продукт.

— Отже ні! Хай він існує і в других, але ж і ледарство і безладе та несолідарність і зрадництво та доноси — се все наші, сутоукраїнські продукти. Та гляньте ви в історію нашу! Чи багато солідарности виявляєть ся у всіх наших історичних рухах? Чи мало було в нас Бара-

башів? Та ні — ще Барабаш гарний — далі вже Адамовичі пішли; а далі вже не треба й Адамовичів було, бо гетьмани Брюховецькими поробили ся. Ат! та що й казати!

— Ви все звертаєте на нас самих, так, немов би тільки ми самі й винні у всьому; ви не хочете нічого класти на утиски... — почав Марко.

— Утиски? — перепинив Шклярєнко. — Щож про них балакати! Утиски існують — хтож каже, що ні. Але я тільки скажу от що: існують утиски. Маючи се на увазі, ми повинні булиб робити отак і отак! От і все! Я утиски признаю, від них починаю, завсїгди їх маю на увазі, — тим то і вимагаю від української інтелігенції більше, ніж вона дає!

Шклярєнко нервово заходив по хаті туди й сюди, кусаючи губи.

— Знаєте, — промовив він далі, трохи заспокоївшись, — отсе лежу я іноді в ночі та й думаю: Господи! сотвори чудо! Бо тільки так і може що зробити ся.

— Ні, — озвав ся Марко, я з вами не можу згодити ся. Все погане, котре ви показали, є і се все правда. Алеж не саме погане є. Є таке, що навіває на душу надії.

— Що-ж воно таке? — спитавсь Шклярєнко, зупинившись та глянувши на Марка.

— Те, що не всі без Бога в серці. Є люди котрі справді віддають своє жите на працю рідному краю. Я вам міг би сказати кілька імен і ви повинні будете схилити перед ними голову, бо се „сіль землі” нашої. Їх не багато —

се правда, — але коли-ж і де їх багато було? Та ще в нас при таких страшних обставинах! Але діло, що вони роблять, не вмирає і не вмире. Є борці і будуть такі, що боротимуться до загину, не поступаються нічим! Є!

Марко балакав се щиро, палко. Шкляренко мовчки дивився на него і як той скінчив, підійшов і стиснув йому руку.

— Я бажав би, щоби ви були праві, — промовив він і в його голосі задзвеніла якась інша, любязніша, м'якша струна. — Мені так здається, але може я помиляюся, бо я багато переживав... Дай Боже! дай Боже! — і він ще раз горячо стиснув Маркови руки обома своїми руками.

За кілька хвилин Марко з Семеном йшли в двох до Овсїєнка. Шкляренко не пішов.

— Не думай, що він не робить, — сказав Семен до задуманого Марка, — він робить і тепер і всі невеличкі свої гроші, що зістаються йому від життя, кладе або на видане якої книжки для народу, або купує українські книжки та посилає на село. Але він не може робити в гурті — каже, що сам більше зробиш.

В Овсїєнка було вже чимало людей, бо Марко з Семеном трохи спізнали ся за Шкляренком. Сам господар, старий Овсїєнко сидів в гурті і щось казав. Се був невеличкий чоловік, старий вже — зовсім сивий. Обличчя, колись дуже чепурне, було приязне та гарне й тепер; очі бістрі, мова швидка, з притиском.

видно було, що в старого збереглося ще багато вогню. Він був в своїй звичайній одязі - в мундурі російського урядовця, котрим він був.

- Побачивши він двох нових гостей, устав швидко, пішов назустріч і почав здоровкатись.

А, дуже радий! дуже радий! — задрібів він. Просимо до гурту!

— Знакомі? — спитався він Марка, киваючи оком на гостей, що сиділи в хаті.

Гості були всі Маркові знакомі, крім одного, — се був новий учитель з гімназії, котрий сего літа приїхав сюди на посаду. Марка познайомили з ним — він називався Бійчевський — і він дуже сподобався Маркові своїм щирим обличчям. Крім него, були тут ще два сини Овсієнка, студенти, які давніше не сиділи в хаті, все кудись бігали, зовсім не цікавилися справою, бо як знав Марко, — навіть трохи сміялися з батькового вкраїнолюбства, за те Овсієнкова дочка Маруся — невеличка на зріст, але чепурненька, білявенька дівчина, така ж жвава, як і батько, хоч і соромлива, — дуже щира була до всього; вона була учителькою на селі, а тепер в літї жила в батька; був Танчанський — низенька суха істота з глузливими злими очима та з голою обстриженою чорною головою; був Човгань — молодий професор з університету, на котрого за остатний час показувало, як на багато обіцяючу силу; був Савчевський — довга постать з апатичним обличчям,

богатий чоловік, що жив з тих грошей; котрі що року давала йому земля та міські будинки, — було ще трох студентів.

— Принесли? — почали питати Семена.

— Та приніс — терзайте вже душу мою! — відповів той з комічним жалем і положив руко-чись на столі.

— Хиба ви сюди й душу положили — в сі-м'я-паргали? — спитав ся Тапчанський.

— Ох, та й острий же язик має сей добро-дїй! — засміяв ся Семен, котрий завсїгди мав з Тапчанським війну словами. — Та що, як по-ложив?

— А самі тепер зістали ся без душі!

— Нема, що робити! За те ви вже нікуди не положите душі!

— Чому? — спитав ся Тапчанський, кот-рого зачепив той жарт.

— Тому, що ви без душі і так!

— Всі зареготали ся, а Овсїєнко промо-вив: — А нуте, люди добрі, — давайте лиш чи-тати — на що дурно час гаяти.

Всі посїдали круг столу, хто на кріслах, хто на канапі. Семен розгорнув рукопись і за-раз же почав читати своє оповіданє. Оповіданє було не погане, в звичайному, трохи глузли-вому Семеновому тонї, але крізь той тон ви-разно видко було молоду щирість. Семен і чи-тав щиро, не відриваючи очий від книжки. Як скінчив, то поволи підвів очи і глянув, — Мар-ковн здавало ся, що він глянув найсамперед на Марусю Овсїєнкову і що та до него трішки-

трішки всміхнула ся.

Кождий мусів висловити свою думку про прочитане. Перший почав Овсієнко:

— Воно нічого, — сказав він, — та наче трохи натуралістичне, в дусі Левицького...

Старий Овсієнко мав старі погляди на літературу і йому рідко коли подобалось те, що виходило за межу романтизму.

— Хиба Левицький натураліст?

— Є в него, є дещо таке!... От хоч би Бурлачка! Чи то-ж таки так можна писати? Дівчина чорт зна чого накоїла — і се по Левицькому — нічого? Так і повинно бути?

А хибаж Левицький каже, що так повинно бути?

— Алеж він не гудить! — відповів Овсієнко.

Счинила ся спірка, котра тягла ся досить довго, не довівши ні до чого. Овсієнко забалакав про мову:

— От і мова... Трохи шкандиба... Хтож таки каже **затого?** Що се таке **затого?** Я не понімаю.

— Та се-ж звичайне слово — такеж як російське **почти**.

— То й по нашому буде **пошти**.

Знов счинила ся спірка про **затого** та **пошти**. Савчевський і собі пристав до Овсієнка.

— Я ось що маю сказати, — говорив він по російськи, як і більшість з тих, хто тут був, — страшенно тягнучи слова і так вимовляючи їх, мов би язик що разу прилипав в ро-

ті і він мусів щоразу його віддирати, — ось що маю сказати: мова й мені не подобається — багато кованих слів.

Наприклад? — спитався Семен.

Ось наприклад **нарешті** або **годинник**. Так писати не можна — мова повинна розвиватися органічно, а такими словами ви занепащаєте мову.

— Правда! згодився Човгань.

І знов спірка про **нарешті** та про **годинник**, а далі й про другі слова. Студенти та Бійчевський обстоювали за Семеном, а всі інші за Овсієнком. Семен крутився туди й сюди, відповідаючи на всі закиди і нарешті скрикнув до Марка:

— Чого ти мовчиш, — кажи що думаєш.

Марко, що досі не міг ніяк похопити ся з словом — так всі палко балакали, тепер загомонів:

— Я зовсім згоджуюсь з тими, котрі кажуть, що мова повинна розвиватися органічно, а не робити ся, не кувати ся. Але мені здається, що такі слова, як **нарешті** та **зато** — щиро-українські і мови псувати ніяк не можуть. Слово **годинник** справді роблене, але — як вже тут і казано, всі до него так звикли, що й забувають, що воно роблене. Та й взагалі — чи може яка мова обійти ся без роблених або позичених слів? і чи може десяток-другий незручно позичених або зроблених слів зіпсувати мову?

— Як же не може? — Подивіть ся, як пи-

шуть Кіяне? — скрикнув Овсієнко.

— Нехай дехто з Кіян, — так само, як і не з Кіян — і любить вживати ковані слова, — та що з того? хай собі пишуть! Що є гарного поміж вигадками, що звязано кривністю з українською мовою, те зостанеться, а що незручне, недокладне, — саме забудеться й зникне.

— Але-ж ви не хочете відповідати на те, що пише мову! — сказав Тапчанський.

— Знов кажу, що не думаю, що нарізні слова могли зіпсувати мову. Скажу більше: мені здається становище в української мови таким: два-три письменники знають її докладно; останні знають аби-як і чого не знають, там свого додають і роблять своє нове. Але-ж не вважаючи на се, я думаю, що сих слів дуже її дуже небогато і що коли почали в нас кричати про ковані слова, то тільки тим, що такі, здавалося, авторитетні люди, як Костомарів, забалакали про се.

— І добре зробили! — згукнув Тапчанський.

— Зовсім недобре! — Як би се вони зробили в українській часописі, українською мовою, — се було-б може й добре. Але вони робили се в московських виданнях, московською мовою і розповсюджували серед московської інтелігенції думки про те, що українська мова — за малим не вся кована. Поминувши вже те, що ті закиди не завсїгди були правдиві, хоч би й у того-ж таки Костомарова, я певний, що свого тільки їй треба було усяким Алексїєвим і

Буреніним, щоб мати підставу галасувати про „старицко-левицкое нарічіє” та про „піхімскую мову”. Ба! навіть і цензори починають уже забороняти українські книжки на тій підставі, що мов в них багато кованих слів.

— Воно таки троха й правда... — сказав де-хто.

— І не трохи таки! — усміхнув ся Марко. А я, по правді кажучи, бачу для нашої мови небезпеку зовсім з другого боку.

— А з якого-ж?

— З того, що ми страшенно підпадаємо під вплив російської мови і не тільки в лексичі, — се ще не таке лихо, — але й в конструкції фрази.

— А що зробиш, коли нас учено в російській школі, коли ми читаємо російські книжки, бо своїх нема? По неволі і звикаємо до російської мови так, що й підлягаємо її впливови! — забалакали округи.

— Се правда, але не цілком. Російська школа, російська література не може не мати на нас впливу, але-ж і ми не ворухнемо й пальцем, щоб хоч трохи параліжувати сей вплив.

— А чим-же його параліжуєш?

— Чи ми вчимо своїх дітей по українськи? — відповів Марко питанєм на питанє. — Чи ми самі говоримо по українськи? Ось ми тут зійшли ся коло свого рідного діла, а чи всі ми говоримо по своєму?

Декілька осіб почервоніло, але ніхто нічого не відповів. Всім було ніяково, що Марко

зачепив се питанє. Марко бачив се, але не жалував, що сказав, бо думав, що колись треба повстати проти таких аномалій.

Молодий учитель Бійчевський озвав ся перший:

— Я згоджуюсь з вами, — сказав він до Марка, — але що-ж ви зробите, коли все жите що нас оточає, все впливає в один бік? Щож робити?

— Бороти ся з тим впливом — відповів Марко.

— Се легко сказати, та не легко зробити.

— Борба ніколи не була легенька. Але я знов кажу, що ми й не починали сеї борби та й про те, щоб почати, не дбаємо. І ось відціль я бачу небезпеку для нашої мови, а не від нарізних, хоч би й дуже недокладно зроблених слів. Та нарешті треба дати і авторови волю вживати т. вирази, які йому здають ся кращими. Ось тут сперечались проти слова **затого**, чисто народного слова, котре часто стрічаєть ся в етнографічних матеріялах, — хоч би в тих же „Записках о Южной Руси”, — і казали що треба замість його поставити одні — **пошти** — а другі — **сливе**. Нехай і те, й те однакові українські слова, алеж дозвольте нарешті мені вживати з них те, яке я хочу, яке здаєть ся мені кращим. Се авторське право, котрого в мене ніхто не може відібрати!

Маркова оборона поспішила сього разу і безщасні слова зістали в оповіданю. Семен повеселійшав і вдав ся до Марусі Овсієнкової:

— А що-ж ви, Маріє Степанівно, нічого не кажете? — спитав ся він.

— Я? — промовила дівчина і почервоніла. Мені дуже подобається все — і оповідання і мова.

— От спасибі, що заступились! — скрикнув радісно Семен, а Маруся почервоніла ще дущє.

— А от ще правопис... — почав Овсїєнко, витягаючи з кишені першу брошуру, що видано вже було за гуртові гроші. Ви, Семене Олександровичу, держали тут коректуру, мабуть і сю держатимете, то нам треба поговорити за правопис.

— Та що-ж тут є говорити? — відповів Семен. Правопис відомий, — той, котрого цензура вимагає — иншим не надрукуєш.

— А ні! — промовив Овсїєнко, — ось ви, наприклад, пишете бер**ця**, вед**ця**, а хл**ба**-ж воно так можна. Треба писати **т**ся****, щоб видко було, що воно; а то ми своєю фонетикою так зіпсуємо мову, що за 10 років нас не будуть розуміти.

І знов зачала ся спірка, вже за правопис: молодші стояли за фонетику, та за **ц**ця****, а старі опір тому ставили.

— Та мені здається, — сказав Марко, — що се не така важна річ — чи **т**ся****, чи **ц**ця****. Я, наприклад, маючи на увазі читачів по селах, писав би **ц**ця****; але як що буде й **т**ся****, то книжка з того не споганіє.

— Ні, так не можна! — відмовлено йому.

Греба щось одно вставити, а то в сьому питаню в нас такий гармідер та нелад, що кільки книжок, тільки й правописий.

— Нехай сьому й правда! — відказав Марко, — але хто-ж сьому винен? Нехай кождий не держить ся за свою думку про яке **цця** чи **тся** так, як репях кожуха, то й не буде сього. А держати ся нема чо́го, бо се річ не така важна, щоб про неї й балакати.

— Як же не важлива річ — встановити правопис!?

— Та хіба ми встановлюємо і́равопис? Як би ми були парламентом або академією наук, котрих постанови моглиб мати загальну силу, тодіб ми встановляли правопис. А ми можемо встановити його тільки в тих двох-трох книжках, що самі видаємо. Та й що встановити? Його вже давно без нас цензура встановила, а нам кинула тільки **тся** — змагайтесь, мов, коли хочете, а мені се вже однаково.

— Так дивити ся на діло, се значить, — не поважати свою мову? — скрикнув Тапчанський.

— Вибачайте, — відмовив Марко, — а чим може людина довести, що вона поважає свою мову?

— Як — чим? — Поважним поглядом на неї!

— От-же ні! Роботою на сій мові! — відповів спокійно Марко.

Тапчанський мусів змовкнути, бо й рядка мабуть ніколи не написав по українськи.

А тимчасом спірка починала робити ся надто горячою. Здавало ся, що рішало ся питанє, від котрого залежить доля всеї України. Бачучи господар, що гості вже гризуть ся, поспішивсь зупинити:

— А годі, люди добрі, про се, бо нехай вже буде так, як я кажу!

— Чому-ж се так? — задерикувато спитав ся один студент; але другі, котрим докучила спірка, зупинили його і поступились Овсієнкови, яко найстаршому з усіх.

— А що то ми будемо ще видавати? — Спитав Бійчевський.

Усі мовчали. Нї в кого не було нічого зробленого. Бачучи, що всі мовчать, Марко озвав ся:

— У мене виготовано кільки брошур для народного читаня і як що дозволите, то я принесу їх.

— Добре! — сказав господар. — А коли?

Постановили, що в ту неділю і пішли до вечері, до котрої покликав їх господар. За вечерею містили ся по козацьки, дехто сїв. Семен опинив ся коло Марусі Овсієнкової і увесь час любенько з нею балакав.

— Нема ладу! — промовив Марко, ідучи з Семеном до дому по порожних, ледви освічених газовими ліхтарями вулицях.

— Де? — спитав Семен.

— В нашім товаристві. Кожде питанє викликає спірки. Про що не піччи говорити, не знайдеш нічого, на що всі мали-б однаковий погляд.

Семен мовчав і Марко говорив далі.
 — Воно не дуже й дивно, як роздумаєш ся. Української інтелігенції нема, існують тільки українські інтелігенти. Кождий з них виробляв свої погляди самостійно, як що здатний був на те, або підлягав чийому впливови, а загально цілогромадського тону. впливу не було й нема. Тим то кождий і різнить ся поглядами з іншими, тим то кождий за ті погляди і держить ся так, бо як він їх здобув сам, то вони здають ся йому і дуже дорогими і цілком непогрішними....

— Еге... — мугикнув Семен.

— Ніякого гуртового діла робити не можна, коли не погодити ся з поглядами. Шкляренко каже, що кождий мусить робити нарізно і що так більше зробить — так, здаєть ся він каже, Семене?

— Еге... та про що ти кажеш?

— А про що ти думаєш? Я кажу про Шкляренків „індивідуалізм“. Сей Шкляренко мене зацікавлює. Він щира людина, але ненормальна. Він саме й є найтипичніший продукт нашої української розрізнености, несолідарности. Тим у нього й такий погляд на гуртову роботу, але...

— А як тобі подобаєть ся Овсієнкова дочка? — несподівано перепинив Марка Семен.

Марко дивуючись глянув на Семена і невдоволений спитавсь:

— А на що тобі Овсієнкова дочка?

— Правда, — гарна дівчина?

— Гарна... Але-ж я тобі не доказав. Я думаю...

— До того ще й розумна! — перепинив Семен.

— Хто?

— Та Маруся Овсїєнкова!

Вони йшли попри ліхтар. Марко ухопив Семена за плечі і поставив його проти світла. Він глянув йому в обличчя і побачив, що воно сяло щастем. Марко весело засміяв ся.

— А я й не туди-то, дурний! Коли балакати серіозно, то вона гарна дівчина, щира — мені подобається.

— Справді? — радісно спитав ся Семен. — Ходім!

Вони пішли знов від ліхтара в темряву і Семен сказав:

— Ну, ти вже мабуть здогадав ся?

— Про що? — лукаво спитав ся Марко.

— Я її свататиму !

— Добре зробиш. Ви вже скінчили діло? Се-б то: проміж себе? Балакали?

— Уже! В нас така постанова: через рік я кінчаю курса, одержую посаду і тоді ми побере-мось.

— А старий-же?

— О, ми з старим приятелі! Правда, він з грошиками, а я голодранець, алеж він не така людина, щоб став на перешкоді, — відповів Семен, беручи за клямку від своїх дверей і входячи в хату. Марко увійшов за ним.

Проминув місяць. Марко вже скінчив всю справу з екзаменами і тепер тільки дожидав, поки настановлять його учителем в гімназії —

се вже йому було обіцяно. Семен мусів ще на рік зіставати в університеті, бо був на медичному факультеті. Нарешті з'явився і папір про гімназійного учителя — Марка наставлено учителем грецької та латинської мови в гімназії, в тому ж таки місті, де й був він. Річ, котрої мусів учити Марко, була не дуже весела, але Марко волів узяти її, ніж вияснити школярам краси російської історії або мови. За сей же місяць Марко прочитав в товаристві п'ять своїх брошур, але тільки дві згодились видати — останні три — збірники народних казок, пісень та дум, що зрадагував Марко, дві для діточого та одну для народного читання, здали ся товариству неважливими. Марко довго обороняв їх, але оборонити не міг. Дехто казав:

— Нема ніякої рації годувати народ казочками та оповіданнями. Народови треба науки.

— Але що-ж ви зробите, коли цензура науки не пускає. Будемо видавати хоч те, що нам дозволено.

— Нема на що видавати казочки!

— То нічого не видавати?

— Та... коли хочет ся гроші переводити, то можна й се видавати! — сказав Човгань. — Я не прихильник читання ради читання і стою за науку. Наукових книжск в нас нема.

— Я мушу сказати тут ті слова, що чув не давненько від одного щирого Українця. Хто-ж винен, коли люди науки нічого не писали наукового для народу тоді, як се можна було, як

цензура дозволяла науково-популярну літературу? Як би вони тоді писали та видали, то може й тепер не забороняла-б наукових книжок. Хто-ж винен, що люди науки копали ся по архівах і не думали про живе діло.

Човгань почервонів. Вів вже три роки свого професорства рив архіви, відкопуючи відтам якісь дати та ще щось до свого археологічного характеру роботи і йому здавалось тепер, що Марко натякає на него.

— Дозвольте спитати ся, — на кого ви натякаєте? — остро спитав ся він Марка, котрого він так недавно бачив на шкільнім ослоні.

— Я ні на кого не натякало, — відповів Марко. — Я тільки кажу про те, що треба живого діла, а не мертвого. Та й діла, а не спірок.

— А якіж се спірки?—не покидав свого Човгань.

—Та бачите, — ми ніяк не можемо погодити ся і на дрібних питаннях. Ми сперечаємо ся про слова, про літери, а забуваємо про те, що народови треба книжки і треба швидко і треба багато. Ми забуваємо, що народ живе в темряві, що його москалізують з усіх боків, що наші вороги вживають усякого способу аби нам пошкодити, аби нас знищити і самі даємо їм в руки перевагу, гаючи дорогий час на безрезультатні, безплодові спірки, про такі речі, що вони не варті нічого. Ми балакаємо багато, а робимо мало.

Маркові слова зробили вплив — всі змовкли, бо не могли нічого сказати. Але згодом

Шкляренко, стрівши якось Марка на вулиці, сказав йому з сього powodu:

— Ось подождіть лишень, коли вони всі не розлізуться, як руді миші.

— Та вже-ж побачимо! — відповів Марко.
— Не такий страшний чорт як його малюють.

Але в самого було на душі погано, бо він сам бачив, що ладу в їх товаристві дуже мало.

Однак дві Маркових брошур та одна Семенова пішли до цензури.

Марко вчився не в тій гімназії, в котрій довелося йому тепер учителювати. Тим то всі люди в сій гімназії були йому нові. Почав він свою службу з того, що поробив візити до директора та до товаришів-учителів і познакомився з усіма. Директор йому не сподобався — він по начальницькому трохи згорда балакав з Марком і новому учителеви здавалося, що йому давано якусь високу авдієнцію. Від учителів перше вражіння було невиразне: відразу багато людей довелося побачити. Дві тільки постаті відрізнялися в голові Марка виразніше від других. Один був Кашмін, учитель географії та історії, типічний Москаль, — широкий в плечах невковирна постать, велика лисина, руда борода, ніс з широкими, наче розірваними ніздрями і хитрі розумні очі; другий Гайков — учитель математики, здається, Українець, — швидкий, люблязний, чепурний, і через лад уже солодкий — все з медом та маком. Обидва Маркови не сподобалися.

Призвичаївшись трохи до роботи в гімназії, Марко почав знову мати вільний час і робити свою роботу. Своя робота в него була популярно-наукові книжки для народу, котрі готував він на той час, як знову буде вільно друкувати їх на Україні. Крім сего, він писав дещо в галицькі видання. Роботи було чимало.

Бував він у людей мало — тільки в товаристві та ще Семена щодня бачив, з котрим досі жив в одній господі, хоч і на різних кватирах і що дня сходивсь з ним їсти й пити. З одного боку — йому ніколи було заводити знакомости за роботою, а з другого боку — йому не хотіло ся бувати поміж людьми, коли його серце було повне тяжкого горя.

Еге, поранене серце гоїлось. Глибоко-бо вразила його ясноока горда дівчина своїми острыми очима і та рана боліла та ятрилась, не даючи Маркови спокою. Образ коханої дівчини не зблід, не затер ся в него в душі — навпаки: тепер, як він її не бачив, вона ще виразнійше стояла перед його душевними очима. Він згадував усе, що торкало ся до неї: своє жите на селі, свої розмови з нею, згадував її слова, рухи, погляди. Він проводив перед-себе знов день поза днем усе своє жите коло неї і переживав його хорим серцем. І переживаючи, чув він, що вона мов ще любійша стає йому, мов ще дорожша здаєть ся серцеві. Серце дорого за неї заплатило і тепер більш, ніж коли, бажало мати те, за віщо тільки віддало.

Марко ловив себе на таких думках, почи-

нав нагадувати собі свої думки про жертву, починав упевняти себе, що він не має права домагати ся власного щастя; але та сила, що не давала йому спокою, не скорялась тим доводам. І часто довгими осінніми вечерами, сидячи сам в своїй невеличкій хаті перед лямпою, за столом, закиданим наперами, з пером в руках над якою роботою, він відразу невольі уявляв собі коханий образ і тоді вже не міг нічого робити. Він починав ходити по хаті туди й сюди і образ за образом, згадка за згадкою проходили йому в голові, — то мов голублячи його відблеском перебутого щастя, то розриваючи мукою його серце — мукою з думки, що се щасте могло-б бути і не було і не буде. Тоді він починав обвинувачувати сам себе, казати, що він не так почав і не так робив діло, як треба, що він невдалий, що він сам відштовхнув від себе дівчину.

Але тверда душа його не туманіла. Він усе знову починав бачити річ так, як вона є і розумів, що иншого сказати він Катерині не міг. Сховати свої пересвідчення, він також не міг, та до нічого гідного се не довело. І він знов тоді вертався до тої думки, що він повинен забути про своє щасте, котре судилось йому. І в него зявилося тоді могутне, всескоряюче бажане втопити свої думки, згадки й жалі в невсипущій праці на користь тим ідеям, котрі викопали безодню між ним та його щастем. Тоді кидався до роботи і робив мов зачарований, нічого не чуючи навкруги, нічого й не

бажаючи чути. Він до обіду бігав до гімназії, а вернувши звідтам і скоро пообідав, кидав ся до роботи і робив, затого не відпочиваючи, до пізної ночі. Семен не розумів тоді, що з ним робить ся, бо на всі запитання Марко тільки махав рукою.

— Бій ся Бога, Марку, — хіба-ж так можна робити? — сказав Семен! Ти занедужаєш?

Але Марко не звертав на те уваги і палка робота тягла ся звичайно кілька день, а потім починалась реакція. Марко знесилювався, дух пригасав, приходила така втома, що Маркови потім здавалось, що на нього находив на той час пароксизм великої апатії до всього. Але сей пароксизм був недовго — знов голова починала робити, знов думка за думкою, згадка за згадкою розпалювали її.

І так тягло ся з того часу, як Марко приїхав з села. Мусіло перегоріти, перепалити ся горе, щоб очистило ся знову серце.

Марко декілька разів аналізував своє становище. Він завсїгди доходив до того виводу, що инакше бути не могло, але не міг з тим помирити ся. Він казав собі, що він повинен забути се своє особисте горе та віддати усього себе роботі на рідний край і віддав справді; але-ж він бачив, що сила, проти котрої він боров ся, була далеко більша, ніж він досі думав. Він не бояв ся, що вона його зламає, поверне у другий бік: того образу коханої України, котрим сповнена була душа його, не

могла вирвати відтіль ніяка сила, — тим і ніяка сила не могла повернути його у другий бік; але-ж за те він невиразно ще поки почував, що ся, невідома йому досі сила така велика, що може й не зникнути, може й зістати ся і гризти точити його душу...

В такім становищу був Марко, як одержав лист від Корнїя. Марко листував ся і з своїм учеником і з Петром Олександровичем, учителем. Він посилав їм туди книжок, а учитель давав їх селянам. Корнїй деякий час довго не писав чогось і учитель. Одержавши тепер листа, Марко розгорнув невковірно писане і почав читати досить байдуже — щось инше було на той час в його голові. Але та звістка, котру він прочитав в листі, примусила його забути все, що він думав і його серце відразу стрепенулось. В листі, між всякими поздоровленнями, поклонами та иншим, стояло ось що: „А ще є в нас новина. Нашого пана дочка вже тут не живе, а кудись поїхала. Люди казали, що вона вчителькою поїхала”.

— Що се?

Але ми повинні на деякий час трохи повернути ся назад.

VIII.

Катерина не зупиняючись бігла від скелі аж до містка, неначе боялась, що Марко гнати-меть ся за нею. Перебігши місток, вона зупинилася і пішла поволійше. Вона вся тремтіла від

страшної образи, що зазнала її від Марка. Образа здавалась їй так великою, неслівською, що вона навіть не могла думати про неї поки, а тільки почувала її, почувала усім серцем.

Катерина вбігла в свою хатину і впала на ліжко. Серце колотилося в неї в грудях мов би хотіло вискочити. Вона вхопилася руками за груди, наче хотіла зупинити його, але не могла. Вона підвелася і сіла на ліжко. Вона не розуміла нічого, голова в неї була в якімсь тумані. Вона так просиділа якийсь час. Зразу вона помічала, що в неї дуже бить ся серце; а потім якось і того не стала помічати. Втупивши в темряву очі, сиділа вона непорушно, без думки, і тільки свідомість величезного нещастя була в неї на душі. І вона сама не помітила, як відразу важкий сон знеміг її і вона впала на ліжко як була одягнена і заснула.

Чи довго вона спала, вона не знала. Але як вона прокинулася, все ще навкруг спало. Вона зразу не могла зрозуміти, що з нею. Потім вона почула на собі одіжку і подумала:

— То се я заснула одягнена?

Вона роздяглась, лягла на ліжко, щоб спати. І тоді відразу вона все згадала, все, як живе, перед нею уявилося. Вона вже не могла спати. Вона почала думати. І враз їй зробилося все так зрозуміло. Думки складалися так легко, в такому логічному порядку одна за другою. І так виразно се робилося, що вона мов чула, як думає. Але вона не помічала, що всі думки її крутилися коло одного осередку:

— Все скінчило ся! — се була перша думка. — Тим, що він мене образив, — друга.

— Чим образив? — Я, дівчина, прийшла сама до него, признавати ся в своїм коханю, а він сказав: приймаю твоє коханє, але на умовах.

— Її коханє — на умовах!

Вона завсїгди звикла думати, (а книги, що в них описовано коханє, помагали сїй думцї вдержати ся), що за коханє треба віддавати все: все своє жите і все, все! І вона мала думку, — ні, була певна, — що досить їй сказати слово, щоб Марко зробив се. Вона думала навіть, що він так і скаже їй. Візьміть все мое жите і все, все!...

Але він сказав....

Катерина змалечку звикла, щоб сповняли ся всі її бажання. І хто часом не сповнив тих бажань, той мусїв сподівати ся її гніва. Але хто-ж не вдовольняв? Сього затого не було... Але тепер стріло ся і в Катериненому серці було зло.

Катерина була горда. Змалечку її турчала мати та всі навкруги про її чудову вроду. І вона звикла шанувати ту вроду, дивити ся на неї, трохи не як на власну свою заслугу. Вона думала, що жіноча врода, — се жіноче право на все, що жінка схоче, право повелївати усіма. І вона певна була, що повелїватиме. І вона помилилась і се була її страшна, несвітська образа.

Вона вже не заснула. Вранці мати, побачи-

вши її бліду, змучену, сказала, що вона хора і намагалась покласти її в ліжко. Але Катерина лежати не могла. Вся її істота сповнена була якогось напруження, що не давало їй змоги навіть довго всидіти на однім місті. Вона тому увесь той день пробула в саду, ніби читаючи, а найбільше — швидко ходячи по стежках. Книжку вона іноді розгортала, але читати в ній нічого не могла.

Другого дня на погляд вона зробила ся вже зовсім спокійною. Але в душі в неї спокою не було. Все ті-ж незмінні думки снували ся в неї в голові і страшенно втомляли своєю незмінністю, однаковістю. Сї думки були такі важні, що Катерина неначе фізично чула, як вони робили борозни в неї в мозкові.

Минув тиждень, другий... Зло з серця зникло. Почуванє образи трохи зменшило ся, зробило ся не таке дошкульне. І що більш то почуванє блідло, то виразнійше починала вимальовуватись перед нею Маркова постать. Катерині й перше сю постать бачила — ся постать не відходила від неї, — але вона мов туманом повита була. А тепер вона стояла перед нею, виразно, так виразно, що Катерині здавало ся, що вона бачить найдрібнійші риси його облича. І Катерина почала дивити ся на сю постать.

Вперше, як зявила ся вона виразно, Катерині зробило ся чогось незвичайно жалко і вона поплакала пів ночі. Її здавало ся, що вона з образи, або краще сказати, вона її сама не знала, чого вона плаче.

Потім вона почала дивити ся. Яка спокійна, яка в собі впевнена постать! Се погано вражало Катерину, що постать, така спокійна та впевнена. Але як вона придивилась далі то се перше вражіне зникало. Постать спокійна і... дужа. І знов се погано вражало дівчину, бо ся дужість переважала її, Катерину. Катерину знов обнімало почування образи і вона прогонила від себе сей образ, не бажаючи його бачити. Але вона мусіла згодити ся, що та дужість, що вона її бачила в ньому, мала змогу й тепер прикувати її, Катерину, до себе. І Катерина дивилась.

І потроху зникало в неї роздратованє, потроха звикала вона дивити ся на питанє з другого боку... Одного разу в неї навіть зявила ся думка, що вона, Катерина, егоїстка. Вона вимагала від Марка, щоб він віддав їй все за коханє. А чому-ж Марко не міг того вимагати? Ся думка здавала ся їй зразу нісенітницею і вона зараз же знайшла вдовольяючу відповідь:

— Чому? — Тому, що я дівчина, що я маю вроду...

Але трохи зчасом вона почула якусь неправду в сій відповіді. І тоді відповідь не стала вдовольяти її, вона схотіла знайти иншу, кращу, але знайти не могла. За те набігла инша думка. Се вже було не скоро — місяць минув від того часу, як Марко поїхав. Тоді зявилась отся думка:

— Що примусило його так зробити?

Зразу Катерина не могла собі уявити, щоб

могло бути таке питанє, але тепер воно саме прийшло і під впливом того дужого образу, що не відступавсь від неї, не покидало її.

— Що примусило?

Адже він сказав, що її любить. Він сказав, що ніколи не буде щасливий без неї. Се вона добре тільки тепер згадала, бо перше вона пам'ятала з сеї відмови тільки те, що так її образило.

— Брехня! — хотіла вона скрикнути на се Маркове впевненє, але не могла. Вона згадала його обличчє, голос, яким він се сказав і не могла сказати, що се брехня.

— Але-ж коли любить, — чому зрік ся? На кого проміняв?

Нї на кого? — відповіла вона собі. Він сказав, що є висша святиня, нїж особисте почуванє і що тою святинею він живе на світі.

Але щож було сею святинею? Хімера! Неможливість! дурниця, що з неї всі люди сміють ся! І на сю дурницю проміняти її, Катеринине, коханє!

Але-ж нї, знов таки — він не міняв. Коханя в него — одна річ, а те — друга. З сеї святинї глузують люди, але-ж... Але-ж мабуть велику силу має вона над Марком, коли він міг зрек-ти ся свого щастя задля сеї святинї.

Свого щастя? А звідки, вона, Катерина, знає, що вона дала-б йому щастє?

Ся думка була і нова і незвичайна Катеринї. Але за останній час вона вже звикла до того, що її приходять до голови надзвичайні дум

ки, так, що зразу вони здають ся нісенітницею, а потім.... Не диво, що й ся думка не вийшла в неї з голови і де-далі все більше та більше за-панувала там, і дівчина мусіла нарешті згодити ся, що вона, Катерина, ще не знає, чи Марко мав би те щастє.

Але-ж вона давала йому своє коханє! Се правда. Але-ж він живе не так, як інші люди. В него є висока мета, є святиня, що він її служить. Катерина починала тепер розуміти, що її коханє ще не було-б йому щастєм, коли-б вона так дуже різнилася з Марком, — бо в неї не було ніякої мети....

— Але-ж ся мета була хімера, була дурниця!

— Що до того, коли вона мала над Марком таку силу! Щось є в тій дурниці, що вона подужала сю душу дужую. А що-ж саме?

І Катерина починала про се думати. Минали дні, тижні, і її починало здавати ся, що Маркова мета мабуть не така дурниця, як вона зразу думала. І навіть більше: її схотіло ся знати, чого саме хоче Марко.

Вона сього не знала. Він багато разів забалакував з нею про се, але що разу вона до сього була неуважна, навіть глузлива. Згадавши останне, Катерина почула себе винною. Як дорого дала-б вона тепер, щоб почути знов те, що він казав тоді.

Але його вже не почуєш, а відповіді треба. І вона почала згадувати все, що він казав, силкувалась звести до купи, зєднати розрізнені Соняшний промінь — 7

вирази, фрази, кинені тоді чи тоді думки — всі сі уривки, що лишили ся в її голові ще від того часу. Ся робота була важка її голові, але Катерина вперто не покидала її. І її здавало ся, що потроха вона дещо починає розуміти.

Саме серед сеї душевної борби, що її відбувала тепер дівчина, надійшов один випадок і тільки прискорив справу. Одного дня приїхав до Городинських убраний якомсь урочисто Голубов і... освідчивсь Катерині. Дивлячись на його модну одежу, на таке модне прибране — прилизане обличчя, Катерина мимохіть прирівнала його до Марка і мусіла згодити ся з тим, що поміж сим претендентом до неї і Марком була ціла безодня різниці, мов би се були люди не з одного світа. І ся різниця була не на користь Голубову.

Відіславши збентеженого та сердитого Голубова без нічого, Катерина знов повернулась до своїх думок, знов почала шукати відповіді на питанє: чого хоче Марко? Катерина згадала, з яким пошанованєм завсїгди балакав Марко про Шевченка і зважилась прочитати його. Так, щоб ніхто не знав, добула вона книгу і почала читати. Вона прочитала картку-дві і побачила, що дуже мало розуміє: московське вихованє зробило її нетямущою до рідної мови.

Але-ж вона не кинула книжки і зважилась навчити мову, щоб знати, на кого проміняв її Марко. Ображене коханє, вражена гордість примушували її вперто йти до своєї мети. Її схо-

тіло ся знати, що написано в тій книзі, так, як відкинутій коханці хочеть ся побачити свою розлучницю, щоб знати, задля кого її відкинено. Вона розпитувала про невідомі її слова в простих служниць-селянок, добула десь словар Закревського і таки досягла того, що через деякий час почала розуміти Шевченкову мову. Тоді вона почала читати.

Могутня поезія мужичого поета не могла не зробити впливу на впечатливу до поезії дівочу душу. Вона й не помічала, як починала плакати там, де поет хоче викликати сльози, або несамохіть підлягала впливови урочистого пророчого тону багатьох місць Шевченкової поезії. Вона пізнавала тут Марка, але всеж не знаходила собі відповіді. Але-ж одного разу її довелось прочитати:

„Мені однаково, чи буду
Я жить на Україні, чи ні...”

Почуванє, котрим переняте сї вірші, вразило її надзвичайно. Вона о стільки знала Шевченків житєпис, щоб спочувати всю силу того почування. Вона зрозуміла тоді, як міг поет зрікати ся свого щастя задля України. І вона несамохіть перенесла тую-ж думку й на Марка...

Очи її почали бачити більше. Дика краса Гонтиного образу не могли її не вразити. І вона, вся тремтючи після прочитаної сцени, де він убиває дітей, прирівнала Марка до Гонти. Еге, і сей вміє так зрікати ся з любови до рідного краю.....

Від того часу вона вже не могла добре ро-

зуміти, як ішли її думки. Образи, найбільш образи опанували її. І один від них був образ борця за рідний край, людини, що зрікається власного щастя. І той образ був перед нею тепер в надзвичайному сяючому орелі.

І далі інші образи уявляли ся її. Се була і мати з „Неофітів” і „Відьма”, і Оксана і вона сама, Катерина, такою, якою вона себе досі знала. Ті образи або приходили один за другим, або йшли мішма і що разу, як зявляли ся, покидали якийсь слід в неї в душі.

І ось — стало ся! Прийшов час, коли Катерина побачила, що вона тепер вже не та, що була перше...

Вона зрозуміла, що та врода, котру вона так високо становила, не дає її ніякого права ні на що. Вона зрозуміла, що ся врода зовсім не має непереважної сили, як то вона думала зразу. Вона мусіла побачити, що є дещо висше від вроди — се краса душі, і зрозуміла, що тим Марко відійшов від неї, що вона мала тільки красу тіла, але не мала краси душі.

Потім вона зрозуміла й інше. Вона побачила, що є дещо висше, вдоволене власних почувань та бажань. І се висше має силу над всі інші почування та бажання. І сій силі мусить все скорити ся.

І вона покорила ся. Вона зрозуміла всю красу душевну того, з ким розрізнила її доля і покохала його ще більше, ще красшим, чистійшим коханєм. Вона покохала його, добре розуміючи, що між нею та ним пірвано звязки.

Чи була в неї надія знов звязати їх? Вона не питалась, не думала про се, вона віддалась вся се-му новому її почуванню. — Еге, новому, бо се не було те старе коханє, що викликало ся воно вродою. Ні, се було любованє з ідеальної, як її здавало ся, краси душевної її милого, се було схиянє перед ним своєї гордої голови.

Але-ж не се тільки. Вона зрозуміла, як нікчемне, яке ганебне для людини було те житє, що ним вона доси жила, і пїрвала з тим житєм на віки, без звороту. Вона побачила, що повинна жити инакше і з того часу слова „рідний край“, „Україна“ були її не мертвими словами, а назвищами тих щирих почувань, що ними повне було її серце.

Часом обнимав її великий жаль по згубленім щастю. Вона каралась, обвинувачувала себе в тім, що не хотіла розуміти того, що мусіла зрозуміти, від чого залежало її щастє. А тепер се щастє загинуло, загинуло на віки! Між нею та Марком безодня — вона повстала після послідного побаченя ся з ним під скелею. Вона не може переступити її, її несила, а Марко також не може, бо він вже зробив все, що міг і не може мати ніяких надій. Сього не відміниш нічим, се повинно так зістати ся.

Але-ж се розбивало її серце. Вона чула затого фізичний біль, як думала про те, що сама розбила своє щастє. Але-ж і якась гірка втіха була її в думках про се. І вона думала про се все, згадувала Марка, його обличчє, його

голос, його розмови і все висшим, все ідеальнішим здавав ся її він і все низшою, все грішнішою здавалась вона сама собі. Вона зрозуміла, що розбила й його жите...

І тоді Катерина почула потребу спокутувати свій гріх. Ся покута повинна була виявити ся в якій діяльності, бо богата душа Катерини, штовхнута на новий шлях, чула, що треба її діяльності, треба вдоволити поривання до виявлення своєї сили.

Вона зрозуміла вже, що мусить віддати свою діяльність Україні, тому рідному краю, що вона його згубила була і тепер знайшла. Але що-ж вона могла зробити? Вона чула, що Марко працює пером, але вона, на її думку, не мала ніякого хисту до літератури, до писання. Її діяльність мусить бути инша, — але яка? Вона сього ще не знала.

Минали дні, дівчина нудила світом, шукаючи відповіді на своє запитанє, шукаючи до чого прикласти свої сили, чим виявити свою любов до свого рідного краю. А відповіді не було...

Перебираючи в голові розмови з Марком, вона згадала, як він радив її заходити ся самотужки коло власної освіти. Вона зважилась зараз-же се зробити. Найсамперед вона хотіла познакомити ся з тим, що вона перше мусіла знати — з рідним краєм, з рідною історією та літературою. Тимчасом уся сім'я Городинських переїхала на зиму в місто. Брат давно вже поїхав до свого Петербурга. Катерина мала змо

гу читати і заходилась читати щиро, палко. Вона прочитала все, що змогла знайти по бібліотеках та по книгарнях з української літератури, прочитала багато історичних та етнографічних творів і тепер вже більше-менше була знайома з тим шляхом, що ним мусіла йти від сего часу. Потім вона почала вчити ся мови, бо вона не знала її і просиджувала довгі години, складаючи свій власний словарик.

Все се робила вона самотійно. Її не довелося познакомити ся ні з ким з щирих Українців, бо знакомости вона могла мати тільки в домі свого батька, а в них бували завсїгди не такі люди, щоби між ними можна було знайти того, чого Катерині було треба. Але її не тяжка була ся самотність — навпаки — вона впивалась своєю роботою в самотині, ховаючись, як впивають ся ховаючись своїм коханням.

Так минула зима, прийшла весна. Повіяло новим життям і ще душе розбуркало в Катерининих грудях бажанє робити. Її хотіло ся тепер іти в учительки на село. Вона згадувала, як Марко казав колись, що московська школа по селах, се жерело народної деморалізації. Учителі, виховані в московськїм дусі, не тільки не зменшують сеї шкоди, що її вчиняє шкільна програма, а навіть побільшують, — „усердствую не по разуму”. І Катерина надумала стати учителькою, щоб хоч трохи, чим зможе, зменшувати ту страшну шкоду, котру робить по селах московська школа. Вона довго думала про

се, розглядала питанє з усіх боків і твердо зважилась досягти свого. Такої зважливости її треба було, бо її доводилось, з сього powodu, ще мати борбу з батьком та матерію.

Се було літом, вже знов на селі. Гарним теплим днем вся сім'я (крім, звісно, Івана Дмитровича, що був в Петербурзі) сиділа за ранішнім чаєм. Сьогодні Катерина зважилась побалакати з батьком та з матерію про свою мету. Звичайно, тільки в часі їди можна можна було побачити в купі батька та матір, бо весь день батько, хоч і не хазяїнував сам, десь ходив по господарству, а по обіді спав. Катерина наважилась побалакати зараз-же. Вона підождала, поки брат та сестра з гувернанткою напились чаю і пішли. Зісталась мати коло самовара; батько допивав чай і мав зараз іти.

— Потрівайте трошки, тату, — мені треба з вами та з мамою побалакати, — тихо промовила Катерина і трохи зблідла.

Мати мовчки, здивувалась, глянула на неї, а батько своїм звичаєм скрикнув:

— А про що там балакати? Кажи швидше, бо мене до господарства треба! — і він розкинув ся на стільці, відпихкуючись всім своїм важким тілом.

— Я хотіла побалакати з вами, — почала Катерина, — ось про що... Я не можу так сидіти без ніякого діла. Мені нудно, таке жите не вдовольє мене. Я хочу роботи...

— Якої-ж тобі роботи? — запитав батько, високо піднявши з дива свої густі брови.

Мати поки що мовчала і нічого не казала.

— Я знайшла собі роботу. Я хочу учителювати в народній школі.

Пан Городинський відразу відкинувся від стільця й випростував ся. Він не міг ні слова сказати з превеликого дива і тільки сидів та дививсь на дочку, кумедно вирячивши очі та рознявши рота. Так тягло ся досить довго, аж поки нарешті він важко відкахнув ся і знов розлягаючись на стільці, сказав:

— Пху! Як ти мене здивувала. І вигадась таке!

— Я кажу серіозно, тату.

Мати, що весь сей час дивила ся на дочку своїм сухим поглядом, спитала ся нарешті неласкаво:

— Від коли в тебе такі кумедні бажання?

— Вони, мамо, зовсім не здають ся мені кумедними, — тихо і твердо відповіла Катерина. — А повстали вони з того, що я зрозуміла, що гріх сидіти людині без діла, що я не маю ніякого права се робити.

— Ніхто тобі й не каже, щоби ти сиділа без діла, — сказала мати. — Ший, читай!...

— Се мене не вдовольняє. Мені хочеть ся правдивого діла, а не іграшок з вишиванєм.

— Правдиве дівоче діло — дожидати ся, поки її не віддадуть замож і тоді — зробити ся доброю матерію та господинею! — сказала мати авторітетно.

— Я не думаю так, мамо, — відповіла Ка-

теріна, — се колись так думали. Тепер думають инакше.

— То се вже мати дуже стара стала і не розуміє, що говорить? — сердито образилась мати.

— Я не кажу того, мамо. Я кажу тільки, що людські погляди відмінюють ся і що було гарне трийцять років назад, то може бути негарним тепер.

— І де ти набрала ся таких поглядів? — спитала ся мати, уважно дивлячись на дочку.

— А се мабуть від того шибеника Кравченка! — скрикнув батько. — Не дурно я бачив, що ти, Катерино, все з хохлацькими книжками панькаєш сі.

— У всякім разі можете бути певні, — відповіла Катерина, — що не він мене навчив іти в учительки. Та се й неважливо. Річ в тім, що я бажала-б бути учителькою...

— Але ти нею не будеш! — безапеляційно сказала мати.

— Мамо, я нею буду! — знов тихо, але зважливо сказала Катерина.

— Що? — широко глянула мати. — То ти робитимеш те, чого батько та мати не хочуть?

— Мені не хочеть ся так робити і ось я на те й хочу побалакати з вами, щоб впевнити вас, що я мушу зробити те, що надумала.

— Будь ласкава, — не балакай і не впевняй, — зимно відповіла мати, — се анї трохи не може! — І вона вийшла з хати.

— Що-бо ти, дочко, надумала? — спитав

трохи докірливо, трохи жаліючи батько. Він любив дочку більше, ніж мати і тепер він і сердився і жалів за одним ходом.

— Тату, я вам скажу по правді: змучилась моя душа оттаким порожнім життям. Не можу я так жити!

— А чого-ж тобі нестає? Кажи, чого тобі треба від нас?

— Мені не стає того, чого ви мені не хочете дати: діяльності.

— Та на що-ж тобі та діяльність?

— На те, що я не маю права сидіти без діла і ще на те, що мені не сила без діла сидіти — мене тягне до него.

— Не розберу я! — розвів руками батько. Живе в достатку, має змогу вдовольняти своїм бажанням... Чи не в нігілістки ти часом пішла, дочко? — спитав батько, трохи злякавшись.

— Тату, не глузуйте з мене! — промовила дочка, не помітивши батькового ляку. — Не глузуйте, а спробуйте мене зрозуміти.

— Не розумію я тебе дочко!... Одначе, нехай иншим разом, а то мені тепер ніколи.

І пан Городинський встав і вийшов з хати Катерина трохи не заплакала. Та й заплакала б може, як би не прийшли слуги збирати посуд.

Лягаючи того вечора спати, довго й широко молилась Катерина стоячи на вколішках перед образом в своїй хаті. Вона зробила ся релігійною від того часу, як поїхав Марко. Вона знаходила заспокоєне від свого горя в молитві і часто молилась. Вона благала тепер Бога

помогти їй. Їй було шкода матері та батька, не хотіло ся зробити їм що погане і вона молилася, щоб Бог післав їм в серце прихильність до її думок. Молитва й тепер заспокоїла її і вона лягла спати, наважившись поки що мовчати та дожидати ся того, що буде.

Проминув тиждень, — ніхто не нагадував про те, що було. Катерина нудилась дожида-
нем. Коли одного разу батько, зовсім несподі-
вано спатив ся дочки:

— А що, викинула з голови своє учите-
льованє?

— Не викинула тату, та й не викину ніко-
ли! — відповіла Катерина.

Батько аж підскочив на стільці.

— То отсе ти знов?! — скрикнув.

— Тату, я не дитина, щоб відмінати що-дня
свої погляди та бажання.

— А мені здаєть ся, що ти ще дитина та
до того й нерозумна, — котра сама не знає,
що робить! — сказала мати, — її обурювала
Катеринин спокійність.

— Я знаю, що я не дуже розумна, мамо, —
відповіла Катерина, — але все-ж в мене є на
стільки розуму, щоб не міняти що дня своїх
бажань.

— А звідки в тебе сей дух такої впертос-
ти? — спитала трохи глузливо мати. — Не
вередуй-бо, Катерино, — додала вона острійше,
— бо нічого з того не буде!

— Я, мамо, не вередую. Я кажу те, про що
довго думала і про що вже не передумаю.

— От ти й побалакай з нею! — озвав ся батько. — Ти хоч би подумала про те, о скільки можливе твоє бажанє.

— А чомуж воно не можливе?

— Чому неможливе? Та чи ти знаєш, що таке школа?

— Знаю.

— Знаєш, бо колись раз була в нашій! Се ще не значить, що ти знаєш! А школа се ось що: се праця втомляюча з рана до вечера, що опісля й ніг не підволочеш; се мізерна плата — яких 15—20 рублів на місяць, котрих до того ти по два, по три місяці не одержуватимеш з управи; се тісна, брудна твоя хатина, що на неї старшина з писарем по місяцю не даватимуть дров; се п'яний старшина або писар, що будуть ходити до тебе в школу та показувати, що вони твоє начальство; се...

Пан Городинський балакав палко, силкуючись впевнити дочку.

— І ти йдеш в сю школу? — І ти все се перетерпиш на собі?

— Адже інші перетерплюють — чому-ж я —ні?

— Перетерплюють ті, що не мають що їсти, — сказала мати, — а тобі, здаєть ся, сього не бракує.

— Не бракує... Але-ж мені бракує іншого — я чую, що мені хочеть ся робити, а не сидіти, згорнувши руки.

— То помагай матері в господарстві! — сказав батько.

— Щож я тут помагатиму? В нас тільки ключниць, кухарів та всяких служниць, що мені нема тут чого робити. Та й не се мені хочеться.

— А того, що хочеться, ти не матимеш! — перепинила її мати. — І ніколи не балакай про се зі мною!

— Мамо, — промовила зблідши Катерина, — я буду балакати, бо я хочу мати його!

В Катерині вже обурювалась гордість, що її вона мала спадщиною від матери, та вкраїнська впертість.

— Я ніколи не покину про се думати! — сказала вона твердо.

— Думай, про мене, що хочеш, а балакати про се я не бажаю.

— Але-ж, мамо, чимсь треба се питанє рішити.

— Ми з батьком його вже рішили: ти про него не повинна й балакати. Годі!

І пані Городинська величаво вийшла з хати і кілька день не балакала й слова до Катерини, а та все шукала способу досягти свого.

За кілька день мати дала Катерині тільки щойно одержаного листа й сказала:

— Радила-б прочитати уважно, — тут може знайдеться таке, що й тобі здасться.

Катерина почала читати. Лист був від Івана Дмитровича. Се була відповідь на той батьків лист, що в ній старий Городинський писав синові про Катеринине бажанє. Іван Дмитрович іронізував з сестри та — без соро-

ма казка — радив „владою батьковою та материною покласти край хімерним забаганкам моєї сестриці”. Катерина віддала матері листа мовчки.

— Що ти скажеш про сей лист? — спитала мати.

— Я думаю, мамо, що брат даремно його написав, а ви даремно дали мені його читати.

— Чому?

— Тому, що все се ні трохи не відмінить моїх думок.

Мати склала руки на колінах і пильно подивила ся дочці в вічі.

— Скажи, будь ласкава, — почала вона, протягаючи кожде слово, — скажи, будь ласкава, о скільки серйозна уся ся кумедія?

Катерина почервоніла.

— Ви мене ображуєте, мамо, звучи кумедією те, що мені дороге.

— Так се серйозно?

— Я давню вам вже кажу, мамо.

— Добре. Відкіль-же залізли до тебе такі думки? Від кого ти їх почула? питала ся мати таким голосом, яким учитель допитує ся ввійманого на шкоді школяра.

— Я сама до них дійшла, — себ то: до думки про школу.

— Я сьому не дам віри, — сказала мати і ще пильнійше почала дивити ся на дочку і ще довше почала тягти слова. — А ска-а-ажи, будь ласкава, — ти не-е дистуєш ся з тим... студентом?...

Катерина спалахнула.

— Мамо, ви допитуєте мене як слідчий, злочинця. Я не зробила ніякого злочинства, щоб мене так допитувано.

— Але ти не відповідаєш на моє питанє, — тим же тоном тягла мати.

— Я не відповім вам анї одного слова, як що ви будете так зі мною балакати.

— Не в тім річ! відповідай на питання!

— Я не відповім. Як що ви пообіцяєте ся, що так зі мною не балакатимете, то тоді відповім! — сказала Катерина зважливо і встала, щоб іти.

Панї Городинська очам своїм не йняла віри. Правда, пещена Катерина завсїгда не була дуже слухняна і завсїгда була недоторкана, але такої зважливости, такої твердості мати від неї не бачила.

— То ти так відповідаєш матері? — спитала ся вона, придержуючи дочку за руку.

— Вибачайте, мамо, як що я вас образила: я не хотїла.

Панї Городинська зрозумїла, що краще вдоволити ся з сеї відповіди і почала вже трохи инакшим тоном:

— Ось сядь, будь ласкава, та побалакаєм гарненько. Ти зовсїм даремно спалахнула і менї гірко й неприємно...

— Мамо... — почала трохи збентежена Катерина.

— Добре! добре! — перепинила панї Городинська, — я бачу, що ти не хотїла сього зро-

бити. Але ти все-ж не відповіла на моє питанє. Я тебе питаюсь не як слідчий, а як любляча мати свою дочку.

— То й скажу вам, мамо, що я з ним не листую ся.

— І не листувала ся?

— Ні.

Пані Городинська знала, що Катерина ніколи не казала неправди. Як що вона не хотіла чого сказати, то вона звичайно так і відповіла, що про се вона нічого не скаже. І тепер пані Городинська не знала що й казати.

— Мамо! — почала Катерина тремтячим голосом. — Вислухайте і пійміть мені віри, що я кажу правду. Пійміть мені віри, що я иншого не скажу. Я не можу, цілком не можу більше жити панянкою і сеї осені я мушу піти учителювати....

— Я не хочу більше балакати! сказала пані Городинська і пішла.

— А що, — спитавсь пан Городинський жінки в вечер, лягаючи спати, — яка була в вас розмова з поводу листа?

— Не дуже гарна, — відказала пані, — вона вперто держить ся свого.

— Що се значить? — спитав ся пан Городинський.

— І сама не знаю.

— Клопоту багато буде.

— Того не минеш. Шкода тільки, що я мушу все сама відбувати, а ти нічим мені не можеш!

— Та чим же тут допомогти?

— Ти батько!

— Чоловік та жінка трохи помовчали. Пан Городинський сидів у шляфроці на ліжкові і міркував. Нарешті він почав:

— Знаєш що?...

— Що? — спитала ся жінка, не відходячи від туалету, де она причісувалась.

— Я хотів... Один плян в мене є....

— Який?

— Чи не послухати нам її? — зваживсь відразу сказати Городинський.

— Отсе ще що таке? — і пані Городинська велично повернулась до чоловіка.

— А хиба краще буде, як що вона зробить се силоміць, без нашої волі?

— Сього не буде, таксамо велично промовила пані.

— Ти дуже добре знаєш, що се може бути! — сказав чоловік. — Ти дуже добре знаєш, що вона дочка своєї матери і коли ти уперта, то й вона таксамо...

— Будьте ласкаві, — пані Городинська, як сердилась, завсїгди казала чоловікови **ви**, — будьте ласкаві, залишіть критичні розгляди мого характеру до иншого часу.

— Та хиба я... Я тільки казав... — почав чоловік, трохи збентежившись, бо він бояв ся того **ви**: добре-бо він знав, що воно віщувало часто кілька день мовчання, погані обіди та ще поганійшу хатню моркву по тім. Але жінка не дала йому скінчити:

— Мені зовсім не цікаво знати, що ви там казали. Я балакала про Катерину.

— Та й я-ж про Катерину! — трохи посмілюйшав пан, бачучи, що жінка переходить до чергової справи, — я кажу про те, що вона вміє досягати свого і... і може так стати ся, що в один чудовий день ми Катерини не знайдемо. Де? Втекла учителювати! Хиба тоді краще?

— Але-ж се скандал! — скрикнула пані.

— Запевне скандал, коли дочка втече з дому.

— Наша дочка — учителькою в мужичій школі! Що про се скажуть?! Се несвітський скандал!

— Але-ж коли вона втече, то буде скандал ще більший.

— Що ви: втече та втече! Ви батько і повинні дібрати способу, щоб сього не було!

— Та не замикати-ж справді її!

— Ах, відчепіть ся з вашими шуткуваннями! (Пан Городинський зовсім і не думав шуткувати). Годі вже! ваш плян нездатний! — і пані знов відвернулась до свічада.

— Чому ні? — насміливсь ще раз пан. — Я саме кажу про компроміс, тільки ти мене не дослухала. Компроміс сей буде ось який: ми дамо її дозвіл бути учителькою в гімназії.

— Ну і що з того?

— Раз те, що гімназія, — не школа; а друге — здобути посаду учительки в гімназії тепер не дуже легко. Може пройти багато часу. А там... може се ще все й зникне...

Пані Городинська повернулась до чоловіка і трохи подумала.

— Може ти й правду говориш... — з проханням промовила вона.

— А вже-ж — правду! — зрадів пан Городинський, найбільше того, що зникло **ви**.

— Подумаємо... спробуємо...

Другого дня батько почав з дочкою розмову про учительоване і сказав:

— Дивуюся, на що тобі здалася та школа! Зовсім ще інше діло, як би ти схотіла бути учителькою в гімназії. Не знаю, як мати, а я нічого не мав би проти сього.

— Ні, тату! Я в гімназію не хочу, — я буду учителькою в школі, — відповіла Катерина.

— Ти кажеш: буду! — неначе се діло вже зробилося!

— Я, тату, вже зладила прошене до інспектора і хотіла сьогодні про се сказати вам і мамі.

Пан Городинський зістався ні в сих, ні в тих і питаючим поглядом дивився то на жінку, то на дочку. Але пані Городинська вийшла мовчки з хати.

— Таточку, голубчику, — промовила Катерина, вставши з свого місця і сівши коло батька та припавши йому на груди головою, — зробіть мені сю ласку, не держіть мене, — умовте-ж маму!

Пан Городинський дуже любив дочку і зовсім не міг встояти проти такої розмови. Скін-

чило ся тим, що він дав слово умовити матір.

— Таточку! любий! голубчику! — зраділа Катерина і почала цілувати батька.

— Любий, а покидаєш любого!... докірливо промуркотів батько.

— Ой таточку!...

— Та добре вже, добре! Але-ж ось що: з умовою! Ти їдеш тільки на один рік, а там дозвіл кінчить ся. Инакше я не можу зробити нічого.

— Катерина розуміла, що мусить згодити ся на се, коли хоче досягти свого.

Наслідком сеї розмови було те, що пані Городинська два тижні звала свого чоловіка **ви**, як що приходилось йому що сказати, а з дебільшого не говорила ні з ним, ні з дочкою. Але-ж після двох тижнів прошене відіслано до інспектора....

Кінець літа минув Катерині в читанню педагогічних книжок та взагалі в приготуванню ся до нової роботи. Дівчина навіть ходила до школи, щоб порадити ся де-що з учителем, але він поїхав на літо до дому і ще досі не приїздив. Після Семена прийшла відповідь від інспектора: Катерину наставлено учителькою. Але інспектор, що мав під своєю владою не один, а два сумежні повіти, дав Катерині школу не в сім, але в сусіднім повіті. Пані Городинська зразу була запротестувала, але вже мусіла змовкнути.

За тиждень Катерина виїхала в свою школу з дозволом на один рік, але з певною надією одержати його й на далі.

IX.

Одержавши згадану вже коротку вістку від Корнїя, Марко і здивував ся і задумав ся:

— Що се? Вона ніколи не висловлювала такого бажання. Се щось нове. Що се таке?

— А що, як.... Що як се вона відмінила погляди і пішла тієюж стежкою, що й Марко?

Марко почув, як в него затріпало ся серце від сеї думки, але няти віри її не міг.

— Вона сказала, що сього не буде ніколи, — думав він. І коли те, що пише Корнїй і правда, то се могло бути просто якою модною примхою. Ні, я не можу мати ніякої надії!

А про те, — він написав листа до Корнїя та до учителя і в тих листах, між иншим, питавсь і про Катерину: чи то правда, що вона учителює і чого се так стало ся?

Листи прождали відмови довгенько; але й одержавши її, не знайшов Марко в ній того, чого шукав: ні Корнїй, ні учитель самі нічого не знали і могли тільки ствердити, що Катерина є учителькою, але де, — не знали.

А тимчасом жите посувалось наперед. Марко ходив щодня до гімназії, що-дня говорив про латинське та про грекське своїм ученикам і — сказати правду — не чув ніякої потреби се робити. Офіціяльна робота була така, що його не зацікавлювала. Надати-ж їй трохи живійший характер зовсім було неможливо: начальство остро дивило ся за тим, щоб ніхто

з учителів не відхиляв ся від програми. Одного разу Марко, перекладаючи в класі з школярами грецького автора, забалакав про грецькі республіки і похвалив старий республіканський лад в Атенах. Другого-ж дня директор зауважив йому, що він краще зробив би, як би республік не чіпав, бо його, Маркове, діло падежі, а не республіки. Марко зрозумів, що між школярами є директорський шпиг, котрий доносить йому про все, що робить ся в класі. В сьому ще більше впевнив ся Марко після одного випадку, що трапивсь незабаром.

Одного дня на остатній лекції в тій класі, де він учив, увійшов інспектор з двома доглядачами і переказав тихенько Маркови наказ від директора зробити в класі трус, бо директор довідав ся, що в одного з школярів є заборонені книжки.

— Дозвольте мені докінчити лекцію! — промовив Марко понуро.

— Але-ж, — зашепотів інспектор, — тепер краще, а то...

— Вибачайте, мені треба докінчити лекцію! — сказав знов Марко і забалакав до школярів. Інспектор перечасував в коридарі і післав до других учителів приказ здержати на деякий час в класах школярів, увійшов саме на кінець лекції в класу Марка. Марко мовчки взяв свій журнал і пішов з класу.

— Куди-ж ви? — покликав його інспектор наздоганяючи. — І вам-же треба тут бути.

— Вибачайте! Се діло ви можете й самі зробити!

І він швидко пішов геть і в його на серці було невимовно тяжко. Він не сподівався, що йому доведеться так близько стрічати ся з такими випадками.

Другого дня була педагогічна рада. Почав її директор промовою про вчорашний випадок. Він почав ту промову дуже урочисто, надівши золоте пенсне за великий ніс і задерши в гору своє брезкле виголене обличчя.

Стала ся річ, котрої ми не можемо терпіти в гімназії, — промовив він, — в одного з школярів знайдено українські книжки, котрі він приніс в класу, щоб давати своїм товаришам читати. Сей факт... гм.. гм... світчить, що... ну, у всякім разі се небезпечна річ і ми повинні як найшвидше запобігти лихови і не дозволити щоб отся проказа — він кинув на стіл дві українські книжочки, — розповсюджувалась поміж дітьми.

Марко подивився на книжочки. Одна була „Сіра Кобила“, а друга — Шевченкові „Гайдамаки“.

— Так як, панове, на вашу думку, — що робити з сим учнем? — спитався директор. — На мою думку треба його виключити.

Всі учителі мовчали покищо, тільки Гайков зараз-же обізвався!

— Я цілком годжу ся з сим! — і він любязно, трохи підводячись з стільця, перехилився на хвилину на директорський бік, а потім його швидкі очі бігали по товаришах-учителях.

— А ви, панове, як? — спитав ся других директор.

— У всякім разі, — хохлацьку пропаганду треба знищити, бо се зло! — озвав ся Каншин, але я не знаю, чи маємо право виключати за се.

— А чому-ж не маємо? — скрикнув Гайков.

— Тому, — відповів Марко, — що в жаднім законі не сказано, щоби виключати школяра за те, що він читає українські книжки. Вибачайте Олександрє Івановичу, — звернув ся Марко до директора, — я таки по правді не знаю, з чого повстав увесь сей розрух на що се діло зявило ся на педагогічній раді.

— Як — на що? — спитав ся директор. — Українські книжки...

— Цілком розумію, на що, — додав Каншин, ми не можемо дозволити хохлацької пропаганди.

— А я, вибачайте, цілком не розумію, яку тут ви бачите пропаганду. Книжки цензура дозволила і продають ся вони по книгарнях. Нікому з учеників купувати книжки закон не забороня. Хлопець пішов і купив. Його можна карати за те, що він ніс сі книжки в клясу, бо се заборонено гімназіяльними правами; але се річ така, що її може зробити кождий клясовий доглядач, не займаючи педагогічної ради.

— Правда! правда! — заговорили другі учителі. — Нема ніякої рації робити з сього діла історію.

— Алеж ми не можемо дозволити, щоб

школярі збивали ся з пантелику, читаючи ті книжки, — сказав директор, — ще такі як „Гайдамаки“. Дивуюсь, як їх дозволяє цензура.

— Не можемо дозволити! — крикнув і собі за директором Гайков.

— Нема тут чого дозволяти, чи не дозволяти! — озвав ся старий учитель Загоровський. — Се не до нашого осуду належить. Я цілком годжусь з Марком Петровичем, що ми можемо покарати школяра за те, що він приніс книжки до класи, а не за те, що він їх читає. Нам казали, щоб ми йому не давали тих чи тих книжок, а що йому дома дають, то не наше діло.

— Я з сим годжусь, що не наше діло, — сказав Каншин, — але-ж се українські книжки.

— То що, що українські? — спитав Марко. — В сім я не бачу нічого особливого.

— То ви самі українофіл! — підскочив Гайков до Марка. — Адже українофіл?

Марко глянув на Гайкова. — У того очи так і впили ся в Маркове обличчя: що, мов, скаже?

— А вам яке діло? — спитав ся Марко.

— Але-ж ви українофіл? — допитував Гайков.

— Що ви, пане Гайков, узяли на себе ролю слідчого? — спитав ся Марко і так подивив ся на Гайкова, що той мусів відійти геть.

— Та як-же, панове? — спитав ся директор.

— А так, — відповіли учителі, — покарати

ученика, щоби не носив книжок до кляси та й годі.

Директор розсердився і нічого не сказав. За те він потім накинув на того ученика яку тільки міг кару.

А Маркови також не минула ся дурно його оборона та розмова з Гайковим. За якийсь час Марка покликано до куратора.

— До мене дійшла вістка, — сказав той, — що ви розповсюджуєте в гімназії шкідливі і деї.

Марко спитав, звідки сі вісти.

— Се моє діло, — відповів куратор, — але-ж перестерігаю вас, щоби сього більше не було.

Марко розказав про сю розмову з куратором Загорському.

— Нема нічо дивного, — відповів той, — адже Гайков кураторський шпиг.

— І він досі в гімназії? І його досі не випхано?

— Випхано! Себе випхаєш, як з ним що зачнеш, а його ні. Не ті тепер часи, Марку Петровичу, — додав зітхнувши старий, — нема товаришування, солідарности між учителями, — не можна нічого робити.

— Я й сам бачу, що нема солідарности, — сказав Марко, — але чому?

— Чому? — спитав Загоровський. — Не зовсім зручно тут балакати, бо може де Гайков товчить ся, або з школярів хто — в кожній клясі є шпiон. Скажу коротко: не той час!

— Але що-ж то значить: не той час.

— Який недогадко! Значить, що тепер царює шпиг та кулак — от що! — відповів зло Загоровський на вухо Маркови. — Не дуже балакайте тепер, бо вже директор і так на вас оком накинув.

— За що?

— За те, що ви не Гайков, мабуть! — відповів Загоровський. — Та що тут говорити: час тепер не той!...

І старий пішов геть...

Марко й сам бачив, що тепер справді „не той час”...

До сумного вражіння з гімназії додало ся друге сумне вражінє. Се було те, що діялось в товаристві. Доси всіх книжок видано лише три; гроші платили ся погано, між товаришами був нелад, були непорозуміння.

Не в один гуж всі тягнуть —

сі слова, казані про всю Україну, можна було прикласти і до сього невеличкого гуртка. Спірки були що разу, як збирало ся товариство, хоч деякі не платили вже з пів року своїх вкладок. Деякі навіть зовсім кинули ходити на товариські сходини.

Але все-ж якомсь тягло ся. Прийшов 25 лютий, великий Тарасів день. Зійшлись, як і звичайно до старого Овсієнка, зійшлось там усе товариство. Спершу були в церкві, панахиду відправили, а тоді Овсієнко закликав всіх до свого хліба-соли.

Великий день мов дуще поєднав всіх, всі були щирійші, один до другого, чути було то-

вариський дух.

Почали ся тоасти, випили за батька Тараса, за Україну, а далі встав Семен і сказав промову. Він не приготував ся до неї, але казав з широкого серця, як вилило ся. Він казав про те, що гинули ми й гинемо тим, що розділяємо ся, ворогуємо, ніколи не солідарні між собою і з щирим запалом закликав потім до братерського єднання на полі праці для рідного краю. Семен скінчив свою промову Тарасовим словом:

Любіте ся брати мої,
Вкраїну любіте!

Промова ся припала до серця всім. Дехто почав стискати Семенови руку. Шкляренко — він також тут був — здаєть ся, найщирійше вислухав Семенові слова.

Потім встав молодий студент Гайденко. Він хотів відповідати Семенови. В його промові не було нічого надзвичайного, але вона також була щира. Він казав про те, що добре зроблено, що нагадано Тарасів заповіт, що особливо тепер треба його не забувати, коли нас женуть „и рекуть всяк зол глагол на ни лжуще“, і скінчив словами:

— Блюдіте, да не порабощені будете.

Одначе ся щира промова не всім сподобалась. Дехто скривив ся, а найбільше Савчевський та Човгань. Марко помітив, але тоді ще не міг зрозуміти, що властиво їм тут не подобало ся. Тоді встав Марко.

— Слухав я вас, — почав він, — і серце

моє раділо. Серед тих утисків, серед сього гонення почути такі слова — се цілюща вода на серце....

Але він не скінчив. В ту-ж мить до него підскочив Човгань: обличчє бліде, скривлене, сам аж трусить ся, як крикне:

— Як ви смієте казати се там, де є люди, що служать в міністерстві народної просвіти.

Марко зупинив ся:

— Хиба що?

— А те, що ви кажете про гонене та утиски! А ви знаєте, що за такі розмови в нашім міністерстві не подякують.

Човгань аж трусив ся зі злости. Його невеличка фігура з блідим брезклим обличчєм з невеликою рудою бородою здалась би комічною, як би те, що він казав, не було таке гидке.

— Чудне діло! — відповів Марко, дивлячись на нього, — я служу в тім-же міністерстві, що й ви, і не бою ся казати те, що кажу, а ви боїте ся його слухати?

— Мало чого хто не скаже! — відповів Човгань. — Вам байдуже за себе, так ви лїзете з криком!

— Та скажітьже нарешті, — чого ви боїтесь? — скрикнув палкий Бійчевський. — Я також учитель, але я не годжусь з вами, а з Марком Петровичем і питаю ся вас, чого ви боїтесь? Хто може довідати ся про се?

— Я по чім знаю! — відповів Човгань, дивлячись на бік. — Тепер такий час, що кожного бій ся.

Дехто зблід, дехто почервонів. Бійчевський зробив ся білий як полотно і приступив до Човганя.

— Чи не були би ви такі ласкаві, добродію, та взяли би свої слова назад?

— Ідїть ви геть! — скрикнув Човгань. — Я не бажаю бути в товаристві, котре коли не сьогодні, так завтра заберуть до тюрми. Я більше не член!

І він ухопив свій циліндер та вийшов з хати. Бійчевський постояв хвилинку, не знаючи, чи кинутись йому за Човганем, чи лишити справу; потім плюнув і сїв на своє місце.

В ту-ж мить підняв ся довгий Савчевський.

— Я.. мм... я теж думаю, що... мм... краще нам кинути сї іграшки, бо вони небезпечні. Бувайте здорові!

І він велично пішов з хати туди, куди й Човгань.

Якийсь час тиша панувала в хаті. Трохи пізнійше старий Овсїєнко встав з свого місця і хотїв говорити, але зразу не міг. Нарешті набрав сили і почав тремтячим від зворушення голосом:

— Панове товариство! До сивого волосу я дожив, а досї ще не бачив, щоб так коли робили щирі земляки. Бояли ся й мї дечого та й боїмо ся, є і в нас сїмя, ради котрої іноді побережеш ся, та не було досї такого поганого діла: ніхто не бояв ся казати свої думки серед щирих товаришів, ніхто не кидав на них підозріння зради. А сьогодні стало ся те, чого двай-

цять, десять літ назад сподівати ся не можна було. Скажіть ви мені, старому, що воно за знак?

— Знак се поганий, батьку! — почав Марко. (Овсїєнка, найстаршого українофіла в місті часто звано батьком). А коли хочете знати, що воно таке є, то се дочасне затемлене розумів. Бачуть люди — сила панує, та й злякали ся, подумали, що ніколи тому панованню не буде кінця. І почали за власну шкіру бояти ся і не тільки діла ніякого не робили, ніяких своїх думок не проявляли, а ще й чужої думки бояли ся. Отже ми не злякаємось сього. Друзі й брати! випиймо ми, ті, що зістали ся, випиймо щиро за віру між собою та єдність! Випиймо на ознаку того, що не зважаючи на утікачів твердо і міцно стоятиме наша невеличка громада!

Ся промова підняла в гору понурій дух. Всі випили, знов почали ся розмови, але ніхто вже не згадував про втікачів, мов нічого того й не було. Розійшлись усі, як здавало ся, по братерськи.

Отже Марко та Семен, що думали так, дуже помилили ся. Надійшла неділя і товариство повинно було зійти ся в Овсїєнка. Прийшовши туди Марко та Семен стріли там тільки господара, Бійчевського та Гайдєнка з одним студентом. Побалакали сумно, сподіваючись якогось лиха, то про те, то про се та й розійшлись.

Другого-ж дня Марко йшов з Семеном і стрів на вулиці Тапчанського.

— А чого се ви не були? — спитав ся він його.

— Бачите, — заметушивсь той, — ніколи було, робота... Та бачите — в мене гроший мало, то я поки що не можу бути в товаристві. Там... потім.... А тепер, поки що не уважайте мене за товариша. Вибачайте, мені ніколи!

Та й побіг від них „у собачу ристь”, як висловивсь зараз по нїм Семен.

Ходім до Овсієнка, скажемо про се! — порадив Семен.

Марко мовчки кивнув головою.

Прийшли до Овсієнка, але не встигли й до краю до ладу розказати, а той вже і каже:

— А в мене тепер були — він назвав назвиска двох членів — і також сказали. А вчора я стрів Крамаревського — також каже.

Сі слова мов вбили всіх. Всі три посідали і довго сиділи мовчки, задумавши ся. А далі Овсієнко каже:

— Оттак! страха ради юдейська всі розбігли ся! Що-ж тепер робити?

— Що робити? — спитав ся Марко, підводячи голову. — Нас шестеро: ви, Степане Гавриловичу, Бійчевський, Гайденко, Доценко, Семен Олександрович та я. Я певний, що сі шестеро не зречуть ся свого діла. Тож хай буде наше товариство й з шістьох — можна добро зробити й шістьом.

Ті слова сподобались і Семенови й Овсієнкови. В неділю вони покликали Бійчевського та двох студентів і було постановлено, що Сонішний Промін — 8

товариство з шістьох душ буде істнувати і робити все, що зможе; нових же членів приймають тільки людей дуже певних.

А в гімназії тимчасом діялось ще гірше, ніж перше. Марко почував сам себе самотнім. Найсимпатичнішим з усіх був там Загоровський; але то був вже старий чоловік з великою сім'єю, — йому було не до молодих поривань. Другі учителі за се були просто урядовці, котрі приходили в гімназію, щоб вдовольнити офіційним вимогам і готові були за свою плату вчити, чого скажуть. Розмов про що небудь, крім гімназії та звичайної щоденщини, між учителями не було. Правда, було кілька людей з „образом та подобою Божим“, з вищими інтересами, ніж кар'єризм, але вони були залякані, вони ховалися з своїми поглядами. Марко кілька разів забалакував з товаришами про літературу, про сьогочасні питання, але від него викручувалися загальниками, вертаючись до розмов про карти, а то просто мовчали. Тільки Гайков був завжди балакучий, веселий, говіркий, балакав про все та про вся, пускав часом ліберальні фрази, маючи на меті піймати якого дурника, що озвався би на ті фрази. В кожній класі також був свій Гайков. Все, що робилося в класі, ставало відомо директорови та інспекторови і ті, не маючи нічого великого, з дрібниць робили історії. Школярі були також сим деморалізовані. Марко бачив, що він не вдержить ся тут, бо не може з таким ладом погодити ся. Несподіваний випа-

док прискорив справу.

Се було вже другого року після Різдвяних свят. Два школярі з п'ятої класи були в публичній бібліотеці в читальні, де гімназістам заборонено було бути. Розмовляючи в класі з товаришами, вони якось про се сказали. Другого дня інспектор покарав дуже тяжко тих двох учеників. Марко прийшов в класу і побачив, що сі два дорослі хлопці, дуже добрі ученики оба стояли коло дверей.

— Сідайте на місце! — сказав він.

Хлопці мовчали і стояли похнюпившись. Другі сказали:

— Вони покарані!

І вони розказали всю справу. Інспектор казав хлопцям стояти місяць коло дверей на всіх лекціях, коли не треба було писати і крім того записав їх у „штраховані“. Хлопці стояли і трохи не плакали, так було їм, великим, сором стояти коло дверей. Марко обурился.

— Сідайте, — сказав він, — і на моїх лекціях не стійте.

Хлопці не знали, що робити. Вони боялись інспектора.

— Сідайте! — промовив вдруге Марко, — я не можу вчити, коли в мене в класі хто стоїть. Я сам скажу про се інспекторови.

Хлопці сіли. Марко сів собі за стіл, але не міг вчити. Він встав і почав нервово ходити по класі. Ученики мовчали. В класі панувала тиша. Нараз Марко звернув ся до учеників і промовив:

— Панове, мені не довго випало щастя вас учити; але я сподіюся, що і того часу, що я з вами був, було досить, щоби впевнилися, що я ніколи не вчив вас чого негарного, небагородного! Я сподіюся — тремтячий голос Марків подужчав, — що від мене ви не чули такого слова, котре могло б штовхнути вас на думку вважати чорне за біле і навпаки. Тим то я маю надію, що й тепер ви даєте мені віри, коли я вам скажу те, що думаю. Той, хто зраджує своїх товаришів, хто виказує їх — падлюка!

Марко відразу сів за стіл, розгорнув журнал і серед незворушимої тиші додав:

— Такий не повинен бути між чесними людьми!

Так-сяк досягши до кінця лекцію, Марко пішов до дому з рішенням в голові — кинути гімназію. Тим-то він мало звернув уваги, як другого дня директор напав на нього мокрим рядом:

— Ви проповідуєте лібералізм, — казав директор. — Ви псуєте нам учеників.

— Я вам скажу те, чого не сказав ученикам, — відповів Марко. — Я вам скажу те, що система шпівнів та доносів така система, з котрою чесний чоловік не може погодитися, і як би я був школярем, то я порадив би товаришам викинути з класу ту негідь, що ганьбить нашу гімназію. Але-ж як я учитель, то я тільки можу сказати вам, що я більше служити з вами не буду!

Він відвернувся і пішов. Марко більше не

вертав в гімназію і за тиждень знайшов собі іншу роботу — секретарюване в мійській часописи. Плата була невелика, але Марко дещо їй писав в газету і мав з того чималий заробок. Житє його зробило ся спокійне, бо він не обурював ся і не роздратовував ся що дня тим, що бачив в гімназії. І як би тільки не одно, те, що ніколи не забувало ся, то Марко міг би вважати себе за щасливого. Але-ж те справді ніколи не забувало ся і привабливий та гордий Катеринин образ не покидав Маркової душі.

Так проминула зима В цвітні, в суботу перед вербною неділею, Марко, прийшовши до дому стрів у себе Семена. Семен тепер жив від него осібно: він мусів мати осібну домівку бо скінчивши університет, мав лікарську практику, з того й жив. Він тепер складав гроші, готуючись до родинного житя, бо він вже посватав Марусю Овсієнкову. В літку повинно було бути весіле, бо дівчина мусіла добути в школі академічний рік.

— А! здоров друже! — зрадів Марко. — Як ся маєш?

— Та так, потроху! Ось я тобі листа приніс.

— Від кого?

— Від моєї молодії. Чи не перебивати ти в мене думаєш, що листуєш ся з нею? Пише мені — віддай Маркови Петровичу листа, але що в нїм, мені не каже.

— А може й так! — засміяв ся Марко, — хоч я, здаєть ся, твоїй молодії ще й одного

слова не написав і не розумію, що міг би значити сей лист від неї.

Марко розірвав коверту і прочитав:

„Я сиджу тепер коло ліжка хорої Катерини Дмитрівни. Вона вже другий тиждень не встає. Не знаю, чи вона й встане. Вона дуже бажала-б вас бачити. Як що ви схочете побачити її, — може в останнє,—приїздіть просто в школу в с. Доділку”.

Далі писало ся, як треба їхати і підпис: М. Овсїєнкова.

Зразу Марко навіть до пуття не зрозумів листа. Він хотів читати другий раз, але як тільки прочитав перший рядок, як все відразу зрозумів.

— Що тобі? — крикнув Семен, побачивши як він зблід.

Марко мовчки простяг йому листа.

Семен перечитав його і глянув на Марка.

— Ти розійшов ся з нею? — спитав він.

Марко кивнув головою.

— Сей лист прислала мені Маруся, пишучи що не знає твоєї адреси, тим і пише на мене. Його привіз з слободи чоловік. Їхати туди по залізниці в ночі. Завтра вранці ти будеш там.

Марко тимчасом вже захопив свій чемодан і похапцем почав кидати в його щось. Семен зупинив його:

— Друже, заспокій ся! Поїзд іде тільки в вечер і ти ще поспієш.

Відчинили ся двері; увійшла слуга з обідом і почала готувати його в другій хаті.

— Винесіть! Я не обідатиму! — промовив Марко.

Але Семен примусив його сісти за стіл і виїсти кілька ложок борщу. Потім Семен, що також робив в редакції сеї газети, де й Марко, взяв на себе той час, поки Марко їздитиме, секретароване, умовивсь про деякі дрібні справи і ввечер відвіз Марка на дворець залізниці.

Марко балакав з Семеном, дивився на людей, що метушились круг його на дворці, але але все те було від него якось далеко. Він думав тільки про те, що завтра буде.

Ось воно! Прийшло! Прийшло те, про що він і в голові не клав. Вона хора, вона, може, не встане! В його в голові туманіло, як він згадував слово „смерть” і він відпихав його від себе....

А Семен щось балакав до него, навкруги метушився народ. І всі про щось балакали, клопотались. Маркови здавалося, що се деесь робить ся не тут, деесь за якимсь муром, котрий відрізняє його, Марків світ від того світу. Мур скляний і Маркови все видко й чути, що робить ся а тим світі. Он там Семен щось каже; якийсь товстий купець каже крам — се слово якось піймала Маркова увага; хтось щось кричить нєначе; чи всі кричать? Маркови байдуже. На Марковому світі є тільки двоє: Катерина та він і одна думка, одна річ — те, що він мусить приїхати до Катерини і побачити її зааз же, швидко, бо вона, може, не встане. І знов туман облягає Маркову голову і знов він нічого не

бачить.

Ось гукають білети брати. Марко згадує, що се має звязок з його світом. Він покидає Семена коло його чемодану, а сам іде й бере білет.

Ось дзвонять. Поїзд тяжко гуготить, аж дворець трусить ся і підходить до п'латформи. Двері відчинено. Стовпище людське відразу посунуло до них. Воно захопило й Марка з Семеном і винесло їх на п'латформу.

Входять, товплячись, у вагон. Семен сидить якийсь час, потім прощається, щиро стискаючи руку та йде. Марко зістається сам. Він сидить коло вікна і дивиться в вікно. Так темно. Тільки вогні в великій місті миготять низками в тій темряві. Там паровіз перебіг палаючи своїм ліхтарем. Хтось з ліхатириком перебіг через вагон і зник під поїздом. Стук-стук-стук! — щось підбивають на споді в вагоні. Чи скоро їхати?

Людей все більше та більше. В вагоні робить ся душно. Хтось закурив. Дихати тяжко. Чи скоро їхати?

Перебігає хлопець по вагонові — розносить газети. Він вигукує вивчені назвища і каже, що все се дуже цікаве. Здається, він і Маркови щось казав? Чи скоро-ж їхати?

Дзвонять другий раз. Хто не їде, прощається. Починають ся поцілунки, обнімання, стискають руки. Виходять і штовхають Марка. Та колиж се будуть дзвонити третій раз?

А, ось і третій раз. Ще пів хвилини. Ко-

ротке свистанє в повітрі. Трохи струснуло вагон. Їде!

Міські вогні зникають в темряві. Тепер нічого не видно, тільки сама темрява. Ні, пробігли попри залізничу будку — миготнуло на мить світло з віконця. А далі знов темрява.

— Яка се стація буде? А скільки їх до Доділної? А там, здаєть ся, кіньми? Як се довго!

Довге товсте свистанє. Стація. Дехто виходить, знов входить. Якись люди бігають по платформі, видно червону шапку стаційного начальника.

— Накладай швидше! — кричить хтось.

Дзвонять другий раз а зараз і третий. Їде. Знов темрява з надвору. В вагоні ледви блимають дві свічки. Половина вагону спить. Дехто розмавляє. Трох Вірмен зараз коло боку Марка грають в карти. Марко чогось дивить ся на них уважно та довго.

— А што, мілий челавек, схател в карти іграть?

Марко розуміє, що се до него і відвертаєть ся до вікна. Промайнув червоний диск. Знова стація? Як швидко! Зупинились... Знов їдуть.

Марко вийшов з вагону. Поїзд гуготить і рине, розриваючи темряву. Ось він завернув ся і стало видно паровіз і з него сяйнуло світлом. Дим вилетів з комина вогняно-червоними клубками. Вітер підхопив його, пошматував, розніс в темряві.

Марко дивить ся в долину. Він бачить, як

земля швидко біжить під ногами. Він довго дивиться на ню і в него починає запаморочувати ся голова.

— Гаспадин! а гаспадин! — торкає його хтось за плече.

Марко оглядаєть ся. Кондуктор з ліхтарем.

— Не дозволено стояти тут, як поїзд іде.

Марко покірно іде в вагон і сідає на своє місце. Їдуть.... Спинають ся. Стація. Знов їдуть. Знов, здаєть ся, стація. Чого-ж се так довго не рушають з неї. Марко дивить ся у вікно — люди метушать ся, жандар ходить. Господи, та чи скоро-ж рушать? Се мабуть жандар отсей держить поїзд? В Марка в грудях піднімаєть ся зло проти жандара. Здаєть ся, вже дзвоне-но третій раз? Се їхати. Стрівай! Та яка се стація? Сеж-ж стація, на котрій йому треба вставати, до Катерини їхати! Як-же се він так? Швидше! швидше! Він ловить чемодан, біжить до дверей. Але ту-ж мить поїзд відразу зриваєть ся з місця і лине страшенно швидко.

— Боже мій! стійте! стійте! — хоче скрикнути Марко і не може... прокидаєть ся.

Він спав. Чи довго? Він ще памятає п'яту стацію. А тепер яка? В вікні вже світ. Марко глянув на годинник: за пів години Доділна.

Як поїзд їде тихо, безбожно тихо! Марко жде, жде, жде, і не діждеть ся. Се-ж немилосерно так робити — так тихо їхати. Се вже діск? Він! Ось і стація. Марко вибіргає з вагону перший.

— Підвезти, пане? — зараз же хтось його питаєть ся.

— З рук Марка вихоплено чемодан і Марко іде слідком за високим чоловіком в чумарці, переходить стацію і виходить на другий рундук. Чоловік з чемоданом десь зникає. Марко дожидає його на рундуку. За дві-три хвилини пара поганеньких мужичих коний, запряжених у віз, підїздить до рундука. Марко бачить на возі свій чемодан і розуміє, що на сїм возі буде він їхати. Він вилазить на віз.

— Но! — но! — кричить на коний чоловік в чумарці.

Коні біжать степовою дорогою. Сонце щойно виринає з-за обрію велике червоно-золоте. І траву і коні і чоловіка в чумарці воно робить червоно-золотим. Біла роса на траві починає займати ся сяючими колїрами. Трохи похололо.

— Далеко до Доділної? — питаєть ся Марко, але візник його не чує, кричучи на коний: „Но! но!” — Марко вдруге питаєть ся, торкнувши візника за плече.

— Га? що? — повертаєть ся той.

— Скільки верстов до Доділної?

— Шість! — адже я вам вже казав! — відповів чоловік і знов повертаєть ся до коний.

Марко зовсім забув, що йому про се вжеказано. Але тепер він вже не забуває. Чоловік їде добре. Шість верстов — трохи більше, як за пів години, він побачить її.

Ся думка про се, що він побачить її, прой-

має його всього від ніг до голови якимсь острим струсом, мов громовина течія проходить йому крізь тіло. Він тепер вже не може заспокоїти ся ні на хвилину. Вся його істота направлена на одно — на дожджанє. І він жде за-таївши духа, стиснувши руки.

Дорога все вєть ся сїрою смужкою між зеленою травою, денеде помішана з жовтим цвітом. Ось він завертає лїворуч, сходить трохи в долину. Вони в яру.

— Но! но! витягайте!

Конї швидко збігають на гору і просто перед Марком з'являєть ся слобода.

— Невже Додїлна? — думає Марко. Йому хочеть ся спитати про се візника, але він боїть ся се зробити, щоби не почути: ні.

— Отсе й Додїлна! — байдуже говорить візник.

Конї швидко пробігають вигін, розганяючи корови та телята, що пасуть ся коло дороги. Починаєть ся слобода.

— Так вас, кажете, в школу? — питаєть ся візник.

Марко мовчки киває головою.

— До учительки?

Марко мовчить.

— Кажуть би то, — вона хора.. А ви її родич, чи як?

Візник не маючи відповіди, бе коня батогом.

— Ось і школа!

Візник показує невеличкий будинок з соло-

мяною стріхою — обідраний, обшарпаний. Коні підбігають під рундук і стають. Серце в Марка в грудях відразу стрепенулось і стихло.

Марко швидко, чіпляючись за полудрапки, злазить з воза. Він зараз-же віддає візникови гроші, ловить чемодан і сходить на рундук. Двері зачинені.

— Стукайте! — каже візник. Він не їде — хоче мабуть подивити ся, як будуть приймати Марка.

Марко стукає. Зараз-же двері відчинила Маруся Овсїєнкова. Така-ж невеличка з голубими очима, з кучерявим над лобом волосем, як і перше. Вона не здоровкаєть ся, а просто каже:

— Слава Богу, що ви приїхали!

І вона веде Марка за собою через темні сїни в невеличку клясову хатку.

— Будьмо тут! — каже дівчина. — Сідайте! Вона тепер спить.

Марко хапає її за руки.

— Що з нею?

— Тихше! Сідайте! Я вам все розкажу.

Марко сідає на школярський ослін, дівчина також.

— Вона хора. Дуже хора. Вона не сподієть ся встати. Вчора я післала телеграму до батька та до матері її. До вас я післала листа, бо однак ви ранійше не могли виїхати, а з чоловіком післати — певнійше.

— Але чого ви мені не кажете, чим вона хора? Чого вона занедужала?

— Чого? Богато казати, та нічого слухати! Ви знаєте, які школи в нас. В мене школа гарна — я звідси три верстви учителюю — а як приїхала я вперше до Катерини Дмитрівни, так аж злякала ся — ще гірше. Гляньте самі! — і вона показала на низеньку тісну хатку, з трома невеличкими вікнами, в котрих половина шибок була побита та заліплена папером, з земляною долівкою та з пообдираними рудими мокрими стінами. — Бачите, яке! А тут робота — день-в-день кричи — заболять груди. А ще — знаєте, може, наше сільське начальство? Йому ото як допекти нещасну учительку, та більш й нічого не треба. І дошкуляють так — ні зате, ні за се. Бачите, які вікна, а на зиму других не було, — за нашою школою зараз же в сім дворі й волость. Найняли одного сторожа і на школу і на волость. Звісно, сторож старшини та писара слухає, а не учительки. Не казали вони йому ні топити, ні воду носити.

— Та за що-ж се все?

— Катерина Дмитрівна сказала їм, що пожалієть ся на них за те, що вони її школи не полагодили. От вони і напосіли ся. Доводилось так, що як школярі води не принесуть, то хоч сама носи. І ходила колись Катерина Дмитрівна сама з відром... Можете зрозуміти, як їй легко зробилось, що звикла зовсім не до такого життя! Скінчило ся тим, що отсе по

весні застудилась. В грудях запаленє зробилось. Приїздив земський лікар, лічив. Я її радила до дому написати, але вона не схотіла, — боялась, що як дізнають ся про все батько та мати, то не пустять на другий рік в школу. Ну, лікарвилічив, вона хочити почала та й знов таки не береглась ні трохи. І ото далі — кашель, груди болять і сили ніяк нема. То приїздила, або й приходила часом до мене — ми з нею щиро зійшлись, — а то же бачу, що нема, — сама я до неї. Вона лежить, нездужає і встати. Я тоді зісталась коло неї... Довго вона, бідна, кріпилась, а далі попросила до вас листа написати....

Голос в Марусі затремтів і на очах блиснула сльоза. Марко спитав ся тихо:

— Запевне вона вам казала... ви знаєте, яка вона мені дорога... Скажіть-же щиро, не ховаючись, що з нею?

— Бог його знає... — відповіла якось непевно Маруся. — Лікарів вона не хоче кликати, а хора дуже.

З другої кімнати почув ся кашель.

— Прокинулась, мабуть, — прошепотіла дівчина. — Посидьте тут, — я піду подивлюсь.

Вона тихо, навшпинячки, пішла до дверей і прислухалась. Чути було, що хора прокинулась. Маруся пішла туди. Почулась розмова. Марко силував ся пізнати в ній Катеринин голос і не міг. На душі в него було чудно. Він і не бояв ся, і не сподівав ся — він бажав тільки одного — самому побачити її.

Проминуло з чверть години. Без краю довгою здавалась вона Маркови. Нарешті Маруся вийшла.

— Її сьогодні краще, — прошепотіла вона. — Я її сказала, що ви напевно сьогодні приїдете, — я ще не казала, що ви приїхали, щоб відразу не вразити. Ще трошечка подождіть!

Вона пішла знов в ту хату. Знов з чверть години проминуло, поки вийшла Маруся.

— Ідїть!

Марко перейшов клясу і увійшов у відчинені двері. Маруся зачинила їх за ним а сама зістала ся в клясї.

В невеличкій хатині з одним вікном стояло ліжко, коло него столик та стілець. Але сього не побачив Марко за тим блідим схудлим обличчям, котре він узрів на тім ліжку на білій подушті.

— Милий мій! — і вона простягла до нього руки.

Небесною музикою здавали ся Маркови ті слова з її уст, сказані рідною мовою. Її руки обвили ся круг Маркової шиї, Маркові уста припали до її горячих сухих уст.

— Милий мій! щастє моє! Ти приїхав! Ти не забув!

— Я не міг тебе забути, моя кохана! Я не міг тебе забути, бо ти, тільки ти те щастє, що судило ся мені на світї. Як-же я міг тебе забути?

— Ні, ні, — я знала, що ти мене не забудеш! Така певність в мене була! Але-ж як я те-

бе дожидала, як я боялась, що ти спізниш ся!

— Голубко моя, не кажи так! Скажи мені, що з тобою?

— Я й сама не знаю, що зо мною. Я була дуже хора, така хора, що думала, що вже вмираю. А тепер я чую, що я віджила, що нова сила влилась в мою душу, в мої груди, як я побачила тебе, мій милий, мій коханий, мій єдиний... Ти не покинеш мене? Ти не можеш мене покинути.

— О, доле моя!...

— Ні, цить, цить! Я хочу сказати все. Я не хочу, щоб ти мене покинув. Від того часу, як ти поїхав я тільки тобою й жила, тобою й дихала. Ти навчив мене любити Україну, ти показав мені мету в життю, ти мене напоїв коханням, котре тоді умре, як я умру. Ти все се зробив і я твоя, уся твоя і я не хочу, щоб ти мене покинув, поки я жива! Я так довго тебе дожидала!...

— Не покину, моє щастє, моя доле! Як я можу тебе покинути, коли стомилась, змучилась по тобі уся душа моя, коли я жив згадкою про тебе, коли я ніякої розваги не міг знайти без тебе.

— Дивись мені в очи, мій коханий! Я так люблю твій погляд. Часом соромлючись, я зазірала тобі в очи і потім червонїла. Тепер я можу дивити ся в твої очи, що зазирають аж у моє серце.

— Мила! не будемо багато балакати: тобі се шкодить.

— Не будемо! не треба! Сиди тут і дивись на мене! На що балакати? Ми й так розуміємо одно другого.

Її рука лежала в його руці, їх погляди не розминали ся і вони мовчки дивили ся одно на другого і їм вже нічого не треба було казати...

Хора сидить на ліжку, оперта на подушках. Коло її ліжка сидять Марко та Маруся. Катерині очі сяють житєм та щастем. І Марко, й Маруся забороняють її балакати, але слова так і рвуть ся в неї з уст.

— Любий, — каже вона, — коли я досі не вмерла, то за се мусиш дякувати моїй дорогій моїй любій Марусі.

І вона вдячним поглядом дивить ся на почервонілу Марусю.

— Як би не вона день і ніч коло мене панькалась, може ти вже мене й не побачив би.

— Годі! годі! — перепиняє її Маруся, — тобі не можна багато говорити.

Хора на хвилину стихає, а далі починає знов:

— Чому не можна мені багато говорити? Я чую, що в мене сили більшає, що я оживаю. Я хочу говорити, бо я довго мовчала. Я була нещаслива і тоді я мовчала; тепер я щаслива і я хочу говорити.

— Еге, я щаслива, я цілком щаслива! Мені тепер не жаль умирати.

— Голубко! що-бо ти кажеш! — перепиняє

її Марко.

— Я кажу те, що думаю. Але ти не лякайся. Я ще не вмираю. Я ще поки не вмиру. Я чую, що я житиму, чую, що я вертаюся до життя.

— Вертайся, моя люба! — говорить Маруся і підсуває позад неї подушки.

— Я тепер не боюся, що не діждусь татка й мами. Але чого вони довго не їдуть? Як ви стрінетеся, милий? — питається вона трохи турботно Марка.

— Було-б краще, як би спершу приготувати їх до сього, — говорить Маруся.

— Ні, краще відразу скінчити діло, щоб швидше, швидше було все гарно, було все любо.

.

Х

Від того часу все посувається надзвичайно швидко. Потім, як вже все скінчилося, в Маркових згадках сей час ніколи не уявлявся інакше, як поскореним бігом подій, що поспішалися одна за другою невпинно-швидко. Вони так скоро приходили й відходили, що, здавалось, кожда з них не має з другими звязку, що се просто нарізні картини, що постають перед очима одна по другій, сяєвом своїм душу осяваючи або в темряву її вгортаючи; повстане одна, блискоче в душі і зараз геть зникає, щоб дати місце іншій, ще виразнішій, та вра-

зливійшій. Зв'язок був, — се десь далеко-далеко чуло ся в душі, — але блискучість, виразність та вразливість тих картин примушували не помічувати його.

Памятає Марко один ранок. Се було в суботу під Великдень. Катерина забажала, щоб Марко їхав з ними — з нею та з батьками — до них і щоб був там через Великдень. І ось тепер Марко тут, знов у Городинських — вже третій день. В него в душі починає прокидатись надія на краще....

Катерина встала. Вона ледви ходить і все сидить, але, не зважаючи на всі вмовлювання, вона не хоче лягти і каже:

— Я чую, що одужую. Я не можу лежати.

І справді видко було, що з нею робить ся щось надзвичайне. Бліде обличчя зачервоніло ніжним румянцем, очі засіяли яснійше і в них світилась така сила життя, що всім було зрозуміло, що Катерина одужує.

І в Марка є надія...

В суботу вранці, як тільки Марко встає, до його кімнати входить пан Городинський. Він якийсь через лад ввічливий, хоч, здається, йому щось ніяково. Розмову, з котрою прийшов він, починає незручно, якимись уривками і Марко зразу не зрозумів його. Нарешті розбирає: пан Городинський думає, що між Марком Петровичем і його, пана Городинського, сімією повстали якісь особливі відносини, котрі не можна назвати цілком нормальними; і ось він, пан Городинський, бажав би так чи

інакше вияснити сю справу. Пан Городинський, звісно, не додає, що прийшов він сюди після двох вечірних розмов з панією Городинською, що пані Городинська вже навіть і ви сьогодні йому не каже. Він тільки додає, що бажав би почути, який погляд має Марко Петрович на ту справу, про котру він говорить.

— Мені здається, — починає Марко, що сі відносини досить вияснені....

— О, ні, вибачайте, зовсім ні! — похапцем перепиняє його пан Городинський. — Сподіюся, що те, що було сказано тоді, коло ліжка хорої, котру не можна було турбувати, роблячи або кажучи що напроти неї... сподіюся, що ви не вважаєте сего за яку формальну обіцянку...

— Я ніколи й сам не забалакав би про се коло ліжка хорої, — говорить Марко. Але ви знаєте, що сама Катерина Дмитрівна почала сю розмову і бажала рішення. Я сказав, що я люблю Катерину Дмитрівну. Про инше я навіть не міг думати, маючи на увазі те, в якім становищі Катерина Дмитрівна забажала, щоб я стався її зарученим і ви з Марією Семенівною згодилися на се. Я не знав, як ви дивились на сю згоду, але я дививсь на неї — і дивлюсь — серіозно, так саме, як і Катерина Дмитрівна, запевне.

— Про Катерину Дмитрівну нема що балакати: вона хора і тим ненормальна. Що-ж до тої обіцянки, до нашої згоди, то я вже казав, чого так сталося. Сподіюся тепер, що ви

зрозуміли мене... Зрозуміли моє і Марії Семенівни бажання...

Пан Городинський замовк.

— Вибачайте, — зовсім не розумію, — каже Марко.

— Велика шкода... Я... бажав би, щоб ви кинули всякі претенсії і сьогодні-ж виїхали з сеї господи, — зважуєсь нарешті пан Городинський.

— Вислухайте мене до кінця, шановний Дмитре Івановичу, — каже Марко, і тоді скажіть по правді, що я мушу робити. Ось як стоїть діло. Ви, яко батько, і Марія Семенівна, яко мати, маєте право бажати, щоб я облишив все. Але уявіть собі, що з сього буде. Ви бачите, яка Катерина Дмитрівна. Невже ви не розумієте, що коли ви скажете їй те, що кажете мені, то се її вбє?

Се довід, проти котрого пан Городинський нічого не може сказати, бо бачить сам, що се непохитна правда.

— Еге, се її вбє, — каже далі Марко. — І невже се буде краще батьковому та материному серцю?

Пан Городинський мовчить і тільки слюоза скочуєть ся в него з ока. Він не може сперечати ся. Він каже сумно:

— Не знаю... Чую, що нещастє впало на мою голову. Не обвинувачую вас, хоч як би не ви, то не пішла би Катерина у вчительки і не лежалаб хора.

— Я вас розумію, Дмитре Івановичу і не

можу вам вистовити, як болить моє серце з того, що так стало ся. Але-ж ніхто сього не бажав і я Бог зна, що віддав би, щоб Катерина Дмитрівна не була хора, не можу й думати, щоб справдити те, в чім ми всі тоді обіцяли ся, хоч — кажу щиро, — я люблю її і ніколи нізащо не зречу ся її, як що доля судила ся мені безкрає щастє побачити її здоровою. Але-ж поки мусимо робити у всякому разі те, чого вона хоче і ви знаєте, що було-б, як би я послухав вас і поїхав звідси.

Пан Городинський махає рукою:

— Зіставайтесь поки!... Я поговорю з жінкою....

Він виходить.

Великдень. Убраний стіл. Сонце. Сонце у вікно, осяває хату і тонку Катеринину постать. Вона сидить коло вікна. Вона ще трохи знесилена, але каже, що вона одужала зовсім і що тільки набиратиметь ся сили. Батько й мати приїхали з церкви. На столі стоїть свячена паска. Усі лагодять ся сідати за стіл. Тоді Катерина бере Марка за руку і вони вкупі відходять до батька та до матері.

— Тату й мамо, сьогодні велике свято, — зробіть-же, щоб воно було нам ще більшим....

Як через декільки хвилин щедро сяє сонце та обливає своїм сяєвом Катерину та Марка, що сидять поруч....

Вони йдуть, взявшись за руки, по святому

свіжим молодим листом саду. Завтра вінчане в сільській церковці, і на него мають приїхати Семен та Маруся. Дивлячись в очі своїй коханій, починає Марко малювати їх будуччину...

— Коханий мій, — перепиняє його вона, — на що ти про се кажеш? Я не хочу думати про те, що буде. Я щаслива, через лад щаслива тим, що тепер є, і не хочу згадувати ні про що інше. Прийде той час, тоді й буде інше.

— Добре, моя зоре! — говорить Марко, вкриваючи її руки поцілунками.

А її голова схиляється йому на груди і вони обоє нічого не бачуть і не чують.

На що їм бачити, як сяє сонце, коли в їх у серці сяєво ще яснійше? На що їм почувати, як пахнуть квітки, коли кохане сповняє їм своїми пахощами всю душу? На що їм чути, як співають пташки, коли в їх серцях дзвенить чудова пісня? на що?

Далі — маленька домівка в місті. В ній всього три кімнатки, але в сих трох кімнатках живе щастє. Марко гляне на стіни з простенькими шпалерами, на портрети по стінах, на білі завіси на вікнах, на свій стіл, що за ним він звичайно робить і йому здається, що все те повите якимсь сяєвом від щастя. І він бачить тут її, ту, що розливає те сяєво. Він бачить за чаєм у ранці її тоненький, ще досі схудлий після хвороби стан, одягнений у просту сукню; пишого волося вона не встигла ще заплести, тільки пристебнула шпилькою і воно розсипа-

лось по плечах, обрямовуючи Маркови дороге обличчя з блискучими „гордими” очима, що дивлять ся тепер на Марка зовсім не гордо; Марко любить її з так розчісаним волосем. Він сідає коло неї і користуючись з того, що руки в неї роблять діло — наливають чай — бере волосе в руки і цілує його раз, двічі, тричі.

— Не пустуй! — сміється вона.

— А чому ж не можна пустувати?

— Адже ти, як був учителем, забороняв своїм школярам пустувати?

— Але-ж в них не було такої спокуси!...

І він хапає її за руки, котрими вона хотіла була відігнати його від волося і починає вицілювати кожний палець.

— Годі тобі, бо чай простиг і ти спізниш ся в свою редакцію!

Марко жалібно кривить ся і береть ся до чаю. Справді пізно, — вже пів до 9, а звичайно о 9 годині починається робота в редакції. Треба поспішати ся. Стакан чаю випивається на швидку. Марко дивить ся на годинник: вісім годин і 35 минут. До редакції дійти — десять хвилин, п'ять хвилин на роздягання і таке інше; коли так, то він має десять хвилин вільного часу.

— Я мушу скористувати ся з него! — каже він поважно.

І він бере Катерину і садовить її до себе на коліна.

— Що ти робиш! — пручається вона.

— Те, що треба робити доброму чоловікові! — каже він, тулячи її до себе.

Але вже час іти і Катерина немилосердно прогоняє його.

— Прощавай, люба, зірко, серце!

Він доходить до дверей, озирається і стриває з її очима. Вона так дивиться, що він не може не вернути ся...

— Та підеш ти нарешті!?!...

— Іду!

а її руки вже обвивають ся йому — круг ший.

Він виходить в сїни, зараз же вертається. Чи-ж він винен, що забув книгу?...

— Я вдруге замикатиму за тобою двері зараз, як тільки ти вийдеш за поріг! — каже Катерина, хочучи „зробити” сердитий погляд і справді прогонить його.

він іде. Тека чи книжки летять з його рук геть,

Вона стриває його коло дверей, бо чує, як Шість довгих годин в редакції!...

Після обіду вдвох — тільки вдвох — яке щастє! — година відпочинку. Вони сидять вкупі на дивані і балакають усяку нісенітницю, іноді читають газету, але так, трошки: читати так скучно!...

Потім Марко муєть сїдати робити. Вони вдвох ідуть в малесеньку Маркову кімнатку, всю заставляну понад стїнами книгами. Вона завсїгди сїдає на канапці у куточку, читає зрідка, більше шие та дивиться на него. Марко чує на собі сей погляд, йому хочеть ся відірвати ся від писання, щоб поцілувати її, але се су-

рово заборонено. Марко мусить дописати ту частину своєї роботи, що її призначено на день і тільки тоді має право робити що хоче. Марко слухає сього наказу, відгоняє від себе грішні думки, силкуєть ся робити щиро, і справді на деякий час його захоплює праця. Перо швидко бігає по паперу, бік за боком, картка за карткою списують ся. Ось і остатня картка, потім останній бік. Скінчив! Марко кидає перо, відсуває зшиток з українською роботою.

— Годі! тепер моя воля!...

— Та годі вже тобі! — відбиваєть ся Катерина. — Кажі краще, чи багато написав! До чого дописав?

Він каже, до чого дописав і потроху починаєть ся в них розмова про ту роботу, про інші роботи, про українську літературу, про долю рідного краю. Марко справляє Катеринену мову, вона ще помиляєть ся в літературній українській мові.

— Де ти так гарно навчив ся мови? — питаєть ся Катерина. — Адже-ж не в гімназії тебе учено!

— Моя мати балакала добре по українськи — від неї я й навчив ся мови.

— Тим-то в тебе вона така й гарна, а не роблена, як у Семена, — говорить сміючись Катерина, що дуже любить веселого та щирого Семена і тільки не може погодити ся з його справді іноді чудною українською мовою.

— Він бідний, не чув її в сім'ї, — говорить Марко. — Тяжке лихо, що наша інтелігенція

виростає змалку на московській мові! Як буде в нас син, або дочка, — додає Марко, — то не рідної хай з книжок вчить ся, а московської, як що схоче її вчити ся. Правда, моя дружино? — заріє він Катерині в очі.

Катерина червоніє і каже:

— Правда! і далі додає: — Еге, на лобі чую, як се погано. Але стрівай: прийде інший час. Підросте література, вб'єть ся в силу, тоді запанує рідне слово і поміж інтелігенцією.

— Шкода тільки, що ще довго се становище не відмінить ся: так незмірно мало робітників на нашій ниві! — каже Марко.

— Се правда. Але є й щирі робітники. Є такі робітники, що за їх щирість я поцілувала б їх! — говорить Катерина і справді цілує Марка, а тоді, сховавши голову в него на грудях, шепоче:

— Любий мій! все віддала б я на світі. аби тільки ти був щасливий і міг з уською душею віддавати своє жите на працю рідному краю.

— Мила, відповідає Марко, — ти каже тільки про моє щастє і забуваєш про своє.

— Та чи можна-ж бути щасливішою, ніж я тепер, — говорить Катерина. — Я й в сні ніколи не мріяла про таке щастє!...

Святками, або здебільшого по неділях, приходять гості: Семен, Шкляренко, Бійчевський, ще де-хто. З жінок нікого нема і Катерина царює сама. Які гарні, щирі вечери!

Згадуєть ся один вечір.

Гостий було троє: Семен, Шкляренко та Бійчевський. Семен завсїгди був в сїм домі своєю людиною, а сї два також зробили ся вже своїми. Щоб гурт був повний, нестасє ще Марусї: вона й досї в своїй школі, але швидко, як відбуде екзамен, має приїхати. Читають нову українську книжку. Читанє робить сумний вплив: книжка така, як більшість нових українських книжок: нї хисту, нї мови — нічого! Ледво-ледво дотягли до кінця.

— А хай її цур! Бодай би такого й до віку не читати! — скрикує Семен.

— І друкують-же люди таку погань! — додають другі.

— Чим би після такого добра закусити? — питаєть ся Семен.

— А ось ми закусимо трошки музикою, — каже Катерина та й іде до роялю.

— Отсе добре! — скрикує Бійчевський, що страшенно любить музику і може слухати її не втомляючись кільки годин. — Тільки заграйте нам чого українського, бо сьогодні щось не хочеть ся чужого.

За кілька хвиль урочисті звуки: „Гетьмани, гетьмани...” льють ся в хаті. Всї затихають слухаючи. Всї чують, як ті згуки проходять в душу, забирають її всю, напувають її одним почуванєм — любовію до рідного краю і невимовним жалем над його долею. То муза поезії махнула на всїх своїм крилом і піднесла всїм душу вгору. Марко дивить ся на Катерину, на її рівний, як виточений профіль, на її сяючі

очи і йому здається, що се вона — та муза.

— Се моя муза! Се моя муза, що надихує мене в душу все добре, що своєю поезією кличе мене до високої мети, — думає він. — Відкля і за що мені се щастє — мати дружиною її — мою музу?

А Катерина все грає. Вона перебрала „Гетьмани, гетьмани....” і почала грати народні українські пісні, стиха підспівуючи їм голосом. Вона іноді підводить очи від роялю і тоді вони стрівають ся з Марковими очима. Але се на хвильку — і вона знов грає ще щирійше, ще краще.

Останній акорд — і все тихо!...

Всі дожидають, всім не хочеть ся кінчати.

— Ще! ще! — шепоче Марко тихо, боячись голосним словом розмяти чари, що повили всіх. — Ще, мила!

Катерина глядить на него:

— Ти хочеш ще? — тихо каже вона і грає знову:

— Що се таке? — Марко не чув сего ніколи, але воно займає йому душу зглубока. Сумні, сумні згуки. В них таке горе, безнадійне, без просвітне! Зникає щастє! Зникає надія! От же ні! Щось инше чується в високих акордах. Чуєчи їх забуваєш те горе, що отсе тільки раз почував, забуваєш і починаєш почувати втіху. Та втіха виросла на ґрунті того горя, але вона душа, але вона вища від него. Хочеть ся плакати і благословляти і віддавати себе на жертву. Останній високий акорд — і все стих-

ло....

Ніхто не промовив зразу і слова. Всі непо-
рушні. Нарешті Катерина гучно зачиняє рояль
і встає.

— Що се ти грала? — питається Марко її.

— Так собі! власну фантазію! — відповіла
вона, сяючи очима.

— Одначе, я й не знав, що ви композитор-
ка! — скрикує Бійчевський. — Чудова річ!

Всі хвалять, але Катерині мов не подоба-
ють ся сї похвали. Вона змінює розмову.

Другого дня Марко вертаєть ся з роботи.
Він входить у передпокій і чує, як Катерина
грає і знов ті-ж згуки, що вчора так його
вразили, вражають його й сьогодні. Він зупи-
няєть ся і не йде в хату, боячись перепинити
гранє, бажаючи його дослухати. Ще кілька а-
кордів і Катерина починає співати. Маркови
виразно чути слова:

У грудях смерть! Я знаю — вмеру,
Життя кінчаєть ся моє;
Але-ж на долю у душі
Жалю у мене не встає.

Я знаю — вмеру, та на руках
Умру в коханого мого;
А поки я іще жива, —
Не засмучу нічим його.

І щастя все, що можу дати,
Я дам цілком тепер йому,

На горе, сльози та журбу
Й хвилини в него не візьму.

О, милий мій! Недовгий час
Судив ся вкупі жити нам;
Але-ж, ще поки я живу,
Усю себе тобі віддам!

Співанє втихло, акорди вмерли... Марко
вбігає в хату.

— Люба моя, що се ти співаєш?

— А ти чув? — питаєть ся вона, ласкаво
всміхаючись.

— Чув.

— Не гаразд підслухувати! Я співала слова
на ту фантазію, що грала вчора.

— Але-ж відкіль ти взяла сї слова?

— Відкіль? Ви казали вчора, що я компо-
зиторка — мусить-же бути лібретто до моїх
композицій.

— А хто-ж склав се лібретто?

— Сама! Тільки не тепер; сї слова я склала
тоді, як лежала хора в школі і ти до мене
приїхав.

— Мила моя! — каже Марко, — я вже був
злякав ся.

— Чого?

— Ти не хора?

— А ні трохи!

— Але-ж я помічаю, що ти за остатний час
зблідла.

— То може тобі так здаєть ся.

— Ні, не здаєть ся.

— В мене за остатний час голова часто болить. Але-ж се таке, що зараз минає. Годі про се балакати, мій любий. Ти голодний — ходім обідати.

І, побравшись за руки, вони йдуть до столу.

Минає тиждень, другий. За тиждень Марко матиме місяць відпочинку. Вони вдвох поїдуть на село Катерининоного батька. Се вже давно в них така умова. Катерина хоче побачити ся з своїми та її таки треба й повітрєм сільським подихати: за остатний час вона зблідла, хоч й каже, що вона не хора, що се так тільки.

Марко одного разу навіть дуже лякаєть ся. Вона говорить і відразу закашлюєть ся сильним кашлем. За день Маркови знову доводить ся почути той кашель. Він каже про лікаря, але Катерина цілком не годить ся на те і каже, що вона не вийде до лікаря, як що він прийде.

— Чому-ж так, моя люба?

— Тому, що я здорова зовсім.

— Алеж ти змарніла за остатний час.

— Се звичайні наші жіночі недугування — не звертай любий, на те уваги. А от краще я тебе про инше попрошу.

— Кажи, моя голубко!

— Поїдемо на літо в Крим!

— А ти-ж хотіла до дому!

— Хотіла... Та то можна потім — заїхати Соняшний Промінь — 9

на кілька день після Криму.

— Чому-ж се ти так відмінила своє бажане?

— Чого? Дуже проста річ: мені хочеться бути тільки вдвох з тобою.

— Люба моя!

— Мені хочеться виїхати з душного з душного міста. Куди-ж ми поїдемо, коли не до дому? Тільки в Крим. Я хочу глянути на море вдвох з тобою!

— Добре, моє серденько! Я й сам радий твому бажанню. Я думаю, що кримське повітря матиме дуже гарний вплив на щічки моєї любої дорогої дружини.

— І він цілує її трохи зблідлі щоки.

.

Вони в Криму.

Висока скеля знімається в гору. Сіре величезне каміне, то йде рівною стіною, то виганяється наперед, нависаючи над землею. Здається — ось-ось воно впаде, страшно грюкопуючи і розмізчить все, що попаде під него. Але се тільки здається, бо воно висше тут сотні років усе таке-ж страшне, таке-ж непорушне.

Спустившись на кілька сажнів стрімкою кручою, скеля ховається в буйних зелених виноградниках. Попід виноградниками вється стежка. Вона йде понад морем: трохи оступись і вже море плеще тобі на ноги.

Вони вдвох ідуть по тій стежці.

Він обняв її рукою за стан, вона схилила до него на плече голову. Вони ідуть мовчки

повні щастя від свого кохання, від сеї чудової картини, що розгортається навкруги перед їх очима. Їх очі потопають в безкрайній блакитній морській площині, осяяній соняшним промінем. Та чудова площа тягнеться далеко-далеко, — краю її не видно.

— Як гарно, що море здається безкрайне! — говорить Катерина.

— Чому, моя зоре?

— Дивлячись на се, ще більше віриш, що не край життю на цьому світі, що життя — без краю.

— Шкода тільки, що тут очі одурюють.

— Нехай тут і одурюють очі, але є справжня безкраїсть. Вона простяглась на сим морем, над нами. Дивлячись на ту блакить, то не скажеж, що очі одурюють, — що за сею блакиттю вже й межа.

І Катерина підводить свої очі і довго дивиться на блакитне небо.

— Милий, ти їмеш віри в тогосвітнє життя?

— Хотів би няти віри, голубко, і... мабуть віритиму....

— Вір! — її очі трохи засмучують ся. — Вір любий, — без сеї віри не можна жити. А з сею вірою так гарно, так легко жити на світі.

— Правда, люба! Я сам знаю, який я був щасливий, як не розуміючи, вірив. Але потім прийшов час страшного аналізу і дитячу віру вбито. Як я плакав, як у перше зрозумів,

що я не можу тепер знаходити оборону в вірі! Я шукав заспокоєня у всяких філософських і нефілософських теоріях і не знайшов. А потреба вірити була велика, була пекуча. І я повірив. Еге, я вірю в Бога і сподіваюся, що віритиму в друге жите.

— Вір, вір, коханий! Я не можу не вірити. Не вірити, що в мене є щось висше, ніж отсе нужденне тіло? Не вірити, що після смерти я знов стрінуся з тобою на тому світі? Ні, я не можу!

— Але чого се в тебе такі сумні думки сьогодні?

— Сумні? Не сумні, а радісні. Я рада, що почувую себе не шматком мяса, а частиною все-світнього духа. Я завсїгди так дивлюсь на людину; але почувати себе такою можна не завсїгди, і я невимовно щаслива, коли це буває.

І вони знов змовкають і йдуть тихо, а в них коло ніг плеще море, високо над ними знімається скеля, завітчана виноградом, а ще висше сяє сонце і безобмежно простиляєть ся вічне чисте небо, впевнячи їх в безкрайности людського життя.

Вони на морі. Вони виїхали вдвох: ні він, ні вона не хочуть, щоб поміж ними був третій. однодушно хвиля їх човен хитає. Марко держить весло в руках і дивить ся на Катерину, що напів лежить в хисткому човникови.

— Чого се хмари набігають? — питаєть ся вона.

І вони обоє дивлять ся на небо, де недалечко ще сяло сонце. І тепер ще видко, що воно сяє, але його вже затлумила ще поки невелика хмара.

— Як би дощу не було! — каже Марко і повертає човен до берега.

Алеж природа швидша від його рук. Небо що-хвилини насуплюєть ся все душе та душе; сяюча морська блакить чорнійшає все більше та більше. Вітер починає зривати ся, човен починає хитати ся.

— Голубко, тобі не страшно? — питаєть ся Марко.

— З тобою? о ні! — каже Катерина і Марко дивить ся їй в очі і бачить, що їй справді не страшно. Він налягає з усеї сили на весло і ось вже забілів перед ними побережний пісок. А хмара зовсім облягла небо, а вітер вже починає лютувати. Величезна хвиля підхоплює човен і підкидає його на своєму гребіні. Але Марко добре пильнує весла і Катерина бачить, як його сильні руки з напруженими жилами здержують човен і через мить він перелітає через філю і вривуєсь в пісок.

Треба ще йти трохи водою, — Марко бере на руки Катерину і несе її.

— Пусти, я піду! — каже Катерина, як він виходить на суше.

Але він пригортає її душе й душе і не думає спускати до долу. Вітер розмаяв волосе в неї з голови прихиленої до Маркової і волосе обвило їм обом голови, звівши їх до куди.

— Пустити! — сміється Катерина.

— Не пущу! — шепоче Марко. — Я тебе донесу, моя пташко, до дому.

І він затуляє її губи поцілунком і несе її швидко та легко до дому. А на небі вже грюкоче грім, блискавка роздирає чорні хмари.

— О милий мій! який ти...

Страшний грюкот громовий не дає Маркови почути Катеринині слова. Він ще дущє пригортає до себе свою дорогу вагу і не давши першим важким краплям дощу впасти на неї, уносить її в хату. В хаті їм подають телеграму: Семен звінчався з Марусею і вони вдвох радіють щастю своїх друзів.

Знов сяє сонце, знов вони вдвох коло моря. Филя за филею ласкаво плеще в беріг. Ласкаво та гарно на душі. Але якась темна смужка пробігає по радісному Катериненому обличчю.

— Милий, і на тим морем, таким чистим, таким гарним стогнали наші невольники, складаючи свої плачі. І отут лила ся наша кров?

— Тут, моя голубко.

— Як все змінило ся! — шепоче вона. — І як все не по правді відмінило ся! Ми полили сю землю своєю кров'ю і вона повинна була-б бути нашою. А вона не наша, та й нашу в нас віднімають... Сумно відмінило ся!...

— Правду кажеж, моя зоре! Але-ж ми повинні покласти все своє жите на те, щоб відмінити се так, як воно мусить бути.

— Еге, — каже Катерина. — Без надії на

будуччину хиба можна було-б жити? Я вірю в те, що наша правда переважить. Я вірю і ніщо в мене не зломить сеї віри! — говорить вона щиро, палко. — Я вірю, що такі борці, як ти, зроблять своє діло, зроблять — і подужають!

Марко дивить ся в її ясні очі і каже:

— Як би на Україні було більше таких муз, як ти, то ми вже давно-б подужали.

— Таких як я? А хто-ж мене зробив такою, як не ти, моє кохане, мій пророче, мій обновителю? Ти і тільки ти се зробив, і я не знаю, чим я можу тобі заплатити за твоє кохане і за те, що ти зі мною зробив.

— Ти вже мені заплатила моя музо, — заплатила тим, що зробила мене щасливим на віки своїм коханем. І плата ся більша ніж.....

— Годі, коханий, годі! не кажи про се!

І їх серця зливають ся в одному великому святому почуванню, котрим держить ся все життя на землі, без котрого не було-б нічого того, чим живе душа людська і від котрого йде все, що квітчає життя; котре є жерело всякої поезії на світі і котре зветь ся коханем. І небо, і море, й земля поміж ними — все, їм здавалось, на той час злило ся в високу пісню, у гімн поетичний і в йому співалось про одновічне й довічне святеє зєднане двох сердець закоханих, що в ту мить злили ся до купи і стали одним — з кохання святого палаючого серцем!

— Мила моя, чого ти так змарніла? — питаєть ся Марко Катерини. — Ти хора?

Катерина лежить на канапі. Вона схудла ще більше, очі в неї позападали, горять якимсь горячковим вогнем, на блідому, аж білому обличчю на обох щоках червоні плями. Еге, вона хора і тепер вже не ховаєть ся з тим, що хора.

— Еге, милий, я хора, але не будемо про се балакати.

— Як не будемо балакати? — скрикує Марко, страшенно стурбований. Тільки тепер він помітив, яка вона хора. Сп'янілий — кохання, з веселощів та любощів, котрими Катерина повивала його за останні дні, він легко вірив її впевненням, що вона зовсім здорова. І тепер він скрикує: — Ти дуже хора, — треба лікаря!

— По Катериненому обличчю пробігає вираз муки. Вона хоче щось сказати, але в ту-ж мить страшний кашель перепиняє її слова і примушує вхопити ся за намучені груди. Довго вона кашляє і той кашель проймає всю душу Маркови. Страшна правда починає неначе виявляти ся в него перед очима.

Викашлявшись, вона довго ще не може сказати й слова. Марко держить у своїх руках її худі похолоднілі руки і не хоче вірити сій правді: ще вчора Катерина була весела, радісна, ходила, навіть бігала — зовсім здоровою здавала ся; а сьогодні вона вже навіть не може встати і лежить непорушно.

— Коханий мій! не клич лікарів, бо се даремно. Я тобі все скажу і ти мене зрозумієш.

Сядь ближше до мене, положи свою руку мені на груди...

Марко слухає, сідає ближше і кладе її на груди руку. Вона тяжко й швидко дихає, груди високо здимають ся. Вона мовчить кілька хвилин, заплющивши очі і нарешті каже:

— Не нарікай на мене, коханий!... Може я помилялась... Може не треба так було робити, але спокуса була велика, дуже велика... Хоч одна хвилина щастя, — але такою дорогою вона здавала ся....

Вона зупинилась на хвилину, щоб передихнути.

— Ти ще не розумієш мене, коханий, — я бачу. Але зараз, зараз!...

Вона знов зупиняєть ся, вона не може казати.... Марко цілує її руки і сам не помічає, як на них впала його сльоза.

— Памятаєш ти мою фантазію, знаєш ту, що ти несподівано почув, вернувшись до дому? — питаєсь вона нарешті.

— Памятаю! — говорить Марко і холодний страх пронизує його наскрізь: він нагадує, що було сказано в тій пісні.

— Памятаєш ти... її зміст?

— Памятаю... Але-ж, мила моя! невже....

—Еге, я одурила тебе тоді. Прости мене, прости, моє щастє. Не тоді я се складала, як в школі хорою була, а день перед тим, як ти почув. І те, що там сказно було, те була правда.

Вона відразу встала. Очі її зазоріли

ясно, обличчє зрумяніло. Голос задзвенів голоснійше.

— Еге, мій милий! Як приїхав ти до мене в школу, я відразу віджила. Тяжка хороба, що сиділа в мене в грудях точила їх, як шашель зерно, вже тоді була. Але я ожила! Я почула в собі таку силу, таку дужість, що могла встати і думати, що я справді одужала. Я вірила в се, що хороба мов сховала ся, — я вірила в се усі святки, вірила, як ми вінчали ся в церкві і тільки тоді побачила, що помиляю ся, як зробилась твоєю.

— Чомуж ти мені тоді не сказала сього? — скрикує Марко.

— Чому? О коханий мій! Яка се страшна хвилина була, як побачила я, що я не одужала, що я й не одужаю! Я певна була, що я не одужаю, я знала, — розумієш? — напевно знала, що я **умру**. Відкіля я се знала — я й сама не можу сказати. Але я впевнилась. Я **умру**! Які страшні хвилини перебула я після того, як вперше сказала собі ці слова!...

— Я знала, що допомгти мені не можна. На що-ж я казалаб тобі, отруїла-б твоє жите моїм передсмертним хирінем, мучила-б тебе. Тебе, мого коханого, мого любого, що показав мені, хто я і що я, напоїв мою душу таким щастєм, таким коханєм! О, милий мій! Я не могла сього зробити і я зважилась зробити так, щоб ти не знав про се, щоб і ти і я — обоє були щасливі за той короткий час, що нам судило ся прожити ще вкупі. Я сховалась зі своєю хоро-

бою. Мені іноді трудно, дуже трудно було ховати ся, найбільше в остатний час... Але скажи, милий мій, — не дурно я се зробила? Був ти щасливий?

— Боже мій! та що-ж се таке, що-ж се таке! — скрикнув Марко, як несамовитий.

Він кидаєть ся з хати, він біжить по лікаря що живе близько них і приводить його до покійної Катерини.

— Сухоти в останньому градусі, — каже лікар.

Але Марко не вірить, не хоче вірити йому. Він кидаєть ся по других лікарях, він збирає всіх, яких лише може знайти в тім місті, зтягає якогось славетного лікаря, що на той час був там. І Катерина покірно два дні скоряєть ся йому. Але від усіх чує Марко одну відповідь:

— Надії нема!

— Бачиш, милий, — ти відняв в нашого життя умисно два дні, говорить усміхаючись ласкаво Катерин, — бо не дав мені віри. Але скажи мені тепер те, про що я тоді в тебе питала ся і про що ти мені не сказав. Скажи: був ти щасливий зі мною?

— Чи був я щасливий? Я не знаю, чи був хто инший коли такий щасливий! І після такого щастя!... — і Марко в безнадійній тузі ламає руки, але не плаче: не має сили плакати.

— Коханий мій, на що нам смутити останні хвилини нашого життя вкупі? — каже вона і сі ласкаві слова тяжким докором бють в Марко-

ве серце. Еге, вона носила смерть в грудях і ховалась з нею, щоб не засмутити його щастє, його, котрий ще мав ціле житє перед собою, — а він тепер отроює останні хвилини її житя!

— Прости, прости мене, моє єдине щастє, але-ж я не зможу без тебе жити!

— Не кажи так, голубе мій, не кажи! Я знаю, як тобі тяжко думати про те, що ти будеш без мене, бо я знаю, як се тяжко мені. Але ти остаєш ся на світі і на тобі лежить обовязок: праця на рідний край. Україна повинна бути вища від мене, вона твоя святиня!

— Не журись, не плач, милий! Я вірю в житє на тім світі. Я завсїгди в него вірила, а тепер ще дущє. Бо се булаб страшенна кривда розлучити нас так рано і не дати нам змоги побачити ся знову. І я вірю, що ми побачимо ся і не розстанемо ся вже ніколи. Але поки прийде той час святий, — ти повинен зробити все на сїм світі, все те, що вимагає від тебе рідний край. Тільки тоді ми матимем право побачити ся.

—Коханий мій! Не тим мені шкода умирати, що я так рано покидаю світ. Я так мало жила, а зазнала такого щастя! І коли я згадаю, що тисячі, може міліони людей проживають довге житє, не зазнавши і неведичкої частини такого щастя, якого я зазнала, то я бачу, що нема на що мені нарікати на своє житє. А того мені шкода умирати, що сходжу зі світа без слїду, не кинувши нічо на спомин моїй матері Україні, не зробивши їй нічого, не

спокутувавши навіть мого гріха — моєї сліпоти, з котрої ти мене вивів!

— Не посилай до тата й до мами! Я не хочу! На що я їх смутитиму. Потім довідають ся. Досить того, що я змучу тебе, мій коханий!

— О, жите моє, кохане моє! — скрикує Марко і відразу сльози ринуть з очий і течуть швидко по щоках, пекучи їх мов розпечене зелізо. Він плаче, але се тільки на хвилину; він чує в собі силу зробити не сумними її останні хвилини....

Минає день. Вони все вдвох. В неї на обличчю сяє ясний спокій; його обличчя захмарювала-б страшна журба, як би не давив її в собі. Він згадує, як вона перемогла себе і дивиться її в очі ясними очима. Пригортаючи на груди, обережно переносить він її на руках на те місце до моря під скелею, де вона так любить бути і кладе в спокійне крісло, що там стоїть. А сам він сідає коло її ніг і її рука спочиває в него на голові.

Тихо плеще блакитне море; ясно сяє на блакитному небі сонце. Тихо та ясно дивиться Катерина на Марка і каже йому:

— Дивись, як з далека біліє вітрило на тім човні! Яке воно чепурне і як би я хотіла тепер вдвох з тобою бути там під ним. Хай вітер напружував би вітрило і човен линув би з нами по морській блакиті, а над нами сміялась би сонячним промінем друга безкрая блакить. Гарно було-б!

— Еге, мила, гарно!

— Тим гарно, що се була-б емблема нашого життя: як човник увесь в соняшному сяєві лине по рівній площині, так і наше життя пролинуло рівно та легко, все осяяне сонцем великого щастя.

— Але на що-ж так швидко воно пролинуло, як і той човник: його вже нема.

— Мій коханий, — не журись тим! Той човник не згинув, він знову з'явиться ся і ми знов зустрінемось колись. Ти віриш в се?

— Я не вірив колись, але ти навчила мене вірити.

— Вір, коханий! З сею вірою лекше буде тобі жити на світі.

.
Вона зовсім вже не може ходити, але вона не хоче сидіти в хаті і каже:

— Я хочу вмерти під соняшним сяєвом.

І Марко кілька разів на день як дитину носить її на беріг до моря і вони там сидять.

.
Вона вже мало говорить — її тяжко говорити. Вона тільки просить Марка, щоб він її казав що небудь. Вона хоче чути його голос. Здержуючи сльози, він починає її казати про се, чим вона цікавиться ся, читати. Вона слухає жадібно, мов хоче в останнє впити ся звістками про рідний край перед тим, як покине його. Вона лежить в своїм кріслі. Волосє розсипало ся круг страшенно схудлого облича. Диханє ва-

жке, груди високо здимають ся і низько опадають.

— Прочитай мені що з **Кобзаря**, милий, — я хочу попращати ся з ним.

Марко бере Кобзара і починає читати „Наймичку”, котру Катерина дуже любить.

— Ні, не се, не се! Прочитай: „Мені однаково, чи буду...”

Марко читає, а вона слухає уважно, як молитву і шепоче потім:

— Ох не однаково мені!... Але я щасливійша, бо вмираю на Україні. Адже се Україна, коханий, — бо ми купили сю землю своєю кровю, своїми муками?

— Еге, кохана.

— Тепер прочитай! мені „Бють пороги...” знаєш, до того місця...

Марко читає і зупиняється на словах:

Наша дума, наша пісня

Не вмере, не загине, —

От де, люди, наша слава,

Слава України!

— Буде!.... Вже!....

Сонце починає сідати.

— Мила, — говорить Марко, — вже холодно, — час до дому йти.

— Пострівай, голубе, — я хочу подивити ся, як заходить сонце.

І вона жадібними очима дивить ся на него. Розкидаючи червоне проміне, тихо схиляється сонце до незмірної площини. Ось па-

руси з снідного краю вже втопили ся в морі; ось і край сонця вже в воді. Хитливий водяний поверх зазолотив ся, торкнувшись до сонця. А воно горить, палає з усеї сили, мов бореть ся, торкнувшись до сонця. А воно горить, палає з всеї сили, мов бореть ся з могутною безоднею, що ось-ось вона поглине його. Але борня даремна: безкрая й безодня, мокра стихія втягає в себе золоте світило. Ось тільки край з него видко над морем; ось тільки ця точку золоту — і нарешті нема й тої; никає, погасає й та....

— Скінчилось! — шепоче Катерина.

Вчера погашене сонце знов сяє на небі. Море плеще. Катерина лежить в кріслі. Вона говорить. Вона шепоче так, що Марко ледви розбирає її слова:

— Я знаю, що сьогодні вже не побачу, як заходитиме сонце. І так краще! Прощавай, моє ясне!... Зіставайсь на небі та світи ясно моему милому! Прощавай, море! Розважай ти мого коханого так, як мене розважало. А ти, пречистее небо, нагадуй йому про інше жите, що в ній ми зустрінемо ся!

Вона шепоче все тихше та тихше. Вона все прощаєть ся.

Прощавай мій рідний краю! Недавно я тебе узнала, недовго й знала. Не могла я ніякого добра тобі зробити. Але прости мені зате, що я тебе так любила. Тобі зістаєть ся мій коханий...

Марко вже не може нічого розібрати, але вона ще шепоче:

— Батько й мати — прощайте! Милий, не врази їх відразу звісткою...

Ще кілька хвилин. Вона відразу підводиться.

— Милий! коханий! світе мій!... Прощай!...

З останньої сили обхоплює вона його руками за шию.

— Поцілуй!...

Уста їм стуляються в останнім поцілунку. Останні зітхання віддає вона Марковим устами і її головонька падає до него на груди.

Темрява, безпросвітна темрява обнімає Марка....

Е П І Л Ь О Г.

Минуло трохи часу...

Був вечір. Косе соняшне проміне золотило верхи дерев в невеличкому, зарослому вітами та листем, куточку. Воно пробігало поміж деревами і ясно сяло на позолотистому хресті, що був поміж тими деревами.

Поміж деревами була невеличка прогалина. Серед неї обгороджена зелізними штахетками була могилка. Прогалина ховала ся поміж деревами тільки з боків, а з гори в день ясно і радісно сяло на неї сонце.

На не дуже високій могилці з білим надгробком стояв золотий хрест. Навкруги цвіли трояндові кущі. Вони розросли ся буйно і за ними не видно було з середини зелізних штахеток. Пишні троянди просували свої запашні головки й крізь штахетки.

В день, як сяло сонце, над сим куточком тріпались крильцями метелики, в гілках співали пташки.

В день тут цвило й сяло житє.

Тепер був вже вечір. Тільки на позолотистому хресті грало промінем сонце.

Прихилившись до надгробку, сидів Марко. Він багато відмінив ся. Обличчє зблідло, зморшки лягли на чолі, біля губів визначались поки ще ледві помітні риси гіркого усміху. А-

ле його очі дивились хоч сумно, та спокійно й поважно.

Він прийшов сюди в гостину до своєї коханої. Він ходить сюди, в сей куточок, в котрий він переніс з над моря дорогий прах, часто... Він любить тут бути і думати....

— Минули ся сльози, минули ся нестерпучі муки. Але твій образ, моє єдине коханє, не вмер і не вмере в моїй душі. І я знаю, коли ти мені дорозша була, — чи тоді, як я непритомний ридав над твоїм холодним трупом, чи тепер? Минули ся риданя, та не минула ся невтихаюча-невгаваюча журба по великій згубі. І з сеї журби серце болить мов ще більше, ніж тоді з ридань...

...Еге, ти мені дорозша тепер. Як плакав я над тобою мертвою, плакав я тільки по коханій, без міри дорогій, ніколи незабутній дружині. То ридало моє коханє до тебе. Але тепер минув час і я міг би багато думати і я згадав тебе всю і зрозумів тебе всю. І тепер ти мені не тільки незабутня дружина кохана, але й більше... Ти своїм житєм довела мені, що на світі може існувати щось таке можемо назвати ідеалом. Ти своїм житєм навчила мене вірити в те, що ідеал сей існує на землі. І що не зробилось би зі мною в житю, які бурі не наліталиб на мене, які болота не силкувались би поглинути мене, — ніщо не вірве з моєї душі сеї віри. Еге, я вірю в те, що є на світі коханє таке чисте, таке ідеальне, що не ймеш віри, що його породила земля, коханє, що за него мо-

жна і треба віддати жите. А коли є таке коханє, то є і все добре на світі, бо коханє є жерело всего доброго. І тільки дякуючи тобі, моя кохана, я ніколи не кину вірити в красу, правду, добро і ніколи не згоджусь з тими, котрі кажуть, що їх нема. Вони є і я їх мав в тобі — а хто мені може довести, що я тебе немав ? І ти мені тепер двічі дорога: ти моя дружина довічная єдина, ти й мій ангел, що возвістив мені, що не темрява та безнадійність панує на землі, а сяє сонце правди, краси та добра!...

...І ще іншого ти мене навчила. Ти мене навчила, як можна віддавати своє жите за других. Ти була мені соняшним промінем, що осяяв мені все жите моє і зробив мене щасливим. Еге, я тепер щасливий. Хоч ти і вмерла, але вмерло твоє тіло. Вся душа твоя чиста перелинула з останнім твоїм зітханєм в мою душу і на віки зєднала ся з нею...

....Соняшний промінь... Ти так завсїгда любила сонце, що тобі сподобаєть ся се порівнянє — я знаю. Чи не в сьому-ж і мета людського житя — бути людям соняшним промінем і робити їх щасливим?....

...Але на се треба мати таке налите коханєм серце, яке мала ти, таку чисту душу, яку мала ти. Не всяке їх має і я перший — ні. Але-ж все, що я можу зробити — я зроблю. Я не забуваю ніколи твого останнього заповіту: віддати моє жите рідному краєви. Одну частину своєї душі я вже давно віддав йому; друга —

належала тобі. Ти пішла від мене і не бійсь, що твоя частина повернеться на що інше, а не на рідний край!...

Він устав і припав устами до холодного надгробку.

— Спи, моя доле, моє сонце! Спи спокійно: я не забув ще одного твого заповіту: — вірити в те, що ми зустрінемося на іншому світі. Ти навчила мене вірити в се і я вірю. Я прийду до тебе, як тільки зроблю все, що зможу зробити на сім світі. Спи!...

І ще раз його уста припадають до могилки і сльози капають на холодний камінь. Вони такі горячі, що, здається, проймуть той камінь наскрізь і пройдуть аж туди, де лежить вона...

Марко випростував ся. Останній соняшний промінь блиснув на хресті і погас. Сонце сховалось за обрій.

Тихо вийшов Марко з штахеток, замкнув фіртку і пішов до дому. Був вже вечір і велике рухливе місто починало де-не-де перерізувати ся блискучими низками ліхтарів. Гугот та гомін чути було здалека. Марко не любив того гуготу та гомону, але він ішов тепер туди, відкіля його чути було, бо там була та робота, що на неї він призначив своє життя. Там були ширі товариші, що робили з ним вкупі коло одного діла — діла піднесення вгору затоптаної Матери-України. Марко йшов туди сповняти той заповіт, що почув він з уст умираючої ко-

ханої — віддавати себе борні та праці за високу ідею національного відродження....

1890.

К І Н Е Ц Ь.

Rev. W. L. G. L. L.

ЧИТАЙТЕ!

ЧИТАЙТЕ!

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС

найбільшу українську часопись в Канаді, яка виходить що тижня на 16 ст. Український Голос коштує на рік 2 долляри.

Український Голос подає найбільше вістей з України, дописий з життя Українців в Канаді і різних вістей з цілого світа.

В Українськїм Голосї знайдете наукові статї розвідки, оповіданя і ріжну всячину.

Запренумерувавши собі Український Голос, будете мали в нїм найліпшого приятеля, з яким ніколи не розстанетесь.

Передплачуйте отже Український Голос і заохочуйте других до передплати сеї часописї. Нехай не буде ані одной української хати в Канаді, в котрій не знаходив би ся Український Голос!

ПЕРЕДПЛАТУ ПОСИЛАЙТЕ НА АДРЕСУ:

Ukrainian Voice

Box 3626,

Winnipeg, Man.

В У. Голосї дістанете всякі книжки—
жадайте катальога, який висилземо
ДАРОМ.